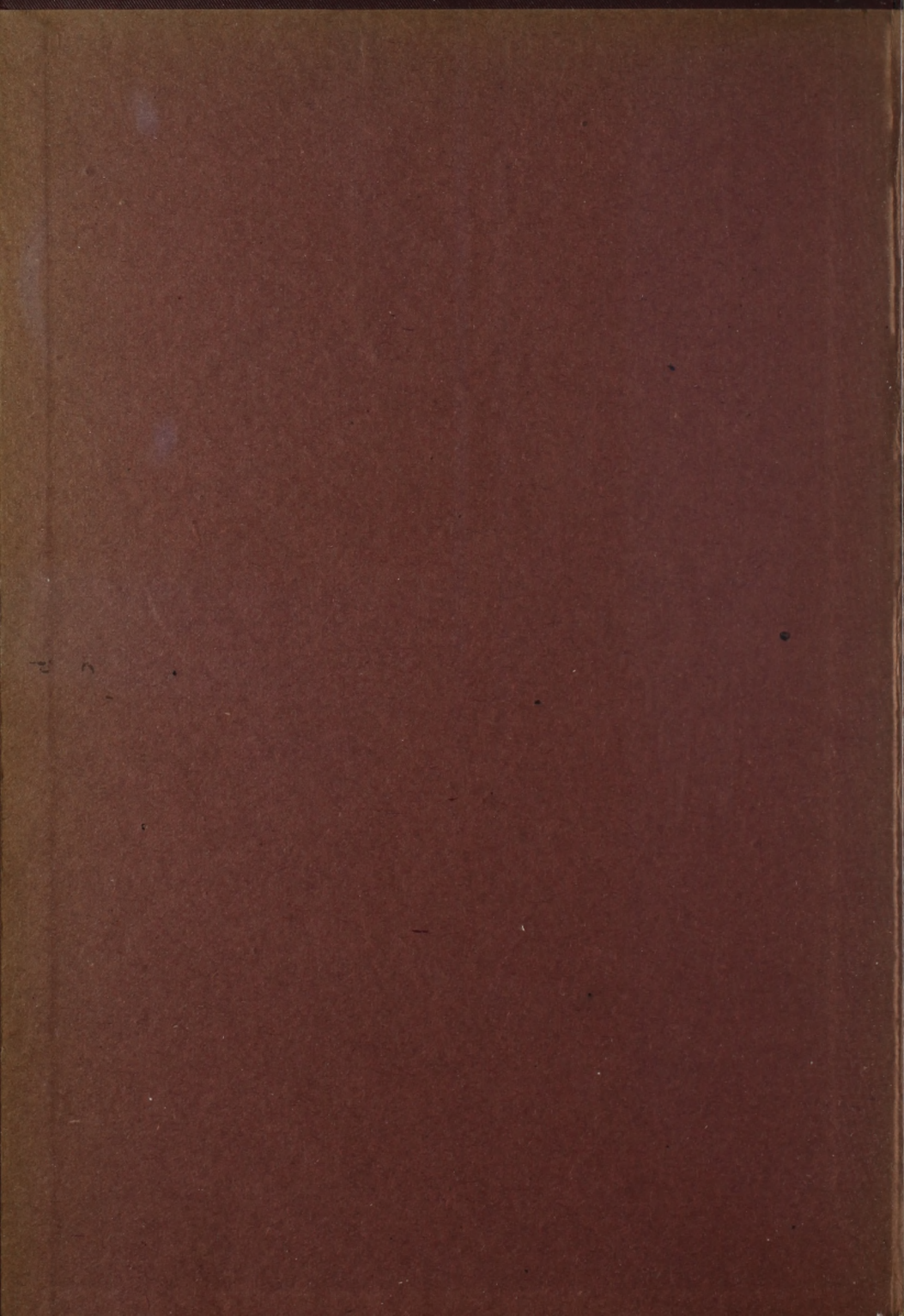

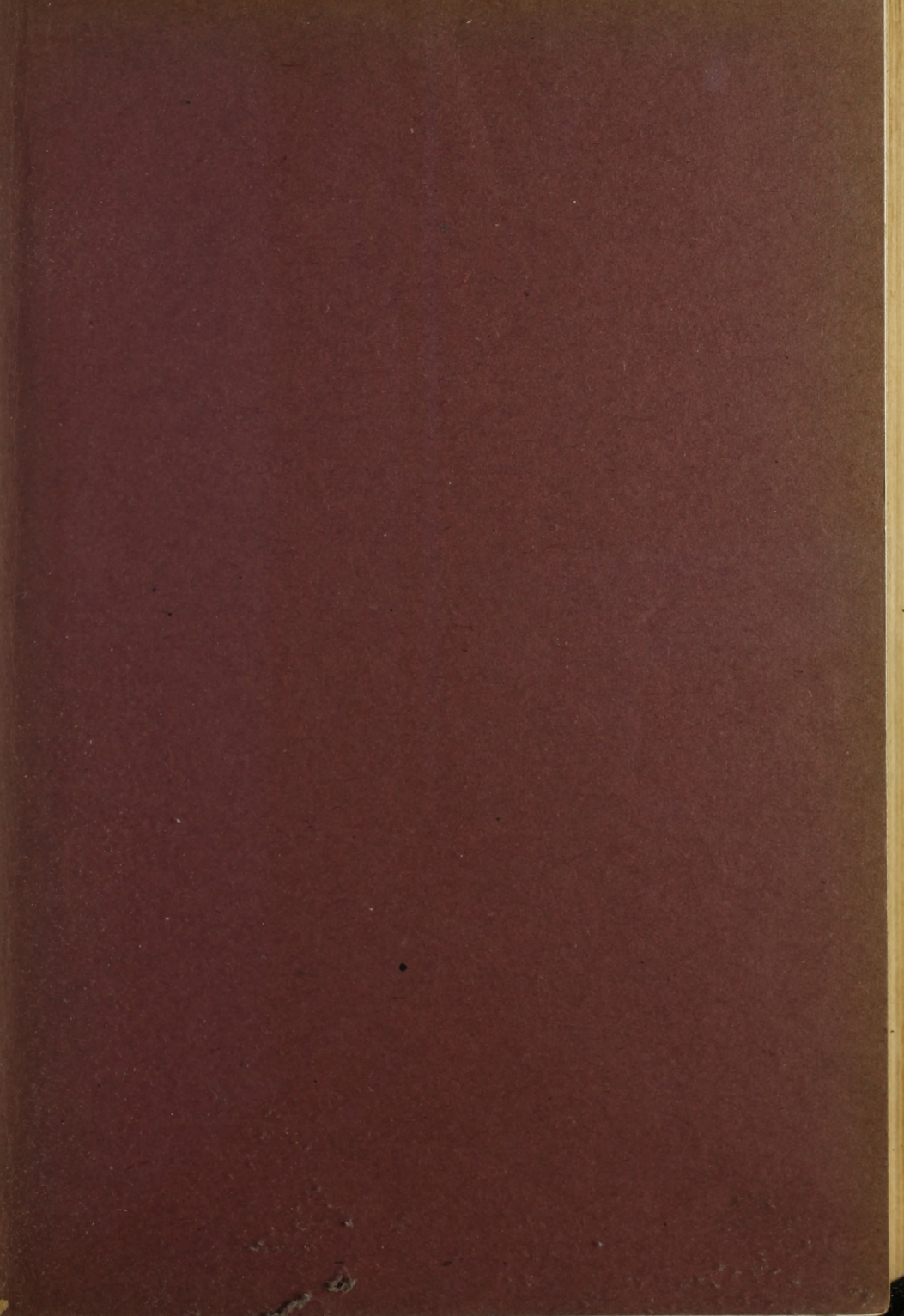
BAKTAY ERVIN

A VILÁG TETEJÉN

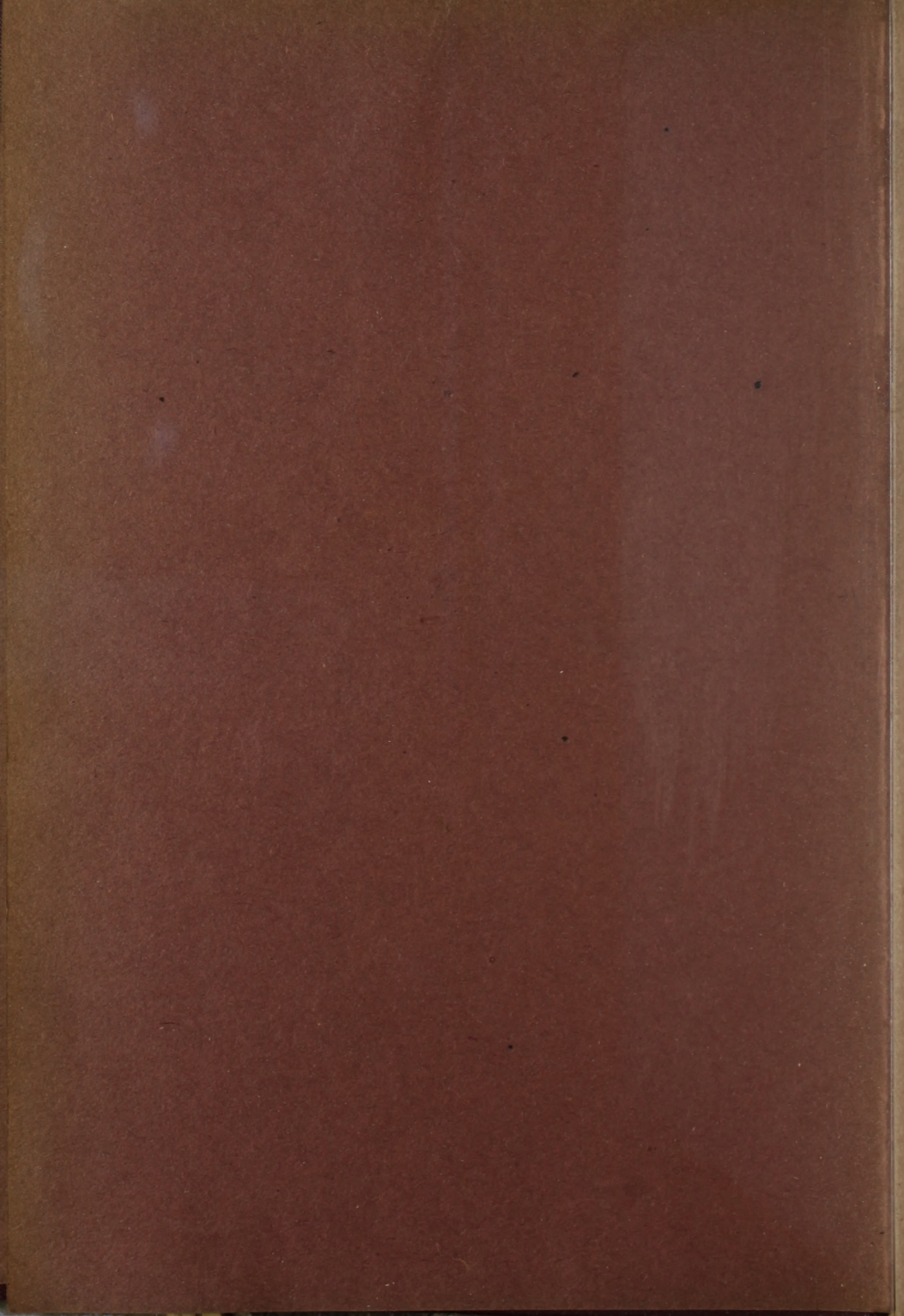

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA
SZERKESZTI CHOLNOKY JENŐ

BAKTAY ERVIN

A VILÁG TETEJÉN

BUDAPEST
LAMPEL R. (WODIANER F. ÉS FIAI)
KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

A szerző, tibeti kőfaragói s a zanglaji kolostoron elhelyezett emléktáblák.

F. sz. 0. 816/23.

Magyar Könyvtársulat

BAKTAY ERVIN

A VILÁG TETEJÉN

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR NYOMDOKAIN
NYUGATI TIBETBE

SZÁZ KÉPPEL ÉS KÉT TÉRKÉPPEL

BUDAPEST
LAMPÉL R. (WODIANER F. ÉS FIAI)
KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

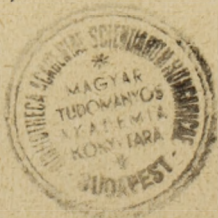
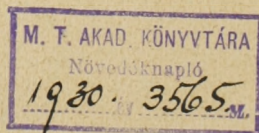

102255

Az indiai és tibeti neveket vagy kifejezéseket magyar írásmóddal, fonetikusan adtam vissza, mert ez jobban megközelíti az eredeti kiejtést, mint az angolos írásmód. Az illusztrációk saját fényképfelvételeim nyomán készültek, négyet kivéve, ezeknek eredetét meg is jelöltem. Mivel olvasóink közül bizonyára sokan nem ismerik Kőrösi Csoma Sándor életének részleteit, könyvem végére tájékoztatásul rövid életrajz-vázlatot függesztettem.

B. E.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

I.

Kőrösi Csoma Sándor nyomdokai.

Ez a könyv nemcsak útleírás. Tárgya nem csupán az a szép és tanulságos út, amelyet 1928 nyarán tettem Kasmirból Ladákhba vagy másképpen Nyugati Tibetbe. Hiszen aligha vállalkoztam volna rá, ha történetesen nem járja végig előttem ugyanazt az ösvényt több mint száz esztendővel ezelőtt egy másik, egy nagy, kiváló magyar: *Kőrösi Csoma Sándor*. Az ő nyomdokait akartam követni, még pedig kifejezetten azért, hogy az ő tibeti életére s egykori lakóhelyeire vonatkozóan helyszíni adatokat szerezzek.

Könyvem megírásában tehát éppúgy, mint annak idején utamon végesvégig, a nagy székelymagyar (ahogy magát szokta volt nevezni) járt előttem. Képzeletem és törekvésem mindenkor az ő alakját varázsolta elélem, amint megy, megy, vándorol, mindig előre, mindig messzebb, mindig magasabbra a Föld és a Tudás emelkedett régiói felé. Bár Nyugattibet fantasztikus, különös világa magában megérdemelné, hogy számot adjak mindarról, amit láttam és tapasztaltam, ám ha Kőrösi Csoma Sándor nem járt volna ott egykoron, talán minden igyekezetem mellett sem adhatnék egyebet távoli, nekünk idegen exotikus ország ismertetésénél. Így azonban az élmény gazdagabbá, mélyebbé válik, mert nagy hazánkfának lábanyomában vezetem az olvasót a Föld ama tájaira, amelyek nem maradhatnak számunkra idegenek, hiszen a világ egyik legjelentékenyebb magyar tudósának nyújtottak otthont hosszú évekig.

Kőrösi Csoma Sándor nevét minden magyar ismeri vagy legalább is ismernie kellene. Mégis, mintha életét és tudo-

mányos jelentőségét nem ismernék úgy, amint megérdemli. Homályos, képzelgő gondolatok fűződnek nevéhez és, sajnos, még a tudomány hivatalos magyar képviselői közt is csak kevesen vannak tisztában jelentőségével. A művelt közönség pedig általában Jókai *Barkó Páljához* hasonló érdekes, regényes alakot lát benne; elsősorban, sőt olykor kizárólag a magyar őshaza felkutatásának gondolatával kapcsolva egybe Csoma életét és érdemét.

Igaz, hogy Csomát ez a lelkes magyar szándék vezette a messze Kelet felé. Igaz, hogy felfogása a magyar őskapcsolatokról jóval megelőzte korát, mert csak a legújabb tudományos eredmények igazolhatták véleményét, azt, hogy a magyarság legközelebbi rokonait Középázsia török-tatár népeinek tengerében kell keresnie. De ha mindez még fontosabbá teheti Csoma munkásságát számunkra, azért súlyos hiba volna azt hinni, hogy élete művének igazi jelentősége a magyar őskapcsolatok kutatásában áll. Sorsa úgy alakult, hogy nagy álmát, magyar szándékát *nem válthatta valóra*. Ha tehát csak az említett magyar szempontból értékeljük művét, akkor vakon megyünk el éppen azon eredményei mellett, amelyek a nagyenyedi vándort a nemzetközi tudomány egyik legkiválóbb hőségé avatták. A világ tudománya, melynek szempontjából a magyar őshaza kutatása csupán alárendelt jelentőségű részletkérdés lehet, bizonyára nem adott volna helyet Pantheonjában Csomának, talán még akkor sem, ha sikerült volna elérnie eredeti célját, még kevésbbé emelhetette volna tehát az elismerés magas polcára olyasmiert, amit nem állt módjában keresztülvinnie.

Csoma igazi jelentősége a tibeti nyelvkutatásban áll. Nekünk, magyaroknak, a tibeti nyelvkutatás talán nem tűnik fontosnak; távoli, idegen valaminek érezhetjük s jelentősége szemünkben eltörpül a mi dédelgetett, szívünkhöz nőtt álmunkhoz, óhajtott célunkhoz képest, amely, ha szilárdan épített utakat nem talál, a képzelet szárnyán vezeti gondolatunkat a régmúltba. De ne feledjük el, hogy nemzetünk ősei valamikor a Meotisz ingoványain vándoroltak át — s amikor szabadjára eresztve képzelet-táltosunk kantárszárát, vissza, kelet felé próbáljuk megtenni a legendás utat, köny-

nyen tévedhetünk veszedelmes ingoványba. Kellő felkészültség híján, a tudás iránytűje nélkül sokan bukdácsolnak és bukdácsolnak még ma is östörténetünk ingoványos zombékjai közt, s a láp csalóka pázsitját sátorverésre alkalmas rétnek véelve, tévedések, hamis következtetések mocsarába süppednek, magukkal rántva azokat is, akik vágyó magyar hitükben megbízható útmutatóknak vélik őket. Ez a hajlandóságunk arra, hogy délibábos látszatokat össze-tévezzünk a valósággal, fátyolként takarja el Csoma valódi jelentőségét is szemünk elől. Elégedjünk meg tehát azzal, hogy Csoma látnoki tekintettel mutatott rá arra az útra, melyen a *komoly* kutatásnak haladnia kell östörténetünk nyomozásában. Bízunk ezt a feladatot a hivatottakra, akik kellő és alapos felkészültséggel vágnak neki a nehéz útnak, aztán vessünk elfogulatlan pillantást a valóság felé. Csakis így jelenhet meg előttünk Csoma világjelentőségének igazi képe.

Mert a tibeti nyelvkutatás sokkal, de sokkal többet jelentett Csoma idejében — s jelent még ma is — egyszerű lingvisztikai bogarászásnál, aminek talán sokan tartanak. A tibeti nyelv ismerete nyitotta meg a kaput a legrégibb s egyik legnagyobb világvallás, a *buddhizmus* megismeréséhez.* Új, az emberi tudás és művelődés szempontjából felbecsülhetetlen fontosságú terület nyílt meg általa, és *Kőrösi Csoma Sándor volt az úttörője*. Élete tragédiája megtagadta tőle, hogy szíve legbensőbb vágyát követhesse és magyar célja felé törekedjék, de nem vált az emberi tudás veszteségévé, mint ahogy semminő áldozat nem marad eredmény nélkül ezen a földön. A szaktudósok, orientálisták — elsősorban az angolok — nagy tiszteletben tartják Csoma munkásságát és még ma is helytálló az a megállapítás, hogy «Csoma rakta le a tibeti nyelvtudomány alapjait, a későbbiek csupán ezeken az alapokon építettek tovább». Indiában magam is tapasztalhattam, mily kegyelet és elismerés

* Később — éppen Csoma kutatásai alapján — kiderült ugyan, hogy az északi buddhizmus forrásmunkái szanszkrit nyelven, Indiában irattak, de a Mahájana-buddhizmus tanulmányozásához mégis a tibeti irodalom megismerésén át vezetett az út.

övezi Csoma emlékét. Nem túlzás, ha azt állítom, hogy a Bengáli Ázsiai Társaságban, a púnai Deccan College-ben — ahol *Rawlinson* tanár előadást tartott Csoma életéről és művéről — vagy az Indiai Archeológiai Osztályon — amelynek igazgatójával, *Sir John Marshall*al többízben volt alkalmam Csomáról beszélgetni — jobban ismerik és helyesebben látják a nagy «Siculo-Hungarian» érdemeit, mint tulajdon hazájában. Mert ott az idegenben semmiféle érzelmi momentum, sajátos nemzeti szempont nem vegyül a megítélésbe: Csomát egyetemesen tudományos értéke és egyéni, emberi heroizmusa miatt értékelik.

Nekünk magyaroknak is így kell látnunk Csoma jelentőségét: a *valóságban*, azokban az eredményekben, amelyekért a tudomány hősei közt előkelő hely illeti. És amikor már tisztán, egyetemesebb látással felismertük egész értékét, akkor tegyük még ehhez hozzá azt a becses többletet, amely Csoma szépségesen és végzetesen magyar voltában, nagy magyar céljában s életének jellemzően magyar tragédiájában a világ tudományának hősét a mi számunkra még drágábbá, még dicsőbbé teheti. Ha így látjuk, akkor a helyett, hogy — mint eddig — *kevesebbet* látnánk jelentőségéből, mint amennyit megérdemel, *többet és teljesebbet* fogunk értékelni benne azoknál az idegeneknél, akik nem mondhatják Csomát a magukénak.

Igen, Csoma magyarsága többletet jelentett rendkívüli életében. Nem lett volna Csoma Sándor az, aki volt, ha nem a magyar álmok Csodaszarvasa csábítja hosszú, tövises útjára, melyről nem is tért meg soha többé. Én valahogyan éppen abban látom Csoma emberi és sajátosan magyar nagyságát, hogy igenis a Csodaszarvas álomképe után indulva hagyta el otthonát s a békés, nyugodalmas polgári élet sok józan kilátását, de mikor nagy és nehéz, reális feladattal került szembe, amelynek megoldását emberi és magyar úri kötelességének érezte, elhallgattatta legkedvesebb vágyakozását s egy munkás, küzdelmes életen át dolgozott azon, hogy kitűzött tudományos célját elérje, nem mint álomlátó fantaszta, hanem mint komoly, nagykézszerű kutató és tudós. És mikor, bár földhözragadt szegény volt, konok,

nagyúri magyar büszkeségében jóformán még a legszerényebb jutalmat is elhárította magától, talán érezte, milyen nagy árat kell fizetnie tudományos eredményeiért, — olyan árat, amelynek ellenértékét megadni nem volt elég gazdag a brit-indiai hatalom — egy élet dédelgetett álmát, egy különös, sokat szenvedett, de sok szépségre elhivatott kis nemzet ősi, sejtelmes vágyódását áldozta fel érte. Nem elég tudósnak lenni, ha valaki meg akarja érteni Csoma lelke teljességét: embernek és magyarnak kell lenni ehhez...

Duka Tivadar — aki 1848—49-ben a legnagyobb magyar katonának, Görgey Arturnak segédtisztje és kedvence volt, majd néhány évvel a szabadságharc után hontalan vándorlásában Indiába jutott s ott mint orvos előkelő állást nyert brit-indiai szolgálatban — hézagpótló feladatra vállalkozott, amikor megírta Körösi Csoma Sándor életrajzát. Ez nem volt könnyű munka. Csupán feldolgozatlan, rendezetlen kéziratgyűjtemény állt rendelkezésére: Csoma jelentései a brit-indiai kormány közegeihez s a Bengáli Ázsiai Társasághoz; néhány levele és még egypár jelentés vagy levél, amelyekben Csoma tisztelői, kortársai róla megemlékeztek. Csoma különös, mondhatni különc ember volt, ehhez hozzájárult szinte hihetetlen szerénysége, amely megakadályozta abban, hogy leveleiben és jelentéseiben magáról, útjairól és céljairól néhány szűkös megjegyzésen kívül említést tegyen. Annál dícséretesebb, hogy Duka e hiányos anyagból is kitűnő s a lehetőségig kimerítő művet írt. Természetesen nem kerülhette el, hogy az életrajzban hézagok, hiányok mutatkozzanak, amelyeket csak abban az esetben pótolhatott volna, ha módjában áll személyesen utánajárni a Csoma tibeti életére vonatkozó adatoknak, felkeresve azokat a helyeket, ahol a székely tudós éveket töltött, távol a civilizált világtól, tanulmányaiba elmerülve. Duka, akit hivatalos elfoglaltsága lekötve tartott Indiában, nem vállalkozhatott ilyen felderítő útra. Nemcsak hogy nem hibázatható az elkerülhetetlen hiányok miatt, hanem ellenkezőleg, eléggé nem méltányolható érdemeket szerzett munkájával.

Annál különösebb, hogy napjainkban senkinek sem

jutott eszébe felkeresni Csoma tibeti tartózkodásának színhelyeit, s bejárva egykori útvonalát, behatóbb ismeretet szerezni a magyar tudós életének e *legfontosabb* korszakáról, hogy életrajza hézagai a helyszínen szerzett adatokkal kiegészíthetők legyenek. Duka ugyan említi könyvében, hogy a mult század hatvanas éveiben *Leitner* magyar tudós Zanszkárban járt (csak Phuktalban) és úgy találta, hogy Csoma emléke még él azokban a lámakolostorokban, amelyeknek annakidején lakója volt. De úgy látszik, tapasztalatait vagy nem tette közzé, vagy ez oly módon történt, hogy adatai — amennyiben ilyenekről is beszámolt — nem vették figyelembe, hiszen maga Duka s nyomán a Csomával foglalkozók egészen mostanáig hibásan írták Csoma egyik zanszkári lakóhelyének nevét, *Yangla* néven említve azt, holott ilyen nevű helység egyáltalán nincs Nyugat-tibetben. E tévedésre dr. *Francke*, a ladákhí Morva Misszió volt vezetője és Nyugat-tibet tudós kutatója mutatott rá,* azzal magyarázva a hibát, hogy Duka a valószínűleg nehezen olvasható kéziratból tévesen írta Yanglának Zanglát, ahogy az illető helységet valóban nevezik. De, sajnos, a magyar szaktudomány még ezt a keveset sem vette tudomásul.** Ez éppen csak egy kiragadott példa azokra a hiányosságokra, melyek — ismétlem, Duka hibáján kívül — Csoma életrajzában előfordulnak. De eltekintve a részlet-adatoktól, legfőként az volt minden eddigi Csomáról szóló ismertetés hiányossága, hogy nem olvashattuk szemtanuk leírásait azokról a tájakról, helységekről és épületekről, amelyek egykoron a jeles magyar tudós életét keretezték a Himálaja kietlen hegyóriásai közt. Ha túlzás is a törté-

* A. H. Francke: «Antiquities of Western Tibet.» (Calcutta.) 2. kötet, 152. old.

** A tájékozatlanságot bizonyítja a Duka művének magyar kiadásához (Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Összegyűjtötte és életrajzzal bevázette dr. Duka Tivadar. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia kiadása) mellékelt térkép is, amely eltekintve attól, hogy szintén Jangla néven tünteti fel Zanglát, hozzá még az *Indus partjára*, *Leh helyére teszi*. Szrinagart sem a Dzsélambál tünteti fel, ahol áll, hanem szintén az *Indus partján*! A térkép többi része is hemzseg a hibáktól: *Gaja* Indiában Patnától északra van feltüntetve, holott délre fekszik tőle, stb.

nelmi materializmus álláspontja, mely szerint az ember, az egyéniség, minden csak eredője a külső körülményeknek és a környezet befolyásának; azért kétségtelen, hogy az élet külső járuléka, a környezet, a földrajzi viszonyok is hatnak az emberre és hozzájárulnak belső alakulásához. Csoma *tibeti* életéről pedig csak másod-, harmadkézből eredő s akkor is igen gyér adatok álltak rendelkezésünkre.

Az a tény, hogy mitsem tettünk Csoma tibeti élet-körülményeinek s az ezekre vonatkozó részleteknek megismerésére, bizonyítani látszik állításomat: nem értékeltük eléggé nagy hazánkfia munkásságának jelentőségét. Megelégedtünk azzal, hogy halálának évfordulóján zengő frázisokkal emlékezzünk meg róla, vagy hogy nevének égisze alatt egyébként talán becses, de Csoma személyével semmiféle érdemleges kapcsolatban nem álló tudományos dolgozatokat olvassanak fel az Akadémia Csoma-emléknapjain. Az nem érdekelt senkit, milyen körülmények közt, hogyan élt a tudomány mártírja Nyugattibet sívár kolostoraiban, holott *éppen ott s abban az időben* tette le úttörő művének alapjait. Az egyetlen lépés részünkről, amely Csoma emlékével kapcsolatban félig-meddig megérdemli a *tett* nevét, az volt, hogy 1902-ben kivitték Csoma mellszobrát s elhelyezték a Bengáli Ázsiai Társaság kalkattai székházában, majd 1910-ben dardzsilingi sírjának díszesebb helyreállításáról gondoskodtak. De ha meggondoljuk, hogy az utazásra alkalmas, kellemes évadban Indiába kirándulni, még hozzá nem a magunk költségén, nagyon élvezetes és irígylésreméltó élmény, úgyszintén vonaton felmenni Dardzsillingbe, India egyik legszebb üdülőhelyére, éppen nem nevezhető súlyos feladatnak, akkor a szobor elhelyezésének s a sír rendezésének ténye, bár magábanvéve dícsérletes, nem sokkal múlja felül a hivatalos emlékbeszédek értékét.

Távol áll tőlem, hogy az eddigi mulasztások felsorolásával a magam úgynevezett «érdemeit» akarjam aláfesteni. Csak arra akarok rámutatni, hogy *szükség volt megtenni* azt, amire vállalkoztam. És hangsúlyozni akarom, hogy nem szabad többé figyelmen kívül hagyni azokat az adatokat és leírásokat, amelyek utam eredményeképpen Csoma egy-

kori lakóhelyeit s tibeti életének körülményeit a bizonytalanságból és ismeretlenségből most szemlélhető közelségbe hozták. Nem a magam személye, hanem Kőrösi Csoma Sándor emlékének és jelentőségének szempontja kell hogy fontossá tegye számunkra mindezt. Engem kielégít az a tudat, hogy nagy tudósunk és hősünk emlékének nem szavakkal, hanem tettel áldoztam.

Már mikor 1927 nyarán első ízben kerestem fel Kasmirt, azon az úton mentem oda, amelyen 1822-ben Csoma jutott Dzsammun és a Banihál hágón át Szrinagarba. A Szind völgyét és keleti Kasmir hegyi tájait járva, egyre ellenállhatatlanabb erővel ejtett hatalmába az a gondolat, hogy Kasmir határain túl is kövessem Csoma nyomdokait. De abban az évben egyrészt már késő lett volna nekivágni a nyugattibeti útnak, másrészt — s ez volt a komolyabb akadály — már kasmiri tartózkodásom harmadik hetében kitört rajtam a malária. Tervemet tehát a következő nyárra kellett halasztanom, közben pedig mindent elkövettem, hogy addig helyreállítsam az egészséget. Sajnos, ez nem egészen sikerült. Mindamellett nem odázhattam el szándékom véghezvitelét. 1928 júliusában azzal a céllal mentem fel Kasmirba, hogy elinduljak Nyugattibetbe. Az út, amelyet a magam erejéből, minden támogatás nélkül tettem meg, két és fél hónapot vett igénybe, ezalatt körülbelül 1500 kilométert jártam be lovon, gyalog vagy jakháton.

Könyvemben ennek az útnak leírását adom, bővebben ismertetve vándorlásom élményeit s mindazt, ami Ladákhra és Zanszkárra vonatkozik, tehát a tibeti buddhizmust, a népeletet stb. is. De ha nem említem is Csoma nevét a könyv minden oldalán s ha nem idézem is alakját az olvasó elé az út minden fordulóján, olvassák a leírást úgy, mint ahogy én jártam az utat: képzeletük pillantsa meg lépten-nyomon a székelv vándor kódalakját, amint magányos útját rőjja fáradhatatlanul, és ha egy-egy kép vagy leírás eleve-
nebben varázsolja szemük elé Nyugattibet fantasztikus tájait, gondoljanak arra, hogy száz évvel ezelőtt talán éppen arra haladt el vagy éppen ott pihent meg a tudomány nagy magyar hőse, Kőrösi Csoma Sándor.

II.

Előkészületek az útra.

Ahhoz, hogy az ember Ladákhba utazhassék, már hónapokkal előbb engedélyt kell kérni a kasmiri angol rezidenshez beosztott «Joint Commissioner for Ladakh»-tól, aki nyáron Lebben, Ladákh fővárosában, télen a kasmiri Szrinagarban tartja székhelyét. Kasmir állam, vagy teljes nevén *Dzsammu és Kasmir*, nem áll ugyan közvetlen angol fennhatóság alatt, hanem az indiai hűbéres fejedelemségek közé tartozik, de az a kereskedelmi útvonal, amelyet *Treaty Road*-nak (egyezményes út) neveznek s amely Szrinagarból, Kasmir fővárosából Ladákhon át visz Középázsiaiba, brit ellenőrzés alatt áll. A brit-indiai kormánynak eminens érdeke fűződik ahhoz, hogy fenntartsa, megkönnyítse és ellenőrizze a Középázsiaival, ez esetben Keleti Turkesztánnal való kereskedelmi összeköttetést, amelynek egyetlen karavánútja az említett vonalon kapcsolja össze Járkendet Kasmirral, ahonnan a középázsiai kalmárok lemennek a Pandzsábbá is. A *Treaty Road*-on azonban csak lóháton vagy gyalog lehet közlekedni, útközben pedig, a váltóállomásokon, csak korlátozott számban akadnak bérelhető lovak, málhásállatvezetők és teherhordó emberek. A forgalom szabályozása, de politikai tekintetek miatt is a Commissionernek előre tudnia kell, hányan és kik óhajtanak a ladákh-i útvonalon utazni. Az utazás időpontját is ő tűzi ki, hogy torlódás ne legyen. Természetesen figyelembe veszi a jelentkezők óhaját és az időpontot lehetőleg úgy határozza meg, hogy az utazni szándékozók programjának megfeleljen. Az engedély vagy útlevél egyaránt jogosít az utazásra s a kasmir-ladákh-i transzportszervezet igénybevételére. Mint-hogy azonban a brit megbízott hatásköre csupán a Szrinagar-Kargil-Leh-Karakoram útvonalra szorítkozik, annak, aki ettől az útvonaltól el akar térni, külön engedélyt kell szereznie a kasmiri maharádzsa illetékes miniszterétől. Én is így tettem, hiszen az volt a szándékom, hogy Lehből Ladákh déli tartományába, Zanszkárba megyek s onnan

lehetőleg Kulun át térek vissza «főhadiszállásomra», Szimlába.

A ladákhí útvonalra vonatkozó engedélyt még 1928 elején kézhez kaptam, a kasmiri engedélyt pedig ráértem Sztinagarban megszerezni. Az útlevelek kérdése tehát nem okozott gondot. Annál kérdésesebbé tette tervem végrehajtását az a körülmény, hogy, mint említettem, az előző nyáron utolért a Kelet átka, a malária. Hogy hol szereztem, nem sikerült kideríteni. A malária tekintetében eltérnek az orvosi vélemények: a kasmiriak azt állítják, hogy Kasmirban lehetetlen maláriát kapni, mert már ismételten megvizsgálták az ottani moszkítófajtákat és eddig még sohasem akadtak az *Anopheles maculipennis*, vagyis a maláriát terjesztő szúnyog nyomára; ezzel szemben az indiai angol orvosok azt állítják, hogy Kasmir tavai igenis bővelkednek ebben a kevésbé rokonszenves speciesben. A kasmiri doktorok tehát azt mondták, hogy még útközben, lenn a Pandzsábben csíptek meg a vészthozó szúnyogok, de csak Kasmirban tört ki rajtam a láz. Én nem nagyon firtattam a kérdést, mert elvégre roppant kevés vigasztalást rejt magában az a tudat, hogy az embert itt vagy ott kólintották fejbe: annyit azonban tapasztalásból tudok, hogy a kasmiri Dál-tavon, ahol bárkaházzal hetekig tanyáztam 1927 augusztusában, százezrekre rúg a szúnyogok száma. Nem lévén szakértő, nem tehettem megbízható megfigyeléseket arra nézve, vajjon a Dál-tavi szúnyogok maláriaterjesztők-e vagy sem. Inkább belenyugodtam tehát a «kiszmet»-be, amit az ember előbb-utóbb megszokik a Keleten. Nagyobb baj származott abból, hogy kasmiri orvosom, mint később kiderült, több jóindulattal, mint hozzáértéssel kezelt, úgyhogy, bár a lázat ideiglenesen elnyomta, maláriám később már krónikussá válva hónapokon át gyötört, míg egy tájékozottabb orvos injekciós kúrának nem vetett alá. Hanem akkor — 1928 tavaszán — már annyira legyöngített a hosszas betegeskedés, hogy meg kellett fontolnom, vállalkozzam-e a nyugattibeti útra. Csak-hogy az alternatíva úgy ütött ki, hogy, amennyiben utamat elhalasztanám, legalább 1929 végéig Indiában kel-

lene maradnom, ez pedig nem állt szándékomban. Minden probléma megoldására leghelyesebb a gordiusi eljárás: nem sokat tépelődni, hanem határozott cselekvéssel dönteni. Később beláthattam, hogy ha nem indultam volna el utamra akkor, talán sohasem juthattam volna el Nyugattibetbe. Mert egészségi állapotom nemcsak jobbra nem fordult, hanem 1928 őszétől fogva egyre rosszabbodott, úgyhogy 1929 nyarán ismételt orvosi sürgetésre haza is kellett térnem Európába.

Akkor azonban, 1928 májusában, az első alapos kúra után úgy éreztem, hogy erőre kapok, sőt még reméltem is, hogy a sátorozás, a szabad természetben való élet elő fogja segíteni teljes gyógyulásomat. E szerint nem sokat hederítve múltónak vélt gyengeségemre, nagy bizakodással készültem fel az utazásra. Akkor éppen *Marriban (Murree)*, a nyugati Himálaja e szép magaslati üdülőhelyén tartózkodtam, amely a Rávalpindiből Kasmirba vezető út mentén fekszik. Ott szereltem fel magam a szükséges ruházattal és konzervekkel. A Lehig terjedő útszakaszra még kaphattam felvilágosításokat olyanoktól, akik bejárták,* ha tehát csak odáig akartam volna menni, felszerelésem eléggé megfelelőnek bizonyult volna. De Zanszkárra vonatkozóan már senki sem tudott útbaigazításokkal és tanácsokkal szolgálni. Voltaképpen úgy is indultam el, hogy az út ama részéről, amelynek majd Leh elérése után fogok nekivágni, semmiféle határozott ismeretem nem volt. Ennek később kellemtelen következményei mutatkoztak, de akkor már nem lehetett rajta segíteni.

Elég az hozzá, hogy Marriban kiegészítettem ruhakészletemet. Vagy két hónapra való konzerv-, kondenzált tej-, tea- és cukorkészletet is beszereztem, mert az élelmes kasmiri kereskedők Szrinagarban jóval drágábban mérnek mindent. Úgy intéztem, hogy Szrinagarban csak éppen azt kelljen még bevásárolnom, amit Marriban nem kaphattam meg.

Kellőleg felpakkolva végre elindulhattam Marriból,

* E tekintetben főként Captain Whittaker, a lahori Maclagan Engineering College vezetője volt segítségemre. Ajánlólevelet is adott a lehi Moravian Mission fejéhez, Peter püspökhöz.

hogy autón Kasmirba menjek. A Rávalpindi—Szrinagar útvonal a legjobb és legkedveltebb a Kasmirba vezető három út között. Első kasmiri kirándulásom alkalmával (1927 nyarán) azonban nem ezen, hanem a Dzsammuból kiinduló útvonalon mentem fel Szrinagarba, amelyen 1822-ben Kőrösi Csoma Sándor haladt végig a Pandzsábból Szrinagar felé igyekezve. Csoma nyomdokairól lévén szó, itt ezt az útvonalat írom le.

Dzsammu, a Himálaja *Pir Pancsál* nevű hegyláncának déli részén, közvetlenül a hegyek tövében fekszik. Téli székhelye «Dzsammu és Kasmir állam» (*Jammu and Kashmir State*) uralkodójának, aki tavasztól késő őszig Szrinagarban szokott tartózkodni. E hangzatos cím viselőjének negyedik elődje, Mahárádzsa *Guláb Szingh*, még csak a kis Dzsammu állam fejedelme volt. Az angolok adták el neki Kasmirt 500,000 fontért, ugyanis abban az időben a brit hódítás még nem érte el a Pandzsábot s az angolok nem érezték magukat elég erőseknek ahhoz, hogy az elszigetelt Kasmirt is birtokukhoz csatolják. Egyébként *Guláb Szingh*, vagy jobban mondva zseniális hadvezére, *Zorávar Szingh*, előzőleg már meghódította azokat a területeket, többek közt *Ladákhot* (1842), amelyek ma is Kasmir fennhatósága alá tartoznak. Később aztán, 1858-ban, midőn az Angol Korona egész India területét birtokába vette, Kasmir is egyike lett a Brit-Indiai Birodalomhoz tartozó hűbéres «bennszülött államok»-nak (*Native States*). Dzsammu államot hinduk, muzulmánok és szikhek lakják, az előbbieket vezetőszerepet játszanak a rádzsput törzsnek tekintett *dóghrák*. Ezek sorából kerültek ki *Zorávar Szingh* hódító hadai s a kasmiri maharádzsa jelenlegi hadseregének legjobb katonái.

Még tíz-tizenöt évvel ezelőtt a Dzsammuból Szrinagarba vivő úton csak lóháton, gyalogszerrel vagy *tongán*, azaz kétkerekű kordén lehetett utazni. Csoma gyalog járta végig, mint ahogy hosszú útját Nagyenyedtől Indiáig túlnyomórészt szintén gyalog tette meg. De ma már autók is használhatják a Dzsammu—Szrinagar közti utat,* ami

* Kasmirban nincs még vasút.

1. A Banihál-hágó Kasmirban.

2. A ganderbali táborhely.

3. Málházás.

4. A karaván.

főleg annak köszönhető, hogy a maharádzsa hosszúnak találta a kerülőt Lahoron és Rávalpindin át, majd a Dzsélam völgyében menni fel nyári fővárosába. Ez a kerülő kényelmes lehetett addig, amíg nem volt automobil, mert Rávalpindi vasúton elérhető, de amióta a motoros járművek Indiát is meghódították, mégis csak gyorsabb és kényelmesebb a dzsammui útvonal, már t. i. annak, aki Dzsammuból indul. És minthogy az indiai fejedelemségekben rendszerint csak akkor szokott valami történni, ha az uralkodó személyes előnyét szolgálja, Öfensége autózásának kedvéért rendbehozták és kiszélesítették a régi utat Dzsammuból Szrinagarig.

Az út rendkívül szép tájakon át kanyarog felfelé a Banihál-hágóhoz. Körülbelül 300 kilométer hosszú és 2745 méteres magasságban éri el a heglánc taraját. Hanem a tavaszi hóolvadás, aztán az esőzések fellazítják a meredek hegyoldalak konglomerátját és óriási sziklatömbjeit, amelyek állandóan földcsuszamlásokkal, kőgörgetegekkel s olykor valóságos lavinákkal fenyegetik az utat. Az egész útvonalon végig munkáscsoportok állnak készenlétben, hogy a legfrissebb földomlások nyomait eltakarítsák s a megrongált úttestet rendbehozzák. De az autónak még így is lépten-nyomon veszedelmes pontokon kell áthaladnia. A kopár csíkok, amelyeket a földomlás súrolt a meredélyek oldalába, már messziről óvatosságra intik a sofőrt, de az éles fordulónál olykor váratlanul bukkan elénk egy-egy rengeteg nagy, alázuhant szikla, mely kisebb töredékdarabok kíséretében eltorlaszolta az út egyik felét, míg a földomlás a mélységfelőli oldalon jókora darabot kiharapott belőle. Ilyen helyeken bizony akárhányszor csak annyi maradt meg az útból, hogy járművünk üggyel-bajjal éppen átvergődhet a szirtomladék és a szakadék közt, amelybe letekintve végigkísérhetjük a hegyomlás irányának nyomát. Máshol szekérnagyságú sziklák függnek az út fölött, eddig még ellentálltak a földomlásoknak, de már annyira elgörgött alóluk a támasztó talaj, hogy minden percben lezuhanhatnak. Egy helyütt vad hegyipatak megáradt vize csak pár nappal előbb mosta el az utat és a

hidat; most hevenyészett, nagy terméskövekkel s törmelékkel feltöltött gát vezet át a patak medrén: a víz átcsap és harsogva száguld keresztül a rögtönzött töltésen s az autó kerekei a vízben gördülnek tova. Feljebb, a falszerűen emelkedő szirten, vízesés zuhog végig, s az utat csak úgy lehetett átvezetni ezen a helyen, hogy alagutat építettek a vízesés alá. A zuhatag az alagút tetején keresztül harsogtatja tajtékzó vizét.

Minden fordulónál új meglepetés. Mély, szűk sziklavölgyek torka tárul fel, bennük — két-háromszáz méternyire alattunk — szilaj patakok vágatnak a *Csenáb* folyó felé. *Rambannál* függőhíd iveli át a Csenábot, amely itt a Vág völgyére emlékeztet. Az autóbuszok itt meg szoktak állani éjszakára, de jobb és könnyebb járművel egy nap alatt is meg lehet tenni az utat, ha korán indulunk el Dzsammuból. A *Banihál*-hágó tetejére számtalan szerpentinben kigyózik fel az út, legmagasabb pontjáról remek kilátás nyílik. (1. kép.) Innen kezdve már könnyebben halad a kocsí lefelé. Nemsokára kitárul előttünk Kasmir csodás fennsíkja, a «Boldog Völgy», ahogy a *Dzsélam* folyó öntözte kasmiri platót neveztek a régi perzsa költők. Leérve a völgybe végtelen nyárfasorok közt közeledünk a fővároshoz s végül megpillantjuk a *Szrinagar* fölé emelkedő hegy csúcsán *Sankarácsárja* ősi emlékszentélyét.

Bizony, Csoma tizenkét-tizennégy napig is elbandukolt ezen az úton, amelyen mi most oly gyorsan repültünk végig. Április elején, mikor Dzsammuból elindult, még hó földhette a hágó környékét. Esténként talán apró falvakban, hatalmas *csenár* fák védősátra alatt, pásztorok vityillóiban vagy sziklaodukban keresett szállást. Mint mindig, megelégedett azzal az élelemmel, amit az ország lakói nyujthattak. A *Banihál*-hágóban tanyázó gudzsárok (pásztorok) nem is sejtik, kinek adott talán a dédapjuk egy csésze kecsketejet.

De, mint említettem, 1928 júliusában, mikor Ladákba készültem indulni, nem a dzsammui, hanem a Rávalpindi—Szrinagar útvonalon mentem fel Kasmirba, lévén Marri ennek egyik állomása. Korán reggel hagytam el Marrit és estefelé bérautóm már Szrinagarhoz közeledett. Persze a

turbános sofőrnek baksist helyeztem kilátásba, ha még aznap célhoz ér s nem kell útközben megállanunk éjszakára. Még elindulásom előtt sürgönyöztem *Abdullának*, aki előző nyáron is szolgál és kísérem volt kasmiri barangolásaimon. (6. kép.) Szívesen vállalkozott rá, hogy ladákhi utamra elkísér. Míg a kasmiriakat általában nem tartják a becsület és megbízhatóság mintaképeinek, *Abdulla Dánd*, valamint bátyja, *Lasszu Dánd* is, minden tekintetben derék, jóindulatú, tisztességes és nagyon ügyes fickónak bizonyult. Éppen ezért üzentem neki még előző télen, van-e kedve velem jönni a nyugattibeti útra. Haszontalan szolga mindenütt és mindenkor bajt, bosszankodást okoz, hát még olyan úton, ahol már nem segíthet az ember, ha rosszul választotta meg a legényét.

Dándékat különös jószerencse hozta utamba 1927 nyarán. A szrinagari hajósnépség, a *handzsik*, akik a nyaralásra szolgáló bárkaházakat (angolul *house boat*, kasmiri nyelven *dunga*) szokták bérbeadni, rendszerint még az átlagos kasmiriaknál is kasmiriabbak. Első bárkaházam tulajdonosa s emberei is ebbe a kategóriába tartoztak, s azt hiszem, még a fogaimból is kilopták volna az aranyat, ha rövidesen fakép-nél nem hagyom őket bárkaházukkal egyetemben. Meglehetősen bizalmatlanul tekintettem egy újabb kísérlet elé, de a sors különös kegyéből Lasszu Dánd «Xanadu» nevezetű bárkaházára esett választásom, amit nem is volt okom megbánni. Lasszu és kisebbik öccse, Abdulla, olyan derekasan szolgáltak, hogy igazán megszerettem őket, különösen akkor, midőn lázas betegségem legrosszabb napjaiban végtelen türelemmel, odaadással és ügyességgel ápoltak. Abdulla jóképű húszesztendős legény volt, izmos, értelmes és talpraesett, úgyhogy különb szolgát keresve sem találhattam volna az utazásra. Ismerte már a szokásaimat, aztán meg főzni is tudott — már ahogy — s így megtakaríthattam a költségtöbbletet, hogy még külön szakácsot is vigyek magammal.

Abdulla már a város központjához, az *Amira Kadal*-hoz (Gazdagok hídja) vezető utca végén várta autómat. Széles mosollyal és alázatos szelámmal üdvözölve felugrott

a sárhányóra. Keleti illendőséggel érdeklődött hogylétem és minden távollévő rokonom hogyléte felől, aztán oda-
 dirigálta az autót, ahol bátyja bárkaháza már várakozott
 reám a Dál-csatorna vizén. Lasszu Dánd és egész családja
 ünnepi, tehát majdnem tiszta ruhában várta érkezésemet
 és nagy volt az öröm. Készen állt a *guzal*, a primitív fürdő
 és mikor a hosszú út porától megtisztálkodva leültem az
 asztalhoz, Dándék olyan gondossággal szolgálták fel a teát
 s a vacsorát, hogy nyomban láthattam, nem felejtették el
 szokásaimat a múlt év óta. Szinte otthon éreztem magam
 a bárkaházban, pedig a kis hálófülke nem épen kellemes
 emlékeket idézett fel bennem, mikor arra kellett gondolnom,
 hogyan fetrengtem tavaly az egyszerű *palangon* (indiai ágyl),
 lázamban nem is félrebeszélve, hanem félreülvölve.

Másnap reggel aztán hozzáálltam, hogy elintézzem a
 még elintézendőket és beszerezzem a hiányzó felszerelést.
 Ebben is nagy segítségemre volt a jeles Abdulla. Azok, akik
 Kasmir hegyvidékein óhajtják tölteni a nyarat, sátrakat és
 tábori felszerelést szoktak bérelni a különböző szrinagari
 ügynökségektől s ezek látják el a hosszabb expedíciókra
 készülöket is. Abdulla azonban lebeszélte erről és elvitt va-
 lami komájához, egy szerény sátorkészítőhöz a bazársoron,
 akitől jóval olcsóbban bérelhettem a szükséges sátrakat.
 Tipikus kasmiri szolga feltétlenül a legdrágább ügynökség-
 hez vezetett volna, amellyel persze előbb megegyezett, hogy
 baksist kap az üzletért. A szemfüles Abdulla később is sok
 felesleges kiadástól óvott meg.

Szokás szerint a *sahábnak** kell ellátnia szolgálját ru-
 házattal, ha hosszabb útról van szó. Abdulla e tekintetben
 is szerény volt és rendületlenül alkudozott a bazárbeli bol-
 tosokkal, míg összeszedtük igénytelen felszerelését, a kháki
 vászonból készült ruhát és ingeket, egy vastagon bélelt
 gyapjúkabátot és a hatalmas szögekkel talpalt kasmiri
csaplít, azaz szandált. Engem is rábeszélte, hogy ilyen csaplít

* Ez az arab eredetű szó pontos átirásban «száhib» lenne; az angolos
 «Sahib» írásmód nyomán rendszeren így is szerepel az indiai útleírásokban.
 De a bennszülöttek ajkán «szaháb»-nak vagy csak «szaáb»-nak, olykor
 «szaéb»-nek hangzik. Idegen *urat*, tehát elsősorban európaít jelent.

vegyek magamnak. Hiszen tagadhatatlanul ügyes jószág a csapli, amely alá puha bőrből varrott fűzős harisnyafélét szokás öltetni, de mégis Kasmirban kell születni ahhoz, hogy hordani lehessen. Az enyémnek mindjárt első napon elszakadt a bokaszíja, cipőzsinórral kellett összekötözni, ez viszont nem tartott, de annál inkább vágta a lábamat. Vissza is tértem hamarosan vastagtalpú angol cipőmhöz, amelyet persze előbb erős hegymászó szögekkel verettem ki. Abdulla csaplija sem bírta ki a strapát és már Leh felé rongyokban lógott a lábán. Meglehet, Abdulla mégis volt annyira kasmiri, hogy előre számított erre; akkor aztán igen jó szolgálatot tett az én csaplim — neki.

Bevásároltunk még élelmiszereket, többek közt *átát*, azaz teljesbúza lisztet, burgonyát egy zsákkal és tekintélyes mennyiségű rizst. Indiában az a szokás, hogy a személyzet saját költségén élmezsi magát, utazáskor a szahábnak csak a készlet szállítását kell vállalnia. Abdulla is gondoskodott tehát készleteiről. Vettem kétezer darab nagyon olcsó és kegyetlenül rossz cigarettát is, ezek arra szolgáltak, hogy esténként, a táborhelyeken, a málhásállatvezetőket boldogítsam velük, akik számára a *Red Lamp*nak nevezett főtelmes dohánytermék olyan finom raritás, mint nekünk a legjobb egyiptomi. Igazán megszerezhettem nekik ezt az élvezetet, tekintve, hogy 1000 drb *Red Lamp* csak két rupiába, négy pengőbe kerül! Az ilyesmivel lelkes szolgálatkészségre lehet hangolni a primitív embereket. Csak ügyelni kell, kivel van dolgunk, mert például Abdulla már sérelmesnek érezte volna, ha *Red Lamppel* ajándékozom meg. Az ő életnivójához a *Silver Cloud* nevezetű márka illett.

Nem felesleges részletek ezek. Nagyon sokat tesz, mennyire ismeri embereit s ezek szokásait, igényeit, a keleti utazó. Már maga az, hogy legalább *hindusztáni* nyelven beszél velük, egészen más színben tünteti fel, mintha csak közvetve, tolmács útján érintkezhet az emberekkel. *Stein Aurél* e tekintetben is párját ritkítja: kasmiri embereivel *kasmiri* nyelven, a pathánokkal *pastu* idiómában, pandzsábiakkal *pandzsábiul* beszél, hogy *török*, *perzsa*, *hindi* stb.

nyelvismereteit ne is említsem, amelyekhez még egész sereg európai s ázsiai holt és élő nyelv járul. Csomának is bámulatos nyelvérzéke volt; ahol pár hónapig tartózkodott, megtanulta az ország nyelvét. Aki azonban nem vetekedhet velük, az legalább az *urdu-hindusztáni* tanulja meg, ha Indiában többet és közvetlenebbül akar látni és megismerni, mint a szezon-turisták. A hindusztáni nyelv egész Közép- és Északindia *lingua francája*, értik és beszélik mindenütt azok is, akiknek egyébként pandzsábi, hindi, gudzszeráti vagy bengáli, stb. az anyanyelvük. Ez a nagy könnyebbség az indiai fajok és nyelvek tohuvabohujában a mogulhódításnak köszönhető. Az ő birodalmukban, jobban mondva táboraikban (*urdu* mongol nyelven *hordát*, *tábort* jelent) alakult ki a hindusztáni nyelv urduinak nevezett ága, mely elterjedt mindazon a területen, amely hosszabb-rövidebb ideig a mogulok uralma alatt állt.

Hanem térjünk vissza előkészületeimhez. Abdulla kijelentette, hogy teljes lehetetlenség útrakelni bizonyos fekete vasbádogg tartály nélkül, amelynek segítségével a szabad tűzön is kiváló «angrézi roti»-t (angol, vagyis európai módra készült kenyeret) fog sütni. Követelt még egy kerek lyukakkal ellátott vasbádoglemezt is, amely a kövekből rakott szabad tűzhelyeket volt hivatva «spórherddé» átalakítani. Nagyon lelkiismeretesen fogta fel szakácsi hivatását. A kötelességteljesítés vagy legalább az erre irányuló jószándék (ami nem mindig egyenlő a cselekedettel) mélyen gyökerezik a keleti emberben, ha tisztességes. Abdulla pedig nemcsak tisztességes, hanem Istenfélő is volt. Ezt bizonyította, hogy a bazárbeli muzulmán *kitábválá* (könyvkereskedő) boltjában megvette Allah kilencvenkilenc szent nevének cifra, nasztalik jelekkel nyomtatott példányát s ezt ugyancsak egy bazárbeli *darzival*, vagyis szabóval, szép selyemzacskóba varratta, hogy a nyakába akasztva megvédje őt az út ismeretlen veszedelmeitől. Erre bátyja még reggel nyomatékosan intette. Nekem is ajánlotta Abdulla ezt az életbiztosítást, de én szépen megmagyaráztam neki, hogy Isten *egy*, akár-hogyan nevezzük is s én nem arabul emlékezem meg Isten nevéről. De mindenesetre megnyugtató érzés olyan ember-

rel barangolni lakatlan tájakon, akinek a ruhája alatt Allah kilencvenkilenc neve függ görbe pathán kés helyett.

Dándék nyilván azt remélték, hogy bevásárlásaim hosszabb időt fognak igénybevenni s így napokig leszek bárkaházuk lakója. Lasszu, szakállát simogatva, csalódással elegyes elismeréssel jelentette ki a második napon, hogy nem hitte volna lehetségesnek a bevásárlások ily gyors lebonyolítását. Pedig a Sztinagarban töltött két nap alatt még arra is időt kellett szakítanom, hogy felkeressem *Sir Albion Banerdzsi*, a maharádza belügyminiszterét, aki lekötelező szívességgel intézkedett, hogy kasmiri útleveletem Ganderbalba utánam küldjék. Sőt még arra is ráértem, hogy meglátogassam régi kasmiri ismerősömet, *Pandit Gopi Kisan Madant*, aki bráhmañ létére is elég modern ember ahhoz, hogy gyümölcskonzervgyára legyen. Különben is kifogástalan nyugatias modorú világfi, hozzátehetném: sajnos, mert remek gyümölcsösében a Dál-tó partján, ahol nyáron át lakik, teázás közben grammofonján kétségbeejtő angol nótákkal igyekezett kedveskedni nekem. De ajánlólevelet adott rokonához, aki azidőszerint Ladákh kasmiri kormányzója volt.

Július 14-én kora délután paksamétámat két tongára rakva elindultam Sztinagarból. A kedves öreg Dánd mama, Lasszu és Abdulla anyja is előbujt a család lakásául szolgáló úgynevezett konyhabárkából és sűrű könnyhullatással vett búcsút hosszú útra induló fiától. Lelkemre kötötte, hogy vigyázzak az ő Abdullájára, mit ünnepelesen meg is ígértem. Lasszu maga is felkapaszkodott az egyik tonga bakjára, hogy legalább Ganderbalig elkísérjen bennünket.

Ganderbal falu Sztinagartól északra kb. 20 kilométernyire a *Sztind* folyó partján fekszik. Pompás, óriási csenárfák egész ligetekbe borulnak a parton, ahol a táborozásra alkalmas térségen felütöttük sátrainkat. (2. kép) Ganderbal a kasmiri nyaralók kedvelt tanyája, akik bárkaházait az *Ancsar*-távon át felvontatva Sztinagarból, heteket szoktak ott tölteni. De még fontosabbá teszi Ganderbalt az, hogy rendszerint onnan indulnak el nemcsak a Kasmir keleti

hegyvidékére készülő kirándulók, hanem a Ladákh vagy Keleti Turkesztán felé igyekvő expedíciók is.

Mindjárt megérkezésemtől elém állt egy turbános kasmiri és bemutatkozott, hogy ő *Amir Vár*, a «contractor», azaz szállítási vállalkozó, s legott óva intett, nehogy valamelyik konkurensével próbáljak megegyezni, mert akkor rossz lovakat és hasznavehetetlen embereket kapok. Amir Vár — kasmiri lévén — először tíz, majd öt, végül két rupiáért hajlandónak mutatkozott mindent ellátni.

Elég idő állt rendelkezésére, mert előbb még látogatást készítettem tenni *Stein Aurél* — *Sir Aurel Stein*, ahogy angol lovagi címével nevezik — nyári táborhelyén. A magyar-származású világhírű tudós már idestova harminc év óta egy kasmiri havas tetején, a 3350 m. magas *Mohandmargon* tölti a nyarakat. Ott, sátoztáborának zavartalan hegyi magányában, dolgozza fel előző téli ásatásainak és kutatásainak eredményeit. Hanem a Mohandmargon tett kellemes látogatás nem tartozik e könyv anyagához, majd ha rákerül a sor, hogy külön munkában számoljak be kasmiri barangolásaimról, leírhatom a Stein Aurél tanyáján élvezett kedves vendéglátást is. Itt csak annyit, hogy Amir Vár, a jeles ganderbali vállalkozó, öt nap alatt, míg én a Mohandmargot megjártam, kényelmesen összeszedhette volna a begírt lovakat. Mohandmargról való visszaérkezésem után, az útrakelés előestéjén is még erősen fogadkozott, hogy milyen remek állatok fognak másnap reggel öt órakor rendelkezésemre állani.

Felszerelésem, miután vállalkozásomat a magam szerény anyagi eszközeivel kellett végrehajtanom, meglehetősen igénytelen volt. Magamnak egy harmadfélméter hosszú s ugyanolyan széles sátrat, Abdullának valamivel kisebbet szereztem be. Bizony, ez nem volt valami előkelő *equipment*; angol vagy más jobban dotált utazó ilyenkor kettősfedelű, úgynevezett *kabuli* sátrat visz magával, amelyben a tágas hálólhelyiségen kívül még fürdőfülke is elfér; szolgálja, helyesebben szolgálai számára pedig olyan sátrakat szerez be, mint amilyen az enyém volt. Nem engedhettem meg magamnak ilyen fényűzést, nemcsak a nagyobb sátor drágább

volta, hanem a miatt sem, mert a kabuli sátor szállításához külön málhásló szükséges. Az én felszerelésem viszont lehetővé tette, hogy mind a két sátrat, könnyű tábori ágyamat, sőt ágyneműm és takaróim összegöngyölt csomagját is egyetlen lóra málházzuk fel. Ez már számottevő megtakarítást jelent, mert egy málhásló átlagos napi bére kb. egy rupia,* ami az út egész tartamát számítva nem elhanyagolható mennyiség. Legalább nekem nem volt az. Ugyanilyen megfontolás vezetett a felszerelés és élelmiszerkészlet összeállításában is. Pl. nem terhelhettem meg külön lovat kizárólag *whiskys* ládákkal, mint azt a rendes angol cselekszi, aki szokott italáról oly istenverte tájakon sem mond le, ahová Johnnie Walker még nem jutott el diadalútján. Annyi málhánk volt, hogy négy lóra felpakkolhattuk. Ebben benne foglaltatott Abdulla s egy kisegítő legény rizskészlete is, ami nem kevés, ha figyelembe vesszük, hogy egy kasmiri napi adagja egy *szehr*, vagyis kb. egy kiló rizs. Még *nyers* állapotban ennyi, amiből elképzelheti, aki már főzött rizst életében, mekkora porciókat tud magába gyömöszölni egy jóra való kasmiri. A kevésbbé kényes élelmiszereket zsákokba, a többit, valamint a ruházati cikkeket, filmeket, írószereket, úti gyógyszerkészletet, stb. részben feketére fényezett vasbádóg ládába, részben kasmiri *jakdanok*ba, a konyhaszereket és kézi készleteket pedig *kilták*ba csomagoltuk. A *jakdan* erős, bőrrel bevont láda, igen alkalmas a Himálaja hegyvidékein való utazásra; a *kilta* dobalakú, bőrrel borított kosár, könnyű, jól málházható, nálam pedig még a tábori asztalt is pótolta. Sátram bútorzata nem is állt egyébből, mint az összehajtható tábori ágyból és egy kis tábori székből. Volt velünk egy jókora négyszögletes bádogganna, tele petróleummal, s két ugyanilyen, de már üres, kiszolgált petróleumtartály. Ezt Indiaszerte vízhordó edény gyanánt használják, miután fedőlapját kivágták és fogóul kerek fadarabot szögeztek belé. A két viharlámpát és a *ghi*-vel (olvasztott vaj) töltött bádoggannát a málhásállatvezetőknek kellett kézben cipelniük.

* Egy rupia majdnem pontosan két pengőnek felel meg.

III.

Indulás. — A Szind völgyében.

A málna készen állt, indulás előtt csak a sátrakat s az ágyat kellett összecsomagolni; a reggelihez használt edények úgyszólván az asztalul szolgáló kiltába tartoztak.

Ámde július 20-án reggel öt órakor, amikor sátramból kiléptem, sem a contractort, sem az ígért táltosokat nem láttam. Többször érte kellett küldenem, míg végre megjelent a kitűnő férfiú, néhány *ghorevála* (hajcsár) és öt ló kíséretében. Uramisten, micsoda állatok voltak! A hátasló ellen nem lehetett kifogásom; erős, formás kis járkendi mén volt, tisztességes angol nyereggel a hátán. De a többi! Gyászosabb látványt elképzelni sem lehet. Fejüket földig lógatva, világfájdalmas tekintettel, megrogyott lábakkal álltak meg előttem a boldogtalan párák. Hátukon szakadozott gyapjúrongyokon, deszkadarabokból eszkábált málhanyereg-utanzatok éktelenkedtek, gubancos gyapjúkötélcsomók fityegtek le róluk.

Percek alatt kimerítettem hindusztáni szókincsemnek összes szidalmait. Amit nem tudtam kifejezni, azt bőkezűen pótolta a felháborodott Abdulla, zengzetes kasmiri nyelven emlegetve a «contractor» közeli rokonságát, különösen a nőnemen lévőket. Ha egyéb nem is, de a káromkodás bőséges szókincse a keleti nyelvekben már magábanvéve bizonyíthatja népünk ázsiai eredetét. A legöregebb huszármester is meg lehetne elégedve, teszem egy-egy kacskaringós pandzsábi káromkodással, ha megértené. Ugyanazokra a körmönfont fordulatokra és alkotóelemekre ismerne rá, amelyekkel ő szokta gyöngéd intelmeit fűszerezni. A keleti ember méltányolni tudja a káromkodás finom árnyalatait, s ha európaítól hall ilyesmit, respektusa megnövekszik iránta. Elég az hozzá, hogy Amir Vár megkapta a magáét. Esküdözve bizonyította, hogy külön lovakat nem találni Ganderbalban. És igaza volt. Végül is bele kellett nyugodnom a megváltoztathatatlanba, annyival is

inkább, mert a «contractor» meglágyította szívemet, apjának-anyjának, sőt mi több: *gharibparvarnak*, «a szegények istápolójá»-nak nevezve engem.

Különben is csoda történt. Búskomor lovaim egyszerűben veszedelmes fenevadakká változtak, mihelyt a felmálházásra került a sor. Nyugodtan álltak, amíg a hátuk fölött lebegő kötegek és ládák nem érintették a málhanyerget, de mikor a súly rájuk nehezedett, hirtelen félreugrottak, úgyhogy a csomagok, ládák és kilták vésztjósuló puffanással vagy csörrenéssel pottyantak a földre. Jóideig tartott, amíg a ghoreválák, egy sereg lézengő kuli erélyes támogatásával, felrakhatták és megerősíthették a málhakötegeket. (3. és 4. kép.) Amir Vár azzal vigasztalt, hogy ez mindig így szokott történni az első felmálházáskor, de majd ha az emberek kitanulták a súly helyes elosztását, minden simán fog menni. Ebben is igaza volt. A kasmiri ghoreválák a málházás mesterei, de kissé nehéz felfogásúak, csak néhány sikertelen kísérlet után jönnek rá, hogyan osszák el a csomagokat a lovak hátán.

Nyolc óra felé járt, mire a málházás megtörtént. Az apró lovak a hátukon tornyosuló kötegek alatt immár visszacsülyedtek megszokott apáthiájukba. Az egyiknek annyira megrogytak a hátsó lábai, hogy nem is a patáján, hanem a bokáján járt. Pedig egy-egy lóra nem jutott több 50—60 kiló súlynál. Végre nyeregbe szállhattam és karavánom kivonult Ganderbalból. Nem nyujtott valami felemelő látványt, az bizonyos.

Forrón süttött a nap. Előreügettem, a *Vajel*-hídnál aztán bevártam a karavánomat. Ez a híd Ganderbaltól kb. tíz kilométernyire köti össze a Szind két partját. Fontos állomás, mert kerekcsap járművek csak idáig közlekedhetnek. A *Vajel*-hídnál valóban a végletek találkoznak. A folyó déli partján, a híd előtt nyári kirándulók autói állnak, de a túlsó parton már csak elvétve találkozik az utas kasmiri parasztlak kétkerékű *ekkáival*, a második menetnapon ezek is eltűnnek és onnan kezdve egészen Turkesztánig a kerekcsap jármű már ismeretlen fogalom. Csak úgynevezett öszvérutak vagy gyalogösvények vannak. E szerint a *Vajel*-hídnál

elbúcsúzhattunk a nyugati civilizációtól, illetve attól a kevéstől, ami Kasmirba jutott belőle.

Hanem a Szind völgyében, Kasmir földrajzi határáig, még túrhető úton haladtunk előre. Itt még egymást érik a falvak, a táj barátságos, otthonosan szép. Kasmir fennsíkján (1500 m. körül) és a folyók alacsonyabb völgyeiben dúsan megterem minden olyan gyümölcs és vetemény, amely Középeurópában is honos, a mellett a féltropikus zóna sok terméke, pl. a rizs is lépten-nyomon váltakozik a búza- és árpatáblákkal. Az utat nyulánk nyárfák szegélyezik, helyenkint hazai tájak emlékét idézve élém. Általában Kasmir sok tekintetben emlékeztet a Tátravidékre, de méginkább Déltirol vagy Északolaszország hegyes tájaira. Hanem a *cšenár* és a *deodár* egészen keleti specialitások. A *cšenár* óriási, terebélyes fa, sűrű sötétzöld lombokkal; a *deodár** pedig szálas fenyőféle. Míg az előbbi egész ligeteket alkot a völgyben s a hegyoldalak alacsonyabb lejtőin, a *deodár* a magasabb régiókban váltakozik a közönséges fenyővel, hogy följebb helyet adjanak a gyalogfenyőnek, majd a pusztaszikláknak, amelyek a magasabb csúcsokon fehér hótakaró alatt tűnnek el.

A falvak távolról festői látványt nyújtanak, de közelről a kasmiri nép hihetetlen tisztátlansága elrontja a hívogató hatást. A kasmiri szereti csinos faragásokkal díszíteni faházát, olykor művészi fokra fejlesztve ékítményeit, hanem a házatája oly visszataszítóan piszkos, hogy az idegen nem sok örömét lelheti a behatóbb megfigyelésben. Különös egy náció a kasmiri nép. Istenadta tehetség, értelem van bennük elég, hanem a jellemük bizony nagyon alacsonyrendű. Izmos, erőteljes emberek, de pulyák, gyávák, férfiatlanok. Lehet, hogy a sok évszázados szörnyű elnyomatás tette ilyenekké őket, ám ha férfiasabbak, emberebbek lettek volna, sohasem kellett volna idegen hódító járma alá hajtani fejüket, hiszen Kasmir olyan természetalkotta erősség, mint Svájc; az ellenség csak szűk völgyssorosokon, nehéz kapaszkodókon és magas hágókon keresztül juthat az

* Elnevezése a szanszkrit *déva-dáru* (istenek fája) szóból ered.

ország szívébe. Maroknyi *férfi* egész seregeket tartóztathat fel a keskeny sziklaszurdokokban, de, úgy látszik, Kasmir mindig szűkölködött igazi férfiakban. Gyakori látvány, hogy erős, ölestermetű férfiak — vagy mondjuk inkább: hímnemű kasmiriak — egy-két kemény szóra sírvafakadnak és úgy bögnek, mintha apró kölykek volnának. A kasmiri uralkodók pedig mai napig édeskeveset törődtek azzal, hogy neveléssel, irányítással, buzdítással különb embereket faragjanak alattvalóikból. E tekintetben az angol missziós iskolák bizony sokkal többet tettek a kasmiriakért. Sajnos, kevés ilyen iskola van s ezekbe is inkább csak a szrinagari jobbmódú családok gyermekei kerülnek. Úgy hírlik, hogy a jelenlegi uralkodó, akinek őse az angoloktól vette meg Kasmirt, ismét el akarja adni nekik országát. Nem tudom, mennyi igazság van e híresztelésben, de az kétségtelen, hogy a változás Kasmir népének előnyére szolgálna. Nem lehetetlen, hogy Kasmir átvétele csakugyan bekövetkezik, hiszen a brit-indiai kormány előbb-utóbb kénytelen lesz megadni a forrongó Indiának a régóta követelt autonómiát s ez esetben Kasmir, amely angol kézben tényleg bevehetetlen erősséget jelentene, kitűnő támaszpontul szolgálhatna a brit hatalomnak. Kasmir korlátozatlan birtokában akkor is befolyása alatt tarthatná Indiát, ha ez önkormányzatot nyerne. Hogy a dolgok ilyenén fordulata előnyt jelentene-e India szabadsággravágyó népeinek, az más kérdés ; de nem lehet kétséges, hogy Kasmir csak hasznát látná a cserének. És természetesen az angolok is ; éppen ezért feltehető, hogy a kasmiri adásvételi «business» terve tényen alapszik, mi több, talán angol sugalmazásra vezethető vissza.

De térjünk vissza a Szind völgyébe. Délután négykor érjük el *Kamgant*, az első menetnap végpontját. Célszerű betartani a szokásos menettávolságokat, mert így olyan helyeken állapodhatunk meg éjszakára, ahol tüzelőfára, tejre s más pótlásokra is számíthatunk. A menetállomásokon igénytelen *dák banglók* (dak bungalow), utasmenházak is vannak ; itt, a *Treaty Road* vonalán ezek szintén a ladákhí angol megbízott felügyelete alá tartoznak. Én

csak hébe-hóba vettem igénybe a dák banglók kétes tisztaságú szobácskáit; Kamganban is lenn, a falu alatt, a Szind partján állíttattam fel sátrainkat. A hajcsárok béklyót kötöttek lovaik első lábaira, aztán szabadjukra engedték őket, hadd legeljenek. A táborhely festői és mozgalmas képet nyújtott. Ghoreváláim a szolgák sátra előtt kuporogtak a tűz körül, kis kerek kasmiri sapkáik alól fekete szemek villantak meg a láng fényében. Hárman voltak, hátaslovam tulajdonosa és még két kasmiri, mindegyik egy pár ló vezetője. Előszedték a kendőbe kötött rizst és nemsokára rotyogott a kondér. Abdulla, miután elrendezte sátramát s a vízparton álló fa alatt «asztalt terített» számomra a kiltán, vacsorafőzéshez látott.

Volt «vicéje» is egy *Guláma* nevű kasmiri fickó képében. Ezt még Ganderbalban fogadtam szolgálatomba. Ott settenkedett ganderbali táborom körül és igyekezett hasznossá tenni magát. Vízet hordott, fát hozott, segített Abdullának. Végül aztán sikerült megnyernie Abdulla jóindulatát, úgyhogy ez is támogatta kérését, fogadnám fel kisegítőnek. Megsajnáltam a rongyos, facér legényt, aztán meg beláttam, hogy Abdulla csakugyan nem végezhet el egymagában minden munkát a tábor körül, hiszen azzal, hogy a szakácsságot is vállalta, máris két ember dolga hárult rá. Megalkudtam hát Gulámával havi hús rupiában, amihez még egy pár csapli és egy rend vászonruha járult. Boldogan vásárolta meg ezeket a ganderbali bazárban. Eleinte igen hasznavehetőnek mutatkozott, de később kiderült, hogy igazi kasmirit fogtam benne.

Besötétedett, mire Abdulla элем тálalta a vacsorát a dobalakú kosárra. Hanem előbb persze meg kellett főznie. Ez pedig nem ment olyan egyszerűen. Az indiai és kasmiri muzulmánok is átvettek egyet-mást a hindú kasztszokásokból és Abdulla világért sem ízelt volna meg a *szaháb ká khánát*, vagyis «az úr kosztját». Tehát főzés közben időnkint hozott nekem kóstolóba egy-egy kanállal a különböző fogásokból, én aztán szükség esetén még egy kis sót, *karri*-port, paprikát, hagymát, miegymást vezényeltem a főzetekbe. A végén így egészen tisztességes, olykor magyarosan

jóízű eledelek jöttek létre. Később Abdulla már annyira kifejlődött mint *chef de cuisine*, hogy új étkeket kreált, bár igyekezetét nem mindig koronázta siker.

Vacsorám utolsó fogása rendszerint tea volt. Ezt minden indus jól készíti, angolosan. Persze Abdulla csak az én teámat készítette így, ő maga Gulámával és a hajcsárokkal együtt kasmiri módon itta a teát: *sóval, tejjel és olvasztott vajjal*. Ez már középázsiai szokás, így teázik a tibeti, a turkesztáni török, a mongoliai tatár is. A tea nekik nem ital, hanem étel.

Aztán lassan elcsendesedett a kis tábor. A ghoreválák pokrócaikba burkolózva elheveredtek a tűz közelében, Abdulla és Guláma visszavonultak a szolgasátorba. Itt-ott még szóltak egymáshoz, majd egyre ritkábban jött a szó, végül már csak a Szind egyhangú moráját hallgattam vagy a közelben legelésző lovak dobbantásait, amint összekötözött első lábukkal rövideket ugorva kerestek lerágatlan foltot a gyepen. Jóideig ültem még sátram előtt, a végtelen nyugalmat és csöndet élvezve. A természet szünetlen zsongása, a víz örökös moraja, az éjszaka rejtelmes hangjai csak annál jobban aláfestik a csöndet. A természet csöndjét ezer halk nesz, zsongó morajlás, meg-megújuló borzongások népesítik be. Még az élettelen némaságot is a természet ritmusa kíséri: fülünkben halkán zúg, dobban a munkáló vér. Tökéletes csöndet csak a halál hozhat.

Hanem a kamgani táborra boruló békességet éjfél után barátságtalan zaj törte meg: eső paskolása a sátorlapon s a folyó szilaj örömjújongása, amellyel testvérét, a felhővizet fogadta. Hajnalra átváltozott a tájkép: a Szind harsogó, szennyes, sáros vize csaknem a sátramig áradt s a nedves pára köddé sűrűsödve fátyolozta el a túlsó partot. Abdulla nagy kinnal buzgólkodott, hogy tüzet szítson a reggelihez, a hajcsárok pedig ázott ürgékhez foghatóan mászkáltak erre-arra a ködben, hogy az elcsatangolt lovakat összeszedjék. A málhásállatvezetők, eltűnve a ködben, harsány, hivatató kurjantásokkal keresték lovaikat és nem-sokára vissza is tértek velük. De az eső egyre jobban zuhogott táborunkra, elrendeltem tehát, hogy várjunk. Nagy-

nehezen sikerült tüzet gyújtani és ezúttal sátramban reggeliztem.

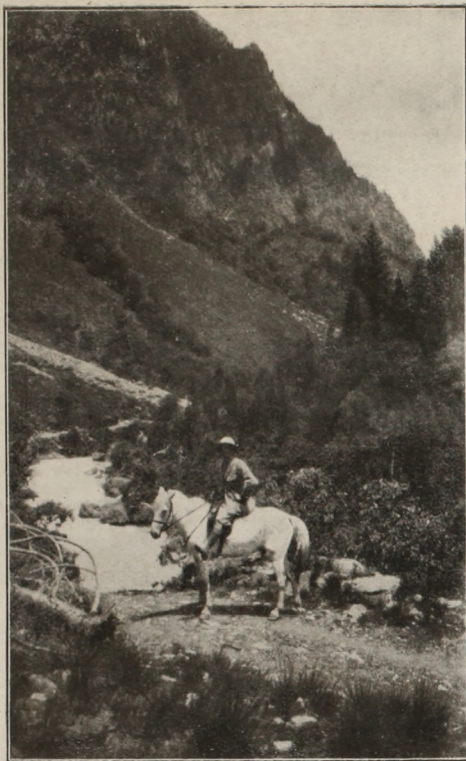
Lassanként aztán alábbhagyott az eső, a köd ritkulni kezdett, majd a nap tett bátortalan kísérleteket, hogy szétszaggassa a párafüggönyt. Tíz óra felé kék foltok biztattak a sűrke égen. Felmálháztattam és elindultunk az ösvény cuppogó sarában.

A kis karaván meglehetősen lassan haladt. Embereim meg-megálltak pihenni, részben a lovak kedvéért, de részben — s talán ez volt a fontosabb — azért is, hogy az út szélére telepedve előszedhessék a *hukát*, azaz vízipipát. A vízipipa többet jelent egyszerű füstölő készségeknél. A szociális érzésnek, az összetartozásnak szimbóluma és istapolója. Indus falvakban a társadalmi kiközösítés jele, ha kimondják valakire, hogy «huka-páni band»: kizáratott a közös vízipipa s a vízmedence használatából. Valahányszor embereim letelepedtek, előkerült a huka s valami ócska bögréből a gondosan hamu alá rejtett parázs, mert a vízipipához parázsló faszén kell. A pipát megtömik a nyerscukorral kevert ragacsos dohánnyal, aztán tetejébe teszik az izzó faszenet. Az úti cserép- vagy fapipa nem olyan díszes szerszám, mint amilyent odahaza használ a tehetősebb ember. Nincs hosszú szívócsöve, csak rövid szár áll ki a tartályból, amelynek vize megszűri és lehűti a füstöt. Kézről-kézre jár a pipa, valóban kézről-kézre és nem szájról-szájra, mert senki sem veszi szájába a pipaszárat. Ezt gyűrűs- és kisújjuk közé fogva, összeszorított markukból, a nagyújj s a mutatóújj között szívják a füstöt. Nagyokat húznak a pipából s a művelet szemmel láthatóan igazolja, hogy a dohányzásra vonatkozó hindusztáni kifejezés helyes: *isszák* a füstöt.

Ilyen pihenőket embereim gyakrabban tartottak, déltájban pedig egy órahosszat is pihentek, ebédelve. Ebédjük főként az előző este megfőtt rizsből állt, amelyet lábosban, kendőbe kötve cipeltek magukkal. Ahol szert tehettek valami főzelékfélére, hagymás, *maszálás*,* hosszúlére eresz-

* *Maszála*: fűszer; rendszeren többféle fűszer (karripor, *haldi*, coriander, paprika, fokhagyma stb.) keveréke.

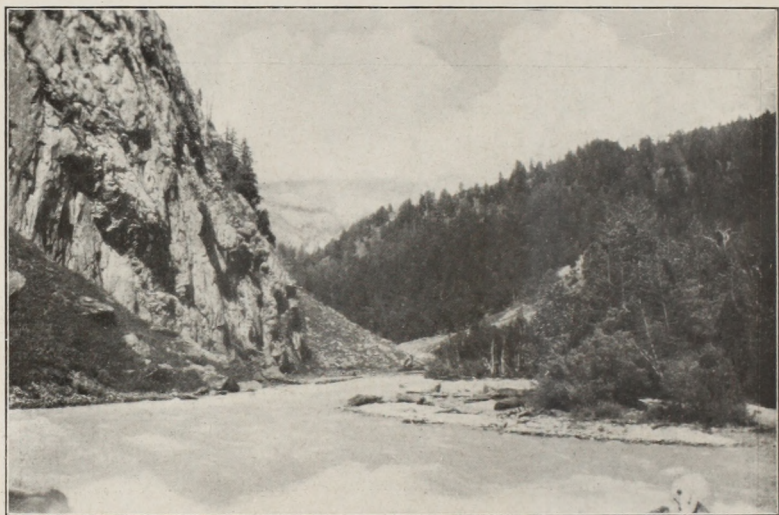

5. A Szind völgyében.

6. Abdulla, Zanszkárban vett kecskéjével.

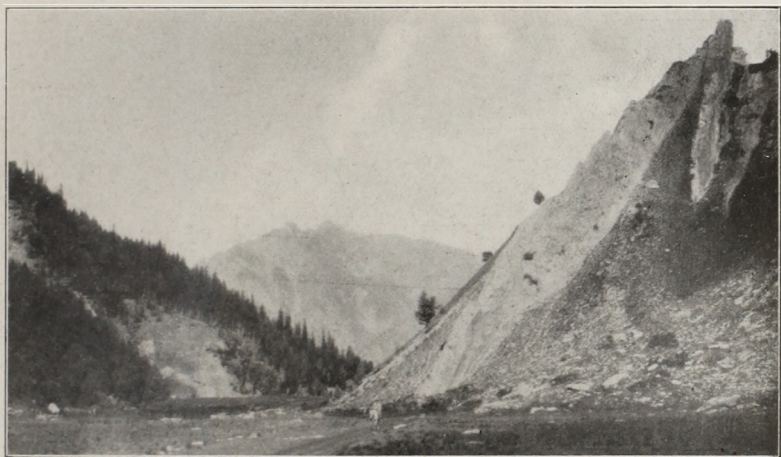

7. A Szind völgye Gund és Szónamarg közt.

8. Szónamarg.

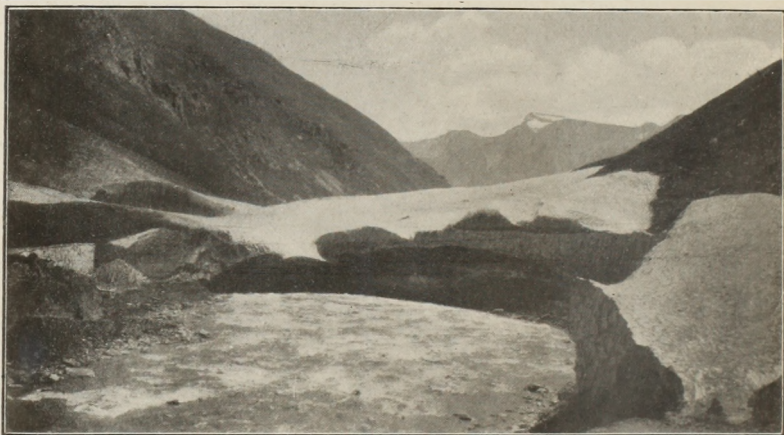

9. A Szind völgye Szónamarg és Baltal közt.

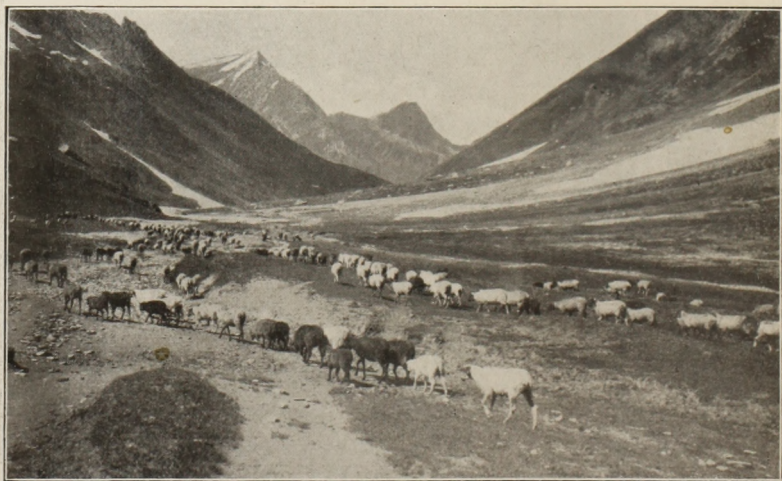

10. A Zodzsi La hágó feljárata.

11. Hóhíd a Zodzsi La hágóban.
(A sötét foltok a híd tetején elhullott lovak tetemei.)

12. Birkanyáj a Zodzsi La hágóban.

tett köret is jutott a rizs mellé. Csak esténként volt főzés, a táborhelyeken; a déli rizsporciót rendszerint csak úgy hidegen fogyasztották el. Az én ebédemmel Abdullának nem volt sok gondja. Menetközben nem szoktam enni. Legfőljebb valami zsebrevágott reggeli maradékot ettem a déli pihenő idején. A menet végén aztán, ha még nem volt túl késő, teát, vajaskenyeret, jamet uzsonáztam, de az uzsonna rendszeren már egybeesett a vacsorával, úgyhogy útközben többnyire csak kétszer — reggel és estefelé — tartottam komolyabb étkezést. Tapasztalatom szerint ez igen jó módszer, mert tartalmasabb ebéd után már az ember nem sok kedvet érez újra nyeregbeszállni, hogy még tíz-tizenöt kilométert lovagoljon, nem is szólva arról, hogy a meredek ösvényeken (főleg az út későbbi szakaszain) sokszor gyalogolni is kénytelen. A gyaloglás ugyan olykor valóságos felüdülés a hosszas lovaglás után. A hegyiutakon nem lehet sietni, pedig semmisem fárasztóbb a lépésben való huzamos lovaglásnál. A láb elgémberedik s lóról szállva eleinte szinte csetlik-botlik az ember, míg a járás megindítja a vérkeringést. Amíg az egészségem tisztességgel szolgált, úgy osztottam be a meneteket, hogy felváltva lovagoltam és gyalogoltam. Így a 25—30 kilométeres napi átlag felét gyalogszerrel, felét nyeregben tettem meg. 25—30 kilométer nem lenne sok egy napra, már t. i. rendes utakon. De a Himálaja ösvényein elég becsületes teljesítmény, hiszen a málhásállatok óránként átlag három kilométert tesznek meg. Ez naponta nyolc—tíz óra menetet jelent.

Olykor előrelovagoltam s mikor karavánom messze mögöttem maradt, megálltam, egyrészt, hogy bevárjam őket, másrészt, hogy egy kicsit kinyujtózzam. A második menetnapon ilyen rövid pihenő alkalmával komikus, de annál bosszantóbb esetem volt pompás kis járkendi lovammal. Szabadjára eresztettem a mokány lovacskát, had legelészen az ösvény szélén. Legelt is nyugodtan, kényelmesen, mert leszálláskor meglazítottam a hevedert. Én azalatt végighevertem a fűben és a remek völgyet bámultam. Mikor aztán megelégeltem a pihenést, oda akartam menni a lovamhoz, hogy megszorítsam a hevedert és nyeregbe

szálljak. De a kis szürke nem helyeselte szándékomat. Nem szaladt el, csak rövid ügetéssel eloldalgott a cserjésbe s nyugodtan folytatta legelését. De mihelyt közeledtem, megint gondoskodott arról, hogy a tiszteletteljes távolság ne csökkenjen köztünk. Kajánul lesett a szeme sarkából, pedig közben úgy tett, mintha csak a fű érdekelné. Hát én is ravaszkodni próbáltam, lopva, bokrok mögé rejtőzve igyekeztem megközelíteni, de hiába alkalmaztam gyermekkorom kedvenc indiántörténeteinek minden fogását, nemes paripám, bár aligha olvasta Cooper és May históriáit, sokkal ügyesebbnek bizonyult nálam. Végül már ide-oda cikázva, kergetőzve, valóságos fogócskát játszottunk egymással. Hanem azért szégyen-szemre mégis csak kénytelen voltam a közben odaérkezett ghoreválák segítségéhez folyamodni. Némileg megvigasztalt, hogy a ravasz járkendi a gazdájával is jóideig cicázott, míg ez a többi fickó bekerítő mozdulatainak támogatásával végre elcsíphette.

Hasonló eset majdnem mindennap előfordult a reggeli felmálházáskor. A szertekóborló lovacskákat mindenféle fortélyos fogással kellett összeszedni. A ghoreválák rendszerint valamelyik kötelességtudóbb ló mögött elbujva s ezt leplezésül maguk előtt terelgetve közelítették meg a pajzánabb négy lábúakat. Én mindenesetre tanultam a kergetőzésből, azontúl, ha megálltam pihenni, lovam kantárszárára jókora követ kötöttem; legelészés közben ezt lassan maga után vonszolhatta, de nem bírta nagyon serényen mozogni.

Kamgan és *Gund* közt délután három óra tájban újra megeredt az eső. Egyre vigabban zuhogott, úgyhogy alaposan átázva vonultunk be a gundi dák bangló udvarára. A csenárfákkal szegélyezett táborozóhely talaja sárosra ázott, különben is úgy ígérkezett, hogy egész éjjel esni fog. Sátor alatt ki lehet ugyan bírni az esőt, de nagyon kellemetlen dolog reggel az átnedvesedett sátrakat — amelyek így tetemes súlytöbblettel gyarapodnak — összegöngyölni és felmálházni. Ezért a dák banglóban szálltam meg éjszakára. Abdulla behozta cókómókomat a kis szobába, aztán embereim is elhelyezkedtek a személyzeti szállás kezdet-

leges épületében. A hajcsárok bizonyosan örültek, hogy földél alatt tölthetik az éjszakát. A lovakat a karaván-szeráj nyitott tornáca alá kötötték, mert a kiugró tető védelmet nyújtott a szakadó eső ellen.

Tea mellett üldögéltem a tornácon, szobám ajtaja előtt, mikor újabb karaván cuppogott be a dák bangló sáros udvarára. Előkelőbb *oufit* volt, mint az enyém. Állt vagy huszonnégy málháslóból. Végül bekocogott a *szaháb log* (úri nép) is: két angol gentleman és két hölgy, sportruhában, nagy waterproofokkal felszerelve. Lefoglalták a bangló összes szobáit, — milyen szerencse, hogy előttük érkeztem — a két úrnak így is közös tanyával kellett megelégednie. Hanem az úr a pokolban is úr, az angol méginkább. Negyed-óra mulva rá sem lehetett ismerni a menház tornácára: hófehér abrosszal terített asztal állt ott, kényelmes össze-csukható karszékekkel, az asztalon szabályos uzsonnázó készlet, porcelláncsészék, minden, ami kell. Négy kasmiri szolga sürgött-forgott s mire a hölgyek és urak megtisztálkodva és átöltözve kiléptek szobáikból, olyan ötórai tea várta őket, hogy a szrinagari «Nedou's Hotel»-ben se lehet különb. A gentlemanek persze sietve hozzáláttak a whisky-iváshoz, angoloknál ez már szinte vallásos kötelességszámba megyen. Az ő karavánjukból sem hiányzott az a ló, amely a whiskyládák andalító terhe alatt görnyed.

A társaság egypárszor felém nézegetett, de én angolnál angolosabb közönnyel ittam teámat, várva, hogy majd megismerkedünk, ha rákerül a sor. Angoloknál nem szokásos, hogy idegenek bemutatkozzanak egymásnak. A régi vice legjobban jellemezheti, mennyire idegen ez a kontinentális szokás az angolnak: Meyer úr — persze német — odaáll angol útítársa elé a hajó fedélzetén, megemeli sapkáját és szól: «My name is Meyer». Az angol elnéz fölötte és elfordul. A német megkerüli, ismét elébe áll és szól: «My name is Meyer», — az angol nagy füstfelleget fúj a levegőbe. Végül, mikor az izzadó német már vagy ötödször jelenti ki, hogy neve Meyer, az angol közönyösen vállat von és így felel: «I can't help it» («Nem segíthetek rajta!»). — Hajón, vonaton, szállodában, bárhol szóba lehet eresz-

kedni az angolokkal, de bemutatkozni felesleges. Ha aztán az alkalmi beszélgetésből ismeretség vagy barátkozás alakul ki, utólag, esetleg napok múlva vagy az utazás végén, kicserélik névjegyeiket. Csak közös ismerős mutathatja be az idegent.

A társaság befejezete a teázást, mire a hölgyek visszavonultak. Az egyik úr aztán erre-arra ténfergett, végül megállt előttem és jóestét kívánva megkérdezte, hová készülök. Válaszomat elismeréssel tudomásul vette s közölte, hogy ők a Szind völgyén felfelé igyekeznek az Amarnáth-barlanghoz, onnan pedig a Liddar völgyén lefelé térnek vissza Kasmir központi platójára. Szép kirándulás ez és hölgyeknek bizony elég fáradságos is, mert a magas vízválasztó ösvényeit járni a gyakorlott túristának is tisztes-séges feladat. Igaz, hogy az angol sportladyk e tekintetben nem maradnak el a férfiak mögött.

Beszélgetés közben aztán kiderült, hogy az illető úr tiszt a brit-indiai hadseregben; mikor pedig az én mivoltomra fordult a szó, az angol élénk érdeklődéssel kérdezősködött Magyarország s az ottani állapotok felől. Természetesen Rothermere lord véleményével és cikkeivel támogattam hevenyészett előadásomat s a tiszt rövidesen többet tudott Magyarországról, Trianonról s a jelenlegi állapotokról, mint találkozásunk előtt. Ha kellő formában beszélünk, a brit *common sensere* és igazságérzetre appelálva, akkor biztosak lehetünk a felől, hogy angol hallgatónk érdeklődéssel és komoly megértéssel mérlegeli közléseinket. De vigyázni kell, mert a nekünk annyira kedves hangzatos jelszavak és szuperlativuszok nagyon idegenül hatnak az angolra s a szándékolttal homlokegyenest ellenkező hatást érik el, amennyiben felkeltik gyanakvását. Nekünk különben sem kell túloznunk, elég, ha megmaradunk a rideg tények száraz, de jól megokolt ismertetésénél: ez is éppen eleget mond.

Angolom természetesen whiskyvel kínált s még jóideig beszélgettünk. Ezalatt a szolgahad újra megterítette az asztalt és a társaság vacsorához ült. Én azonban elköszöntem és lefeküdtem, mert reggel korán akartam indulni, az

angolok előtt, nehogy túl nagy legyen a torlódás és felfordulás a karavánszeráj udvarán.

A személyzeti szálláson nagy volt a vigasság. A sok kasmiri összeült teázni, kézről-kézre járt a vízipipa. Bizonyosan a szahábjaitak tárgyalták meg. A keleti szolgák — ellentétben a mi háztartási alkalmazottainkkal — szeretik egymás előtt feldicsérni gazdáikat s valóban van érzékük ahhoz, hogy kritizálás helyett felfedezzék jótulajdonságaikat.

IV.

Szónamarg. Átkelés a Zodzsi La-hágón.

Reggel kellemetlen hír fogadott: a ganderbali málháslovak közül kettő nem bírta továbbmenni. Gazdájuk siránkozva mentegetőzött, mikor kérdőre vontam, miért vállalkozott a hatnapos útra, Drászig, holott tudnia kellett volna, hogy lovai nem bírják. Elszomorító látni, milyen állapotban van a legtöbb kasmiri málhásló. Végsőkig hajszolják a szegény párákat; a ghoreválá világért sem engedne nekik párnap pihenőt, ha alkalma nyílik keresetre. Még akkor sem, ha a nyomorúságos málha-nyereg véresre törte a hátukat.

Abdulla segített ki a kellemetlen helyzetből. Végigjárta a falut és fel is hajszolt két erős, tisztességes lovat. Az új hajcsár hamarosan beállított, de a korareggel hús órái már veszendőbe mentek. Az angolokat sem előzhettük meg, hanem jóval utánuk hagytuk el a gundi dák bangló udvarát.

Gundon túl sziklába vágott ösvény vezet a Szind partján. Később két falun vonultunk keresztül, majd kb. nyolc kilométernyire Gundtól, ahol az út átcsap a folyó balpartjára, pallóhídon keltünk át. Két kilométerrel odébb, tarvizek kavicsos medreiben bandukolva értük el a második hidat, amelyen keresztül visszatérhettünk a jobbpartra. A táj mind pompásabbá vált, amint a völgy összeszűkül (5. kép). Meredek, sziklás hegyoldalak kétezernyolcszáz mé-

teres magasságig emelkedtek a harsogva vágató víz két oldalán. Helyenkint még havon jártunk; a keskeny völgy északra néző fordulóiba nem süt be a meleg napfény. Különös szenzáció volt a nyári hőségben, a rövid angol «shorts» alatt födetlen térdekkal, ingújjban szilárd havon sétálni. Olyan meleg volt, hogy élvezettel szopogattam a poros, kavicsos felszín alól kapart tiszta havat. A balparti sziklafalakat egyhelyütt fenséges vízesés szakította meg s az út minden fordulója új, szebbnél szebb tájképet hozott elénk (7. kép). Mintha csak a Dunajec partján jártam volna! Annyira emlékeztetett a völgy e szakasza a Tátrára, hogy szinte vártam, mikor toppan elélem egy nagykalapos tót, hogy tisztességtudó «dobre rano»-val köszöntsön.

A vízparton tartott déli pihenő után továbbhaladva, három óra tájban kiszélesedő völgybe jutottunk, ahol újabb híd vezetett át a folyó balpartjára. A Szind itt nagy kört ír le, a körön belül pedig magaslati rétság, alpi mező — kasmiri nyelven *marg* — terül el. Neve *Szónamarg* s talán a szépséges Kasmir legszebb pontja. (8. kép) A *marg* átlagmagassága kb. 2600 méter a tengerszín fölött, de hókoronázta hegyek és gleccserek környezik, míg az alsó lejtőket sűrű erdő borítja. A hídon túl az ösvény meredek serpentinekben kúszott fel a *margra* s négy órákor már ott álltunk a terjedelmes alpi rét kellős közepén. Szép és megfelelő helyet keresve a táborozásra, nemsokára már álltak is sátraink egy terebélyes fa árnyékában, kis patak partján.

Szónamarg egyike Kasmir kedvelt magaslati üdülőhelyeinek. Túltesz még *Gulmargon** is, bár ez utóbbit az indiai angolok előnyben részesítik. Ami nem csoda, hiszen *Gulmarg* már valóságos nyaralóteleppé fejlődött és mindent nyújt, ami az angolt boldoggá teheti. Hotel, golfpálya, tennispályák, kriket-tér, lovarda, üzletek, sőt még egy kis anglikán fatemplom is hozzájárulnak ahhoz, hogy *Gulmargot* vonzó nyaralóvá tegyék. Hanem aki megelégszik a szűz természet fenséges szépségével és nem akar nyáron is nagyvilági életet élni, az keresve sem találhat élvezetesebb

* *Gulmarg* Kasmir nyugati hegyláncában fekszik.

üdülőhelyet Szónamagnál. Fel is keresik sokan a júliustól október elejéig tartó szezón alatt. A nyaralók sátrakat ütnek fel a tágas marg szegélyein és heteket, hónapokat töltenek ott az erőtadó, üdítő magaslati levegő áldásait élvezve. Azért nem kell lemondaniuk a kényelemről. Angol ezt nem is teszi. Egy-egy családnak két-három nagy sátra is van, külön az étkezésre s külön a lakás és hálószobák céljaira. A sátrak fürdőfülkéibe a már ismert kiszolgált petróleumos tartályokban szolgálhat cipeli a szabad tűzön melegített vizet s a gentlemanek meg a ladyk Szónamagon sem nélkülözik reggeli és vacsora előtti fürdőjüket. Még délutáni *tea party*kat is adnak, meginvitálva a margon szerteszéjjel tanyázó ismerősöket.

Apró sátraimmal és szerény felszerelésemmel aligha tehettem valami külföldi főúr hatását szomszédaimra. Igaz, hogy a nagykiterjedésű margon a legközelebbi szomszéd is kellő «splendid isolation»-t engedhet meg magának. Táborhelyemtől tízpercenyre állt a legközelebbi tanya.

Szónamagon kétnapi pihenőt szavaztam meg magamnak, embereimnek és lovaimnak. Nem mintha a háromnapos út kimerített volna bennünket, de nem volt kedvem oly hamar megválni a páratlan tájtól. Másnap és harmadnap sokat bolyongtam az erdőkben, a vad hegyipatak partján s a marga néző gleccser tövében. A pihenő különben már azért sem ártott, mert Szónamagtól csak egy menetnap a *Zodcsi La*-hágóig, ahonnan kezdve már nehezebb kapaszkodók vártak reánk.

A margon táborozva ghoreváláim már nem eresztették lovaikat szabadjukra. A völgyben, Szónamagtól egészen a hágóig, helyenkint mérges fű burjánzik, vigyázni kell az állatokra. Lovaink kipányvázva keringtek a táborhely körül, alaposan le is kopasztották a gyepet.

A pihenőnapokat követő hajnal ismét menetkészen találta karavánomat. De azért nyolc óra felé járt, mikor végre felkészülve elindulhattunk. Lenn, félóránnyira a margtól, ahol a Szind nagy kanyarulata véget ér, áll Szónamarg falu. A nyári évad idején két-három kis indus üzlet szolgálja az európaiak szükségleteit; a posta- és táviróállomás,

a szokásos dák banglóval együtt, szintén a civilizációra emlékeztet. Ganderbalban ideirányítottam postámat, várt is néhány kedves hazai levél. A postafutár gyorsabban halad, megelőzi az éjszakánkint letáborozó utast. A postaszolgálat úgy van szervezve, hogy egy-egy *dákvála* (postás, levélvivő) csak négy angol mérföldnyi (kb. $6\frac{1}{2}$ km) utat jár be. Kasmir határán túl négy mérföldenkint apró kunyhók állnak (16. kép), amelyek pihenőt és rossz idő esetén menedéket nyújtanak a futárnak, míg az ott várakozó másik futár azonnal továbbsiet a postaszákkal. Mert a szolgálat nem szünetel sem éjszaka, sem viharban. Télen, amikor a Ladákhba vezető utak járhatatlanokká válnak, a postafutár mégis megteszi a maga négy mérföldjét hóban, fergegében. Így lehetséges, hogy egy levél 8—10 nap alatt eljut Szrinagarból Leh-be, holott az utazónak ehhez tizenkilenc-húsz napra van szüksége. Útközben minden postaállomáson továbbirányítottam esetleg érkező leveleimet, nem is vezett el egy sem, ha késéssel jutottak is kezemhez. A posta- és távírőszolgálat brit ellenőrzés alatt áll, a hivatalnokok rendszerint kasmiriak, Ladákh területén is.

Szónamargtól *Baltalig*, (9. kép) amely az utolsó kasmiri állomás, csak tizenöt kilométer. Úgy határoztam, hogy nem állunk meg, hanem megrövidítjük a másnapi hosszabb és nehezebb útszakaszt, még aznap folytatva utunkat egészen a Zodzsi La-hágó elejéig. A ghoreválák szívesen beleegyeztek, tudták, hogy a hágón való átkelés nem könnyű feladat lovaik számára. Így hát nekivágtunk a hágó bejáratához vezető ösvénynek (10. kép). Eleinte elég meredek ez az út s a lovacskák lépten-nyomon megálltak, hogy kifújják magukat. De aztán már szelídebben lejt fölfelé. Különben is meg kell állani a magasban, mielőtt befordulnánk a Zodzsi-folyó szűk szurdokába, hogy még egy pillantást vessünk a Szind völgyére. Baltalnál magas sziklafal téríti délkelet felé a Szindfolyót, amely itt a Zodzsi hóvizét fogadja magába. Tekintetünk a magasból messzire követhette a folyó tovakigyózó ezüst szalagját, amint a sötétzöld, erdős hegyoldalak közt egyre távolodva, végül eltűnt egy kanyarulat mögött. Tíz hétig nem láttam azután ehhez fogható tájat; nem a szép-

ségét értem, mert Nyugati Tibet tájképei kietlenségükben is felségesek, hanem azt az üde, étellel gazdag, otthonos hangulatot, amely Kasmirt a világ egyik legvonzóbb országává teszi.

Akkor aztán búcsút véve Kasmirtól, hátat fordítottam a Szind völgyének és a mögöttem cammogó karaván élén nekivágtam a Zodzsi La*-hágó sziklakapujának. A szirtfalba vájt s robbantott ösvény a Zodzsi-folyó fölött vagy ötven méter magasságban követte a balpart hegyalakulatát. A túlsó parton is meredek kőszálak emelkedtek s a szurdok összeszorult. A mélyben vágató, fehéren tajtékzó folyó itt vad hegyipatakká vált. A sziklafal szinte függőlegesen ereszkedett alá lábunk alatt.

Az ösvény alig volt egy méter széles, de lovam — mint a málhásállatok is — külső peremén, a szakadék szegélyétől öt centiméternyire ballagott, óvatosan rakosgatva lábait. A szenzációt nem találtam elég élvezetesnek ahhoz, hogy szó nélkül belenyugodjam. Kantárszárral, combbal és sarokkal mindent elkövettem, ami ekvitációs tudományomtól tellett, hogy mokány lovacskámat az ösvény belső oldalára tereljem. Nem sikerült. Bosszankodva rázta a fejét, mintha azt akarná mondani, hogy hagyjam békében, tudja ő mit csinál. És tudta is. A hosszú ladákhí úton később gyakran nyílt alkalmam megfigyelni, hogy a Himálaja ösvényein járó lovak — akár málhát, akár lovast hordoznak hátukon — mindig az ösvény külső peremén lépdelnek a mélységek fölött. Sem szépszerével, sem erőszakkal nem lehet rávenni őket, hogy a látszólag biztonságosabb belső oldalon járjanak. Nemsokára rájöttem e szokásuk okára s respektusom megnövekedett irántuk. Ugyanis az oly helyeken, ahol a sziklába vájt keskeny, olykor alig félméternyi ösvény meredek szakadékok fölött vezet, a szirtfal természetesen az ösvény belső oldalán is éppoly meredeken emelkedik fölfelé. A kiszögelő sziklák, félgő függő hatalmas kődarabok beleütköznének a lovak

* *La* tibeti nyelven «hágó». A ladákhí királyok uralma valamikor egészen Kasmir határáig terjedt. Ma már csak néhány név emlékeztet erre.

hátán terpeszkedő málhakötegekbe vagy lovasaikba, s a lovakat esetleg málhástól-lovastól a mélybe taszítanák. Mikor erre rájöttem — ami nem tartott soká, mihelyt jobban szemügyre vettem az ösvényt s a belső sziklafalat — beláttam, hogy legokosabb mindent rábízni a tapasztalt lovacsákák ösztönére és lábaira. Eleinte ugyan kissé különös érzés volt a csaknem függőlegesen aláereszkedő mélység fölött lovagolni, de az ember mindent megszokik, különösen ha muszáj.

Később csökkent a meredély s az ösvény lassankint elérte a patak színvonalát. Baltaltól kb. öt kilométerre a hágó kiszélesedett és egy kis völgyteknőben tűrhető táborhelyet kínált. Hanem a domboldalokon, sőt a folyóparton is még terjedelmes foltokban fehérlett a hó. Fának, cserjének nyoma sem látszott. Szerencsére a kasmiri hajcsárok ismerik a hágó vidékét, útközben felszedegettek vagy letördeltek a fákról, bokrokról minden száraz ágat, úgyhogy a málhakötegek tetején elegendő tüzelőanyag állt rendelkezésre. Szükség is volt reá, mert a hágó hűvös lehellete ugyancsak megborzongatott Kasmir enyhe éjszakái után.

Alighogy elkészültünk a sátorveréssel és fellobbant a tábortűz, Abdulla megjelent sátram ajtónyílásában. Mögötte a ghoreválák sorakoztak testületileg. Ünnepeyes képpel álltak előttem, amiből sejthettem, hogy kérni akarnak valamit. Abdulla meg is szólalt, nyilván ő volt a küldöttség bizalmi férfia.

— *Hazúr*, — kezdte s a rendkívül megtisztelő cím még inkább megerősítette sejtelmemet — az a szokás, hogy a szahábok itt egy kis baksist adnak az embereknek. Mert a hágóban egy *bhút* (kísértet, démon) tanyázik, névszerint *Zodzsipál**, aki rettentő bajt és veszedelmet hozna reánk, ha nem nyerjük meg a jóindulatát...

— És mivel nyerhetnök meg kegyes jóindulatát? — kérdeztem.

— Egy birkát kell áldoznunk neki, *hazúr*. Itt a hegy-

* *Zodzsipál* : a *Zodzsipál* *Őrzője*. A szanszkriteredetű szavak végén a rövid *a* nem hangzik.

oldalon gudzsárok (pásztorok) tanyáznak, vehetünk tőlük egyet.

— Jól van. De ki eszi meg a birkát? A kísértet?

— Nem, szaháb, a birkát *mi* esszük meg. A bhút-nak elég a vére.

Jót nevettem, mire Abdulla még ünnepélyesebb képpel, rendületlen komolysággal jelentette ki:

— Ez *dasztúr*, szaháb!

Dasztúr — az már más. Akkor nem lehet vitatkozni. Nagy szó ez Indiában. *Szokást*, szent és sérthetetlen szabályt jelent, amely oly nagy úr, hogy pl. a hindúk némely vidéken megszemélyesítve istenséggként tisztelik. A dasztúrra való hivatkozás Indiában egyértelmű azzal, mintha itt a nyugaton a törvénykönyv szentesített paragrafusára hivatkoznánk. Sőt még nagyobb a súlya. Mert a törvénykönyv írott betűjét lehet csúrní-csavarni, ám Keleten a megszentelt szokás iratlan törvénye áthághatatlan érvényű. Kiszurkoltam hát a baksist, két rupiát. Arrafelé ennyiért lehet már birkát kapni. Az emberek elégedett «szelám»-mal távoztak s kettejük nyomban nekivágott a hegyoldalnak, hogy a kísértet megengesztelésére szolgáló birkát beszerezzék. Egy óra múlva már rotyogott a fazék a jóféle piláffel. A kísértet meg lehetett elégedve. Az emberek még jobban.

Az éjszaka hideg volt s a kasmiri fickók inkább a tűz mellett üldögélve töltötték, hogysem a fagyos földön aludtak volna. A lakomát teával öblögették le, aztán a huka szortyogása töltötte ki a beszélgetés szüneteit. Mikor végül megelégettem a tereferéjüket, kiordítottam sátramból: «Csup rahó!» — El is némult a tábor rövidesen, mert ez a hindusztáni kifejezés, bár szószerinti jelentése csak «csönd legyen», annyira udvariatlan, hogy körülbelül pótol egy erőlyes magyar «kuss!»-t.

Korán reggel ismét útrakeltünk. A patak fagyos vizén Abdullát és Gulámát az egyik tagbaszakadt ghoreválá cipelte át a hátán. Néhány perc múlva már tíz-tizenkét méter magas hófal tetején jártunk. A hágót decembertől júniusig betemeti a hó, ebben az időben megszűnik a karavánjárás és csak a postafutárok rojják a kietlen fehér

táját. Júniusban aztán a hó olvadni kezd, de tömegének szilárd maradványai még augusztus elején is egész torlaszokat és falakat alkotnak a hágóban. A folyó medrét hóhidak ívelik át, amelyek alatt a már eléggé fölmelegedett Zodzsi utat vájt magának (11. kép). Ezeken a hóhidakon júliusban még át is lehet kelni, ami mindenesetre kényelmesebb, mint a hideg vízben gázolni. Hanem a lovaknak meg lehetős erőpróba volt a hótorlaszokon átvergődni. Fújtatva, orrlikaikból fehér párafelhőket lövelve kapaszkodtak fel a hógátak hátára, míg a túlsó oldalon a szó szoros értelmében ülve, első lábaikat előre feszítve csúsztak le a hó fagyott felszínén.

Mikor a nap már magasabbra szállt, sugarai vakítóan verődtek vissza a hólepelről. A kasmiriak szemüket apróra összeráncolva védekeztek a bántó csillogás ellen, én pedig előszedtem az Indiában annyira nélkülözhetetlen fekete pápaszemet. De előbb még enyhe formában tapasztalatot szerezhettem a hóvakságról, amelyről oly sokszor olvastam a sarkvidéki expedíciók leírásaiban. Sajátságos érzés: minden egyre fehérebbé válik körülöttünk, lassanként szürkés fátyol borítja el a sötét tárgyakat is s apró fénykarikák táncolnak szemünk előtt.

A hó dacára is melegen tűzött le ránk a napfény, úgyhogy tíz óra körül már ingűjban mászkáltam a hóbuckák között. A hóhidakon s a nyomdok szélén, ott a hágóban pillantottam meg az első lótetemeteket és csontvázakat. A Zodzsi Lától kezdve egészen Közép-Ázsiáig elhullott lovak földi maradványai szegélyezik az ösvényt. Némelyiken még bőr s pár húscsacat szolgál ragadozómadarak lakomájául, a dögkeselyűk csak emberek közeledtére rebbennek szét; mások már csontvázakká váltak, helyenkint pedig csupán szétszórott csontok, egy-egy vigyorgó koponya, patás lábszár vagy csigolyás gerincdarab jelzi egy szegény pára utolsó állomását. Ez a sorsa minden lónak Kasmirtól Járkendig: némán küzködnek, görnyednek egy életen át, aztán előbb-utóbb eléri az út végét, a minden utak legvégét és megpihenhetnek. Nem keresnek már több rupiát káromkodó gazdáiknak. Ennyi az egész. Lovaink, mintha megérezték volna a reájuk is várakozó vég gyötrel-

meit, horkantva kapták félre fejüket, amikor egy-egy sorsostályosuk teteme bukkant elébük.

Végre mögöttünk maradt a szűk szurdok hava s a szétterülő völgy gyér fűszőnyegét csak helyel-közzel takarták a hó foltjai és sávjai. Egész birkanyájak legeltek a folyó partján s a lejtőkön. (12. kép). Embereim úgy látszik rákaptak a birkahús ízére, hosszas alkudozás után ismét vettek egy állatot a gudzsároktól. Hanem ezúttal már maguk adták össze a két rupiát — sajnos, a hágóban csak egy megengesztelendő kísértet lakozott.

Továbbmenetelve, ismét sziklaszoros kapuja elé jutotunk. A szerteszét heverő nagy köveken mint valami vártán, figyelve ültek a marmoták. Stein Aurél helyesen nevezte ezeket az állatokat a himálajabeli hágók barnabundájú őreinek; közeledtünket sivító fütyöntésekkel adták hírül társaiknak s a hegyoldalak benépesültek a tanyáikból előbujó marmotákkal. Főlegyenessedve ültek a köveken, hogy szempillantás alatt eltűnjenek, amint közelükbe értünk.

A hágó legmagasabb pontján, 3450 méter magasságban áll a *Matszihoi*-menház, ahol ebédidőre pihenőt tartottunk.

A magasból remek kilátás nyílt a vízválasztó gerincére s a hágó mindkét oldala felé. Matszihoitól erősen lejtve vitt le a hágó ösvénye *Minimarg* rétségére, hol keskeny sziklaszoroson át a jégárból született *Drász*-folyó kanyarodott elénk. Ennek mentén lefelé haladva összehasonlíthattuk a tájat Kasmir színpompás, zöldelő völgyeivel. A Zodzsi La-hágó a Nagy-Himálaja hegylánc mögé vezetett bennünket, előttünk a Himálaja hegység további hegysorai húzódnak északnyugat-délkeleti irányban, csaknem párhuzamosan a fő hegyláncsal. Kasmir felől a Zodzsi La mutatja az égbenyúló hegyfal legmélyebb bevágását. Délkelet felé egyre magasabbra tornyosulnak a bércek, amelyek között számtalan gleccser tölti ki. Mi azonban északkeletnek mentünk, a Drász partján, rideg, kopár gránit- és homokkő hegysorok között. A táj néma, élettelen volt, csak a folyó harsogása emlékeztetett a föld életére — hiszen a vizek úgy vágtatnak keresztül-kasul rajta, mint ereinkben a vér. Az egyhangú ösvény nem akart végetérni. Szinte fellelékztetem,

midőn egy dák-futár nyomorúságos kővityillója tűnt fel egy fordulónál (16. kép). Az egyetlen szoba, ha így nevezhetjük az ablak nélküli alacsony odút, üres volt, üresen tátongott a falakkal körülvett, nyitott tetejű előtér is, ahol hamurakás hirdette, hogy a sivár tanya olykor emberi menedékhelyül szolgál. A júliusi szép időben csak éjszakára bujik meg benne a dák vála, míg társa továbbviszi a postaszákot.

Már délután három órakor megláttuk *Matajant*, egy apró falut a pusztá hegyek tövén. A falun innen, kis tó partján ütöttünk tábort. Guláma az egyik málháslovon a faluba ügetett, hogy a *lambardártól* (falusi előljáró) fát, tejet, tojást, s ha kapható, valami friss zöldségfélét szerezzen. A lambardár kötelessége az utazókat a faluban kapható élelmiszerekkel és tüzelőanyaggal ellátni. Két *anná-ért** fél-tucat tojást vagy két hatalmas köteg tűzifát kapni.

Miután hajcsárjaim lemálháztak s az értékesebb pogygyászt sátramba, a többi a szolgákéba rakták, kiosztottam esti baksisukat, két-két darab «Red Lamp» cigarettát. Láthatólag meg voltak elégedve velem és a cigarettákkal. A lovak megint elcsavaroghattak, összekötözött elsőlábaikkal esetlenül ugrálva, hogy a hegyoldal szegényes fűvét legelve pótolják a Zodzsi La megmászásában megfogyatkozott erejüket.

Elköltöttük vacsoránkat s a nehéz menetnap után hamarosan csend borult a táborra.

V.

A Drász völgye.

A Zodzsi La hegygerince nemcsak vízvázasztó, hanem néprajzi választóvonal is. Túl rajta, a Drász völgyében, ahol a táj jellege megváltozik, már *baltiak* tanyáznak (14. kép). Enép zöme távolabb északon, az ugyancsak Kasmir fennhatósága alá tartozó *Baltisztán*ban lakik, de a Drász völgyében, a kargili kerületben (Purig) s a Szuru alsó folyása mentén is

* Egy *anna* a rupia tizenhatodrésze, tehát kb. 12 $\frac{1}{2}$ fillért ér.

találkozunk velük. Mohamedánok s túlnyomó részben a *Sia* szektájához tartoznak. Festetlen daróckaftánt, házi-szöttes vászoninget és *salvárt* (sokráncú bő nadrág) viselnek, turbánnal vagy kis kerek sapkával, lábukra nyáron bőrpapucsot, szandált vagy szalmasarút, télen vastagtalpú nemezsizmát húznak. Sokféle vér keveredett bennük. Eredetileg valószínűleg tibetiek voltak, de az Iszlámra térve *dárd* szomszédaikkal, csitráli *pathánokkal* s kasmiriakkal házasodtak. Baltisztán előkelőbbjei közt még az árja típus sem ritka. Nyelvük is kevert idióma, eredetileg a tibetinek ága lehetett. Többnejűségben élnek, aminek folytán a túlnépesedés veszélye fenyegeti földjüket. Ezen nem tudnak másképpen segíteni, mint ideiglenes kivándorlással: balti kulik munkát keresnek — és találnak is, mert erős, szívós munkások — Szimlában, Masszuriban s általában Észak-india hegyvidékein. Balti férfiak egész vándorrajokban, gyalogszerrel vonulnak ősszel az India felé vezető ösvényeken dél felé, mint ahogy a háború előtti világban a szegény tót vidékek ontották az aratómunkásokat a magyar Alföldre.

A baltiak jóindulatú, tisztességes emberek, de nem nagyon értelmesek. Egy fokkal piszkosabbak, mint a kasmiriak, ami nagy szó; viszont egy fokkal tisztábbak, mint a tibetiek, amivel nem mondtam sokat.

Matajant, ahol a hágóról alászállva éjszakáztunk, szintén baltiak lakják. Itt a Drász völgyében már találkozunk a *zebukkal* is (13. kép). A zebu igen hasznos állat, a himálajai *jak* s a közönséges indiai szarvasmarha keresztezéséből származik. Neve helyesebben nem zebu, hanem *zhombu*, vagy csak röviden *zho*. Mint málhásállat a lovat is pótolja.

Matajanból elindulva kb. 20—21 kilométeres utat kellett megtennünk *Drászig*. Az út elején a baltiak nyers kőtömbökből durván, de szilárdan egyberótt házai szakították meg a táj egyhangúságát (15. kép). Ezek a lakhelyek távolról úgy hatnak, mintha tűzvész pusztította volna el róluk a háztetőt, de közelről kiderül, hogy a lapos háztető, melyet alacsony mellvéd övez, nemcsak nyári tartózkodásra, hanem bejáratul is szolgál. Létrán mennek fel a tetőre s innen jutnak a ház belsejébe. Az apró ablakok is főként a belső ud-

varra nyílnak. Ma már kevesebb szükség van ezekre az óvatossági rendszabályokra, de nemrégén még célszerű volt a lakóházakat hasonlóképpen erődítéseké formálni. A közbiztonság javulása valószínűleg inkább a Treaty Road brit ellenőrzésének, mint a kasmiri uralomnak tudható be. Nincs ugyan brit katonaság a Kasmir fennhatósága alá tartozó területeken, de a határvidék lakói tudják, hogy az angolokkal nem jó packázni. Két óra alatt elértük a fahidat, amely *Prándász* faluval szemközt íveli át a Drász-folyót. Embereim a falu alatt zöldelő kis nyárfaliget árnyékába telepedve előszedték rizses fazekait. Noha még korán volt, a falu alatt költötték el ebédjüket, s jól tették, mert az ösvény további része egészen a drászi platóig tényleg nem biztatott kellemes pihenőhelyekkel.

A következő tíz kilométeren ösvényünk a folyó szűk völgyében vezetett. (17. kép). Magasranyuló, teljesen kopár sziklafalak közt haladtunk tova, keskeny, köves ösvényeken. Alattunk zuhogott, harsogott a Drász sötétzöld vize, fehér tajtékot verve az útját álló sziklákon. Csak a szűk völgyet bezáró szirtek tetején ragyogott napfény, mélyére csupán oly helyeken süttött be, ahol a szemközti hegyfalat bevágások, hóval telt mélyedések és tarpatakok vagy zuhatagok köögörgeteges medrei szakították meg. A tájkép minden ridegsége mellett is meglepő, változatos volt s lépten-nyomon azzal a különös, hallatlanul meglevevítő érzéssel hatott reám, amellyel vadidegen, távoli, kevesek számára megközelíthető világ látása tölti el a fogékony vándort. Ez a benyomás túl intenzív ahhoz, hogy állandó maradhasson, az ember csak olykor-olykor eszmél rá, mintha tompult álomból élesen megvilágított, kézzelfogható valóságra riadna. «*Most valóban itt vagyok, itt járok, ahol még sohasem jártam, ahol még senki sem járt azok közül, akik mindennapi életem társai voltak.*» Nem tudom szavakkal átélhetővé tenni az utazásnak — elsősorban az exotikus tájakon való utazásnak — ezt a legpompásabb érzését. Ez vonzza a világ vándorait a messzeség felé, ez készíti őket arra, hogy hagyják el kényelmes otthonukat, életük megszokott rendjét, barátaik meghitt, meleg körét. Leírhatatlan élmény, amely-

13. Zhombu-k a felső Drász-völgyben.

14. Balti muzulmánok.

15. Lakóház a Drász völgyében.

16. Postafutár kunyhója.

17. A Drász folyó völgye.

18. Drász és a régi szikh földvár.

19. Járkendi kalmárok Drászbán.

20. A Drász folyó Drásznál.

nek perceiben — mert csak percekig tart, időnként megmegismétlődve — életünk életesebbé, öntudatunk öntudatosabbá bontakozik.

Itt, ezen a tájon haladt végig egykor a nagyenyedi vándor is, akinek vágyódását az Ismeretlen nagy hívogatásán túl még a népe multját takaró ködből is csalogató szózat terelte a messze Kelet felé. Mily mélységes, megrendítő élmény lehetett számára a hosszú, viszontagságos út Erdélyből idáig! És mily kár, hogy különös zárkozottságában, túlzott, szinte érthetetlen szerénységében soha nem beszélt élményeiről, a rendkívüli úton látottakról. Ha erre gondolok, csaknem pironkodva áll meg kezemben a toll. Hiszen az író, bármit vessen is papírra, mindig akaratlanul önmagáról beszél. S amint képzeletemben száz esztendő távolságából magam előtt látom a serényen lépkedő székelyszikár, kemény alakját, szinte szégyenlem továbbszöni utam képeit: mi volt mindez ahhoz képest, amit ő átélt — és hallgatott róla...

Am arra gondolok aztán, hogy hallgatása nem volt nyereség számunkra. És ha az én hallgatásom talán nem is okozna pótolhatatlan veszteséget, mégis beszélnem kell, hiszen nemcsak a magam, hanem az ő útjáról is szólok. Az ő útjáról, amely eddig nem érdekelte honfitársait eléggé ahhoz, hogy nyomdokát kövessék.

Folytassuk hát utunkat a Drász mentén. Végül szétárul a sziklavölgy, a hegyek elhúzódnak a folyó mellől és hatalmas körben zárják be a drászi platót. De még közel öt kilométert kell megtennünk Drászig. Drászhoz közeledve régi földvár alatt megyünk el (18. kép). A romok az egykori szikh hódításról beszélnek, amely a Pandzsáb távoli síkságáról, az Öt Folyó Földjéről egészen Nyugattibet határáig vitte a *Khálsza** diadalmas jelvényét. De «hová lett a tavalyi

* A szikhek vallását Guru Nának alapította a XV. században, követői túlnyomó részben pandzsábi hinduk soraiból kerültek ki. A XVIII. század elején az utolsó Guru (vallásfő, Mester), Gobind Szingh, reformálta a szektát és Khálsza (Tisztultak szövetsége) néven harcias szervezetben tömörítette a szikheket. Éppen Csoma Indiába való érkezésének idejében érte el tetőpontját a pandzsábi szikh-hatalom, *Maharádzsa Randzsit Szingh*, «a Kelet Napoleon»-jának uralma alatt.

hó?» A hatalom, a hódítás mulandóságát, hívságos mivoltát talán sehol sem példázza annyi düledező emlék, mint a távol Keleten.

Drász voltaképpen nem egyetlen helység, hanem a téres fennsíkon egymástól meglehetősen távolságban fekvő kisebb-nagyobb falvak gyűjtő neve. Balti és *dárd* telepek váltakoznak itt. A dárdok vagy dárduk zöme is messzebb északon, Dárdisztán földjén, Gilgit körül lakik, de vándorlásra hajlamos csoportjaik régóta otthonosak a Drász völgyében is. Ez az érdekes nép, amely egykor Buddha vallását követte, *árja* eredetű s ma is szanszkrit törzsből származó, bár idegen elemekkel bőven kevert nyelvét beszéli. Ők is muzulmánok s a síita szektához tartoznak, mint a balti nép. Gyapjúsüveget és kaftánt viselnek, asszonyaik a fekete színt kedvelik ruházatukban. Árja-buddhista hagyományokra vezethető vissza, hogy mohamedán létükre sem takarják el nőik arcát. Csavargó vérük s hazájuk szegény földje távoli nomád barangolásokra hajtja egyes csoportjaikat.

A folyó partján, nem messze a szikh-erőd romjaitól áll a Drász néven ismert állomás házcsoportja. A posta- és táviróhivatalon kívül még meteorológiai megfigyelőállomás is képviseli a civilizációt. Az utóbbit a kasmiri távirász kezeli. A kasmiri kormány nyárfaligetet létesített, ez szolgál táborozóhely gyanánt az olyan utasnak, aki nem óhajt az itt is található dák banglóban éjszakázni. Ugyancsak a kasmiri kormány tart fenn Drászban is egy magtárat, ahol megszabott áron lisztet és riszt árusítanak. Egy-két kis szatócsboltban teát, cukrot, *dált*, rizst, lószerszámalkatrészeket s egyéb pótlásokat lehet kapni.

Legérdekesebb azonban az úgynevezett *járkendi szeráj* (19. kép). Ilyen karavánzállások minden nagyobb helységben akadnak Kasmirtól Keleti Turkesztánig. Igen kezdetleges tanyák, amelyek földött állást nyújtanak a hátas- és málhásállatoknak s nem sokkal különb menedékhelyet a közép-ázsiai kalmároknak. A feketekaftános, csizmás, tatárképzű turkesztáni kereskedők a szeráj udvarán lerakják természetes gyapjúbáljaikat és nemezpokróc-kötegeiket, míg a kénye-

sebb árut — selymeket, hímzett vagy szőttés tarka nyereg-tarisznyákat, szíronyos bőrmunkákat — az udvaron körül-futó tornác boltszerű szakaszaiban helyezik el. Ott lebzsel-nek maguk is, tereferélve s a vízipipát szortyogtatva. Némelyikük még a feleségét — vagy feleségeinek egyikét — is magával hozta; a hölgy eltakart arccal vagy az alakját feje búbjától a földig beborító «bhurka» még irigyebb takarója alatt üldögél. Sejteni sem lehet, vajjon kíváncsi kásgari szépség vagy rozszant szipirtyó rejtőzik-e a lepel alatt. Csak következtethetjük, hogy a derék kalmár aligha cipelne magával valami vénhedt, kiszolgált házisárkányt. Inkább feltehető, hogy kereskedőnk azért hordozza magával *bégam-ját*, mert nem tartotta célszerűnek magárahagyni otthonában, míg ő félévig, olykor egész esztendeig is messzeföldön jár...

A turkesztáni kalmárok meglehetősen szerény fölszereléssel járnak hosszú útjukat. Sátorra nincs szükségük, mert a szerájokban szállnak meg. Némelyiküknek még külön hátaslova sincs, hanem az alaposan felmálházott ló batyúkötegeinek tetejére ül. De a jobbmódúak saját hátaslovukat tatár bőrnycgében ülve nyargalnak málhásállataik és gyalogos hajcsáraik mögött. Hátaslovuk nyergén, elől-hátul cifraszínű, degeszre tömött, kettős tarisznyákat vetnek át és nem hiányzik a nyeregről a félgömbalakú, mintákkal kivarrt, bőr ívócsészczetok sem. Ezek a turáni fajú töröktatórok több gyakorlati érzéccel rendelkeznek, mint az indusok. Míg ez utóbbiak még sohasem jöttek rá, hogy a vakító napfényben megfelelőbb lenne turbán helyett olyan fejfedőt hordani, amely szemükre árnyékot vet, addig a turkesztániak igen praktikus kalapfélével védekeznek a szemgyulladás ellen. Két félköralakú fehér nemezdarabot fekete gyapjúfonállal felül összevarrnak, s ezt a kúpot fejükre húzva, hátul a tarkónál felhajtják, úgyhogy egészen mokány kalap keletkezik belőle, mely öblös ereszt tart homlokuk elé. Ha pedig mégis turbánt kötnek, akkor bőrből vagy papírlemezről olyan ellenzőt csinálnak, mint aminővel régebben a lámpa előtt görnyedő írkokok szerelték fel homlokukat. A járkendi és kásgari kalmárok többnyire lemen-

nek Kasmirból a Pandzsábba is, *Amritszárba*. Ez a város a Középázsiaiából származó iparcikkek központi elosztóhelye Indiában. Amritszár festői bazárjaiban lépten-nyomon láthatjuk a keleti egykedvűséggel ögyelgő feketekaftános atyafiakat, akik rendszeren ott telelnek át, hogy május-júniusban ismét nekivágjanak a két és félhónapig tartó útnak hazafelé. Ilyenkor, miután már túladtak hazájuk termékein, indiai vagy olcsó európai iparcikkekkel megrakodva kocognak Kasmiron, Ladákhon s a Karakóram hágóján át vissza Keleti Turkesztánba. Német gyártmányú viharlámpák, tükrök, fésűk, esernyők, cseh üvegáru, angol alumínium vagy bádogg főzőedények, indiai gyapotkelmék, asszonynépnek való cifraságok töltik meg most a tarisznyákat és zsákkötegeket. Ha megered az eső, kevésbé romantikus képet nyújt az ős turáni nomádok leszármazottja, amint nyitott német esernyő alatt poroszkál mongolvérű lova hátán.

A Drász völgye (20. kép) fontos fordulópontot jelentett Csoma életében. Visszatérőben Ladákhból (1822-ben) itt találkozott Moorcrofttal, az angol középázsiai utazóval. Csoma ugyanis, midőn első ízben érte el Leht, ott azt az értesülést nyerte, hogy «a Járkend felé vivő út nehéz, költéséges és keresztényre nézve veszéllyel járó», elhatározta tehát, hogy visszatérve Kasmirba, más utat keres Közép-ázsia felé. Egyik jelentése, melyet a brit-indiai Szabathu határállomás parancsnokának felszólítására írt meg,* így számol be útja e szakaszáról:

«Július 16-án Kasmir határához értem már visszafelé való utamban, amidőn kellemes meglepetésemre Mr. Moorcrofttal találkoztam a Himbabsz folyónál.** Ő egyedül volt; megismertetém őt körülményeimmel és céljaimmal s beleegyezéssel vele maradtam. Útjában Lehtig visszakísértem őt, ahova augusztus 26-án érkezénk. Szeptemberben Mr. Trebecknek, Moorcroft társának visszatérte után Pitiből, Mr. Moorcroft kölcsön adta nekem átolvasás végett az *Alphabetum Tibetanum* nagy kötetét, amelyben Tibetország és

* Lásd Duka könyvében Csomának 1825. január 28-án kelt és Kennedy századoshoz intézett levelét.

** A Drász-folyó tibeti neve.

a tibeti irodalom felől sok tanulságost találtam. Föltettem tehát magamban, hogy ezen különös nyelvnek szerkezetével megismerkedem.»

Lehből, ahová Moorcroftot visszakísérte, ennek távozása után ismét visszatért Szrinagarba, Kasmirba s ott öt hónapot töltött Moorcroft társaságában. Ez idő alatt Csoma végleg elhatározta, hogy Tibetbe megy. «Nézeteimet ez ügyre nézve — írja említett jelentésében — közlöttem Mr. Moorcrofttal, aki érett megfontolás után azokat jóváhagyta s e célból csakugyan pénzsegéllyel látott el mindennapi szükségeim fedezésére, ... sőt ajánlólevelet is adott Leh parancsnokához s a yanglai* Lámához Zanszkárba.» Mind-ebből nemcsak az tűnik ki, hogy Csoma, akinek rendkívüli képességei nagy hatást tettek Moorcroftra, Drász környékén döntő ponthoz ért pályafutásában, hanem az is, hogy *négy* ízben járt e folyó völgyében: először, amikor 1822 május 19-én Kasmirból elindulva Lehbe ment; másodszor, midőn onnan visszatérve a Drász partján Moorcrofttal találkozott; harmadszor ugyanazon év végefelé Kasmirba utazva; s végül negyedszer, amikor 1823 májusában végleg elhagyta Szrinagart, hogy előbb Lehbe, majd onnan Zanszkárba menjen.

Csoma, nagyjából gyalogszerrel, *ötször* róttá végig az ösvényt, amely Drászból Lehig vezet, s *három* ízben járta meg az utat Szrinagar s a Drász-völgy között. Stette mindezt nem egészen egy év alatt, nem riadva vissza a téli utazás gyötrelmeitől sem! Én csupán kétszer vándoroltam végig ezt az útvonalat, amely bizonyára könnyebben járható ma, mint száz évvel ezelőtt, s ha felszerelésem mégoly szerény volt is, még mindig gazdag lehetett Csoma útikészségéhez képest. Csak aki a Nyugati Tibetbe vezető ösvényeket ismeri, alkot-hat fogalmat magának Csoma vasakarataráról, heroikus kitartásáról és aszkétai igénytelenségéről.

Érthető, hogy a nagy székeley emléke szüntelenül kísér-tette képzeletemet Drász platóján. Pedig Drász a sors ren-

* Mint könyvem elején említettem, Duka tévesen Janglának olvasta Zangla nevét.

deléséből reám és kis karavánomra is fordulópontot jelentett, ugyan kevésbbé lényegeset és eredményeset, mint Csomának, de annál kellemetlenebbet. A távíróállomás kasmiri hivatalnoka azzal a hírrel fogadott, hogy *a megáradt folyó elmosta az ösvényt* Drász és Kargil közt. Nyolc-tíz napig kellett volna Drászban rostokolnom, míg az utat járhatóvá teszik. Ehhez semmi kedvet nem éreztem. Le kellett tehát mondanom arról, hogy Drásztól Kargilig is nyomon kövessem Csoma lépteit. A folyó partján vivő kétnapos, aránylag könnyű út helyett három napot igénylő kitérővel, az *Umbá La* magas hágóján s az alsó *Szuru* völgyén át kellett elérnünk Kargilt.

Hanem előbb kétnapos pihenőt tartottunk Drászban. Ez célszerűnek mutatkozott, egyrészt, hogy annál frissebben vágjunk neki a hágó meredek ösvényeinek, másrészt, mert Abdulla kínozó szemgyulladást szerzett a *Zodzsi La* havas tájain. Szegény fiú alig látott vörös, dagadt, félig beragadt szemeivel. Úti patikámból valami megfelelő szerrel kezelttem Abdullát, de a baj nem nagyon enyhült, úgyhogy kénytelen voltam odaadni neki fekete szemüvegemet. Ez láthatólag megvigasztalta. Oly öntudatos büszkeséggel viselte a pápaszemet, mintha valami kitüntetés volna. Nem pihenhetett, mert pótolnia kellett az útközben elfogyott kenyérszeletet, amelyet még Ganderbalból hoztunk. Ehhez azonban előbb lisztet vásároltunk az állami magtárban, ugyanis a *Zodzsi La*-hágó istentelen ösvényein a petróleum kicsurgott a rosszul felmálházott bádogtartályból s átáztatta a lisztes zsák becses tartalmát. Azontúl ügyeltünk arra, hogy a málházáskor a bádogkanna ne kerüljön kényes élelmiszerek mellé.

Eljött tehát a történelmi pillanat, hogy Abdulla bebizonyítsa kenyérsütő tudományát s a kérésére beszerzett vastartály hasznavehetőségét. Nagy műgonddal látott munkához, míg én sátram előtt ülve, a nyárfák árnyékában élveztem a «kizsákmányoló kapitalista» henye tétlenségét. Abdulla — miután kifejezett parancsomra megmosdott — vállig nekigyürkőzve rohanta meg a tésztamasszát s úgy dögönyözte, hogy jobb se kellett. Aztán elosztotta a tésztát

a négyszögletes bádogg sütőformákba és kitette a napra, hadd keljen meg. Ez azonban alig következett be, pedig Abdulla nem sajnálta a sütőport, amely az élesztőt volt hivatva pótolni. Közben Guláma éktelen nagy tüzet rakott, Abdulla pedig a formákat a vastartályba helyezve, ezt fedővel lezárta és a tűzbe tette. Minden oldalról izzó parázssal bástyázta körül a tartályt, fedelére is jókora zsarátnokkupacot halmozott. Aztán vártunk. Abdulla azzal igyekezett eloszlatni kételyeimet, hogy a kenyerek a nagy melegben sietve megkelnek s bámulni fogok, milyen sütetek kerülnek majd elő a tűzből! Hát tényleg bámultam. Mikor Abdulla kiszedte alkotásait, étvágygerjesztő színűre s ropogósra sült, de baljóslatúan laposidomú kenyerek sorakoztak előttem. Nagyon kevés reménység élt már akkor bennem belső mivoltukat illetően. De még ez is szertefoszlott, mikor a kellőképpen lehűlt kenyerek legdomborúbbikát felvágtam. Ragacsos, csirízre emlékeztető anyag sötétlett a ropogós héj alatt.

Nem titkoltam elégtelenségemet Abdulla előtt. Ő viszont belenyugodott Allah rendelkezésébe s csak azzal próbált vigasztalni, hogy én úgyis pirítva szeretem a kenyeret és ha a szeletek kiszáradnak a tűzön, a *toast* éppen olyan finom lesz, mintha kifogástalan kenyérből készült volna. Biztató jóslata nem vált be, de azért mégis napokig éltem a drászi kenyereken. Abdulla később ki akarta köszörülni a csorbát; olykor sikerült is majdnem kenyérre emlékeztető dolgokat létrehoznia, de ez mindvégig váratlan meglepetés maradt, számítani egyáltalán nem lehetett rá. Sajnos, az indiai *csapátit* (lapos, kerek, kovásztalan kenyérféle) sem tudta kellőképpen elkészíteni; kemény, törékeny lapokat sütött az indus lakomákról ismert lángosféle eledel helyett. Idővel aztán megszoktam Abdulla kenyérgyártmányait s a napi menetekről elfáradva egészen jó étvággal ettem toast-jait, ízüket, jobban mondva ízetlenségüket vajjal, sajttal vagy jammal ellensúlyozva. Abdulla kenyerai útközben a málhakosárban rázódba többnyire darabokra mállottak szét s amikor elémrakta a törmeléket, ez élénken emlékeztetett a háborús katonakenyérre, amelyet szegény bakáink sapkában vagy csajkában «vételeztek föl».

VI.

Az Umbá La hágón át Kargilig.

A drászi pihenő második napján újabb karaván érkezett. A liget túlsó végén két nagy kabuli sátrat állítottak fel. A fák alá rakott asztal és a kényelmes karosszékek angolok jelenlétét hirdették. Estefelé a két gentleman illendőségi látogatást tett nálam. Észrevehető meglepetéssel vizsgálgatták igénytelen tábori felszerelésemet. Mindketten tisztetek voltak, az egyik kapitány, a másik őrnagy. Valahol az Északnyugati Határtartományban (Northwestern Frontier Province) állomásoztak és szabadságuk idejét arra fordították, hogy megnézzék Ladákhót és Leht. Jól felszerelve, három vagy négy szolgálval, tizenhat málhásállattal vonultak Ladákh felé. Szakácsuk, egy előkelő megjelenésű pandzsábi muzulmán, aki maga is rendelkezett egy szolgálval, lóháton követte a karavánt. Szóval úri társaság volt.

Az angolokat, kifogástalan udvariasságuk dacára is, láthatólag kellemetlenül érintette közlésem, hogy másnap reggel — tehát velük egyidőben — szándékozom útrakelni. Nyilván attól féltek, hogy ilymódon folyton együtt fogunk haladni, s a menetállomások táborozó terein nem élvezhetnek majd kellő tágas helyet és zavartalan nyugalmat, nem is szólva arról, hogy két karaván egyidejű érkezése a községekben nehézségeket okozhat a málhásállatok és friss élelmiszerek pótlása körül. Aggodalmukat félig-meddig kifejezték is, mire én hűvös előzékenységgel azt ajánlottam nekik, tartsanak pihenőt s induljanak egy nappal utánam. Megmagyarázták, hogy határolt idejük ezt nem engedi. Én is megmagyaráztam, hogy szolgám szemgyulladásra s egyéb okok miatt már két napig vesztegeltem és feltétlenül tovább kell mennem másnap reggel. Sehogy sem tetszett nekik a dolog, de nem törődtem velük. Amilyen rokonszenves és kellemes az angol úriember, mikor már jobban megismerkedtünk vele, éppen olyan fanyarul kimért tud lenni, míg valakiben csak alkalmatlan idegent lát. Hát még ha kényelmében fenyegetik!

Az elindulás előtti napon új lovakról kellett gondoskodnunk, mert a kasmiri ghoreválák csak Drászig szoktak járni. Kifizettem hát őket, ami nem ment egészen simán. Az egyik hajcsár azzal a panasszal járult elém, hogy társa, ki a pénzt kettőjük számára átvette tőlem, nem adta oda neki az őt megillető részt. Kérdőre vontam a másik ipsét, aki egészen eltérő magyarázattal szolgált, t. i. hogy társa útközben többször kért tőle pénzt kölcsön, azonkívül még rizzsel is tartozik neki. Ezt a szolgák is bizonyították. Hanem a panaszossal sehogysem tudtuk megértetni, hogy most vissza kell fizetnie tartozását — kasmiri szokás szerint elkezdett bögni. Zokogva könyörgött, adjak neki baksist, mert nincs pénze. Baksist ugyan kapott, annyit mint a többi, de nem volt megelégedve: ő, tekintettel sikertelen pénzügyi tranzakciójára, *külön* baksist igényelt. Végül is úgy kellett elkergetni a nyavalyást.

Sajnálkozva váltam meg a remek kis járkendi méntől. Pedig akkor még nem is tudtam, mi vár reám. A Drászbán bérelt háttasló birkabőrrel borított, komisz ladákhí fanyergében joggal sírhattam vissza ganderbali lovamat és rendes angol bőrnnyergét. A kengyelekkel is bajlódnom kellett; összecsomózott gypjúzsinórokra fityegtek és akármit is csináltam velük, hol az egyik volt hosszabb, hol a másik rövidebb, vagy megfordítva, ami egyre megy. A balti hajcsárok lovain még nyomorúságosabb poggyásznyergek szomorkodtak, mint a kasmiriakén. Általában megtanulhattam, hogy a német mondás: «Selten kommt etwas besseres nach» Ázsia e tájain is érvényes. Voltak később menetszakaszok, amelyeket közönséges málhanyeregben kellett megtennem, mert mást nem kaphattam. Az ilyen málhanyeregre hiába raknak pokrócokat, az utazó megemlegeti.

Másnap reggel hét órakor elindultunk. Hanem az angolok kifogtak rajtam: jóval előbb felszedték sátorfájukat s már messze jártak, mikor karavánom átdobogott a Drászfolyó keskeny gerendahídján. Nem bántam, ha mindennap megelőznek is a táborhelyeken; kis karavánom kevés igényt támasztott.

Az *Umbá La* felé haladva előbb még egy másik hágót,

a 4270 m. magas *Lamagusz Lát* is meg kellett másznunk (21. kép). A hágó tövéig vízmosások medrében, majd éles szögekben kanyarodó serpentineken kapaszkodtunk fölfelé. A magasból felséges kilátás nyílt a drászi platóra s a környező hegyekre. Helyenkint megint hóban jártunk, de Abdulla most már fittyet hányhatott a csillogó fehér lepelnek, hiszen orrán ült a fekete pápaszem. Nem volt szívem elvenni tőle, mert még mindig fájt a szeme. Trópusi sisakom több védelmet nyújtott a napfény ellen, mint az ő turbánja. Igaz, hogy a hó szikrázó viszfénye alulról éri a szemet s a kalapkarima keveset használ ellenében, de mégis csak helytelen lett volna leszedni a védő üveget Abdulla fájó, gyulladt szemeiről, hogy a magam ép szemeim óvjam vele; nem is szólva arról, hogy hirtelenében nem tudtam volna az üveget kellőképpen dezinficiálni. Abdulla, minden jótulajdonsága mellett is kasmiri maradt s csak olyankor hatott tisztának, ha Gulámával hasonlítottam össze. Abdulla különben is kíméletet érdemelt, mert előző nap rosszhullétről panaszkodott. Mi sem könnyebb, mint disenteriót szerezni azokon a tájakon. Aggódtam is legényemért, de patikám közkedvelt gyógyszere, az *Epsom Salt*, elegendőnek bizonyult egészsége helyreállítására. Csak egy kicsit imbolygott járásközben. Míg gyalogolva frissitettem fel a nyeregben elgémberedett lábaimat, Abdullát lovamra ültettem. Csaknem az egész aznapi menetet lóháton tette meg, szóval éppoly előkelőnek érezhette magát, mint az angolok szakácsa.

A Lamagusz La ösvénye a hágó mindkét oldalán elég szelíden lejt, úgyhogy nem tette túlságosan próbára karavánomat. Lebocsátkozva a hágó túlsó oldalán, kisebb hegyifolyó völgyében meneteltünk tovább, ismételten átgázolva a térdigérő vizen. Amint a folyócska mentén fölfelé haladtunk, egyre inkább patakká zsugorodott. Kopár, omladékos hegyoldalak közt követtük a völgyet, míg végre elérkeztünk az Umbá La-hágó lábához. Jóllehet Drásztól idáig alig húsz kilométert hagytunk magunk mögött, a hágó nehéz kapaszkodójának nem vághattunk neki még aznap. Erre az angolok sem vállalkoztak, táboruk már ott állt a hágó lábánál elterülő kis rétségen. Természetesen a legalkalma-

sabb helyet foglalták le maguknak. Megmutattam nekik, hogy egy magyar éppúgy kedvelheti a «splendid isolation»-t, mint az angol, ha magányát többre becsüli, mint a kínálkozó társaságot. Jóval távolabb, a patak partján, sziklák tövében állítottam fel sátrammat (22. kép). Úgyet sem vetetem reájuk.

Még csak kora délutánra járt, de a mély völgykatlanban már foga volt az időnek. A tábortűzhöz telepedve forró teával bensőleg melegítettem magam, de a tartalékul hozott erős brandyből is nyeltem egy-két kortyot. Ezt Abdulla nem helyeselte; hithű szunnita létére egyáltalán nem osztotta az eretnek Omár Khajjám nézetét, mely szerint többet ér, ha a hívő kocsmában, kancsó mélyén keresi Istent, mintha üres szívvel hajbókol a templomban. Valószínűleg sohasem hallotta a perzsa költő nevét. Csak annyit tudott, hogy minden részegítő ital *Iblisz* (ördög) műve s jobb, ha az igazhitű mozlem meg sem ízleli. Okom van hinni, hogy Guláma már másként vélekedett.

Korán ágyba bujtam, de csak nagynehezen melegegettem fel. Éjjel még szél is kerekedett és ugyancsak barátságtalanul füttyölt keresztül a sátor hasadékein. Embereim egész éjszaka felváltva szították a tüzet, pedig táborverés-kor eleget kínlódtak, amíg megfelelő mennyiségű száraz cserjét, kórót és fűvet szedhettek össze a fátlan, kopár környéken.

Másnap, július 31-ének reggelén nagy vitézül nekivágtunk a meredek kapaszkodónak. Az ösvény cikk-cakos fordulatokkal kúszott fel a kopasz hegyhátra. Követtük a példáját, de nekünk nehezebben ment a dolog. A lovak minden ötödik-hatodik lépés után megálltak és nagyokat fújtatva kapkodtak levegő után. Le kellett szállnom a nyeregből, hogy minden könnyítést megadjak a ziháló, küzködő állatnak. Így hát magam is zihálva, küzködve törtetem fölfelé, meg-megállva a fordulónál. Szívem, mint valami túlfűtött kazán, dübörögve dolgozott és nagy hajlandóságot mutatott arra, hogy torkomon át a fejembe vándoroljon. Legalább ilyesfélét éreztem. Nyilván a magasság, a levegő ritkulása is hozzájárult, hogy a kapaszkodást

nehezebbé tegye. Pedig még jókora darabot kellett megjárunk a hágó tetőpontjáig, mert 4535 méterrel emelkedik a tengerszín fölé, vagyis *csak kétszázhetvenöt méterrel alacsonyabb, mint a Mont-Blanc csúcsa* (23. kép).

Az első kapaszkodón felvergődve, az ösvény 45—50° alatt hajló hegyoldalokban vezetett tovább. Az arasznyi széles nyomdokon minduntalan megindult a laza kötőrmelék lovaink lába alatt. De nagy baj nem történhetett, mert a lejtőket csak helyenkint váltotta fel meredekebb hegyfal. Igaz, hogy az ilyen helyeken annál barátságosabban mélységek és szakadékok nyelték el a lépteink nyomán alázúduló köveket. Végre elértük a tetőt s a páratlan kép legalább engem kárpótolt a fáradalmakért. Egy fekete sziklatömb tetején kőrakás jelezte, hogy az arrajáró mohamedánok minden lehetőt elkövettek az ilyen puszták tájain lakozó ártalmas *dzsinnek* * fékentartására. A nap vakító ezüstsávokkal keretezte be a fantasztikus felhőalakzatokat. A tiszta légkörön át élesen, minden részletükben kivehetően jelentek meg a láthatárt köröskörül lezáró hegyláncok jégfödte ormai.

Innen már lefelé vezetett az ösvény. Úgy képzeltem, hogy a hágón való leereszkedés *már könnyű* feladat lesz. Egyideig szelíden lejtő ösvényen haladtunk lefelé, de mikor a hegyhát végére értünk, leírhatatlan kötenger, egymáson keresztül-kasul heverő óriási szikladarabok, aláhempergett tömbök, omladékos törmeléksávok kietlen látványa várt az aggasztóan meredek lejtő tetején. Pedig messze odalent biztatóan hívogattak a Szuru-völgy falvai, nyárfák és zöldelő árpatáblák üde színfoltjai között.

Ösvénynek nyoma sem látszott a kötengerben. Találomra kerestünk kínálkozó szerpentineket a hegyoldal be-
vágásában, amely gigászi méretekre felnagyított gránátvájta tölcsérre emlékeztetett (25. kép). Csak az vigasztalt, amint a meredeken lefelé lábamat előrefeszítve fékeztem egy-egy hirtelen elémtáru-
ló hasadék szélén, hogy nem *megfordítva*, erről az oldalról kellett megmászunk az Umbá

* Démonok.

La-hágót. Mert még mindig jobb volt itt lefelé bukdácsol-nunk, mint ezen a köves poklon át a magasba felvergődni. De a Szuruvölgy lakói nem egyszer fölfelé is megjárják ezt az ösvényt.

Alaposan kiállva, sajgó lábakkal kocogtam be vert had-hoz fogható karavánom élén *Lankartsze* faluba (26. kép). Úgy reméltem, hogy itt tábort ütünk és megpihenhetünk. Tévedtem. A balti hajcsárok felvilágosítottak, hogy tovább kell menetelnünk *Tszelleszkuig*, mert különben túlhosszú útszakasz maradna másnapra. Rövid pihenő után folytat-tuk tehát utunkat, a Szuru mentén lefelé. Esteledőre for-dult, mire elértük a falu mellett elterülő kis ligetet, amely-ben már álltak az angolok sátrai. Ők maguk papucsosan, pipázgatva pihentek kényelmes karosszékeikben, míg a tábori asztalon az obligát whiskys palack, szódavízkészí-tésre szolgáló drótfonatos üveg és poharak varázsolták elé-bük a «home, sweet home» hangulatát.

Még a teánál és vacsoránál is jobban áhítoztam jó meleg fürdő után. Guláma hozott két veder vizet, hogy majd megmelegíti. Szennyesbarna sárvíz volt. Mikor tisztábbat akartam hozatni, kiderült, hogy nemcsak fürdésre, de még a vacsorafőzés céljaira is meg kell elégednem a ronda folyadékkal, mert egyszerűen nincs más víz a falu-ban. Másnap, amint továbbmentünk, alig másfél kilo-méternyire a falutól tiszta, bővízü patakot találtunk; de *Tszelleszkuban* még soha senkinek sem jutott eszébe, hogy medrét a faluba tereljék; holott a völgyet keresztül-kasul barázdálták öntözőcsatornákkal, amelyekben a Szuru piz-kossárga, agyagos vize folyik. Mosdani nem szoktak, főzésre és ivásra pedig megfelelőnek találják ezt a lét. Ha jó volt így őseiknek, nekik is jó. Minden csak megszokás, s a Keleten fokozott mértékben az.

Frissen főtt vacsora helyett valami konzervet melegít-tettem s beértem annyi teával, amennyi a kulacsomban maradt vízből kitellett. Abdulláék s a hajcsárok azonban jót ettek a tszelleszkui vízben szép barnára főtt rizsből. A szegényes vacsorára is jót aludtam az Umbá La ösvényei után.

Másnap reggel elhagytuk Tszelleszkt, hogy a Szuru partján Kargil felé igyekezzünk. Az út itt vidámabb, derűsebb tájakon át vezet. Nem mintha a Szuru-völgy az emberi település legkívánatosabb ideálja lehetne, de a Drász rideg völgye s még inkább a két hágó vad pusztasága és körengetege után valóságos üdülésként hatottak a völgy nyárfacsoportjai, árpatablái és falvai. De a kétoldalt emelkedő hegyek kopár lejtői éppoly vigasztalan látványt nyújtottak, akárcsak az Umbá La-hágó környéke. A laza, elporlódo homokkő folytonos földomlásai végesvégig barázdálták a hegyoldalakat s telehintették a völgy szegélyét is törmeléssel. Egy-egy óriási méretű kőtömb a lejtő tövétől tekintélyes távolságban állta utunkat. Nyilvánvaló volt, hogy a hegyomlás röpitette ilyen messzire. Később magam is tanuja voltam az örökön élő, szünetlenül munkáló Föld egy ilyen megmozdulásának. Szerencsére tisztos távolból követhettem szememmel az aláúduló hegyoldal útját s a mélybe gördülő sziklákat, amelyek az omlás dübörgő zenéjére nagyokat ugorva, kiálló sziklákon a levegőbe pattanva siettek a völgy felé. A látvány érthetővé tette, miért nem állnak a falvak durva kőházai a természetlen hegyoldal tövében, hanem távolabb, a megmívelt táblák közt, noha itt minden talpalatnyi termőföldet meg kell becsülni (24. kép).

Hátrafordulva nyergemben, megláthattam a távoli hegyek fölé emelkedő *Nun Kul* hófehér, jégkoronázta csúcsait (27. kép). Ott, azokon a jégárazon túl rejtőzik Zanszkár. Most azonban egyre távolodtam tőle s nem is sejtettem, hogy néhány hét múlva ismét erre fogok járni, napról-napra közeledve a Nun Kul fagyos környékéhez.

A völgy derűsebb ösvényén szívesen gyalogoltam. A gyalogjárás egyrészt kellemes változást hozott a lóháton való egyhangú léptetés után, másrészt lehetővé tette, hogy Abdulla és Guláma is lovagolhasson. Abdullát kímélni akartam, nehogy útközben felmondja a szolgálatot. Elvégre *hándzsi*, hajósemer volt, akinek a hegymászás nem kenye. Guláma hegyvidéki lévén, jobban bírta a gyaloglást, mindamellett utasítottam Abdullát, hogy időnkint engedje őt is lóra szállni. Ezt a felváltva való lovaglást már utunk

első napjaiban bevezettem. A hátsólovaknak mindegy volt, ki ül a hátukon, kivéve természetesen a nehéz kapaszkodókat, amelyeken lovas nélkül ballaghattak föl.

A Kargil felé vezető úton, mikor déli pihenőre megálltunk egy árnyas ligetben a Szuru partján, elémjárult Guláma, s miután meggyőződött arról, hogy «principálisa» nincs a közelünkben, savanyú képpel panaszkodni kezdett:

— Hazúr, nagyon fáj a lábam!

— Mutasd, mi baja — feleltem.

— Nem látszik semmi, csak nagyon fáj. Én mindig csak gyalog járok.

— Mondtam, hogy felülhetsz időnkint a lóra.

— De Abdulla sohasem enged lovagolni. Mindig csak ő ül a lovon, mikor a szaháb gyalog sétál.

Bosszankodva parancsoltam magam elé Abdullát és megkérdeztem, igaz-e, amit Guláma mondott. Abdulla meglepett tekintettel nézett a fickóra, aztán felém fordulva határozott hangon jelentette ki:

— Hazudik, szaháb. Ma is kétszer lovagolt, egy-egy félórát.

Ezt aztán a tanuk, az előszólitott hajcsárok is bizonyították. Guláma, aki a kasmiri kevésbbé rokonszenves típusához tartozott, talán azzal akarta önbecsét növelni, hogy Abdullát rágalmazza? Nehéz belelátni az ilyen ostobán ravasz fráter fejébe, hát még ha hozzá keleti ember, akinek másképpen forog az agya, mint a miénk. Csakhogy elég volt figyelmesen megnézni az előtttem álló két kasmiri legényt. Abdulla nyílt, őszintén felháborodott arckifejezése, amint egyenesen a szemembe nézve, szétterpesztett kezekkel tiltakozott a vád ellen, egészen más jellemről beszélt, mint Guláma sunyi, elfordított arca s oldalához szorított, zavartan motoszkáló kezei. Vannak kiszámíthatlan, ösztönös mozdulatok, amelyek nyilvánvalóbban hirdetik az ember igazát, mint a legkőrmönfontabb érvek és tanubizonyosságok. Sokszor megfigyeltem a hasonló önkéntelen nyilvánulásokat s utólag mindig úgy találtam, hogy meg lehet bízni tanuságukban.

Alaposan lehordtam a semmirekellő Gulámát, meg-

magyarázva neki, hogy a lovonjárás nem jog, amelyet megkövetelhet, hanem csak jóindulatomnak köszönhető könynyítés. Emlékeztettem arra is, hogy semmi szükség nincs a szolgálataira, mert minden táborhelyen akad őgyelgő ember, aki egy-két annáért elvégezné az ő munkáját, úgy-hogy ha nem becsüli meg magát, kifizetem és visszaküldöm Kasmirba. Lógó orral kotródott félre, de természetén nem bírt erőtvenni; később is elég alkalmatlanságot és bosszúságot okozott. Abdulla dícséretére válik, hogy nem próbálta a kétszínű fickó rosszindulatát hasonlóval visszafizetni. Csak éppen kurtábban és szigorúbban szólt hozzá azontúl. Biztonság okáért kissé leszidtam Abdullát is, nehogy részrehajlónak tűnjek föl, s attól kezdve magam szabályoztam a két legény lovonjárását, mikor gyalogos sétákra szottyant kedvem.

A hasonló incidensek, bár magukban jelentéktelenek, sokkal fontosabb színben tűnnek fel az adott körülmények közt s a menetek egyhangúságában. A Szuru-völgy útja ugyan eléggé változatos tájképekkel szolgált, különösen azon a részén, ahol az omladékos homokkőhegyeket sötét gránitszirtek váltják fel. A folyó összeszorul a szinte merőlegesen ágaskodó sziklafalak közt, s az ösvény a balparton, a hegyoldalba vájva vezet át a szoroson (28. kép). Túlán ismét kitágul a völgy és újabb falvak, ligetek és termékeny oázisok szakítják meg a köves, homokos tájat. A Szuru egyre jobban szétterül, mindinkább megérdemli a folyó nevét.

Végül feltűnik a kargili függőhíd két köpillére (29. kép). Átkelve a hídon, felkaptatunk egy alacsony domb sziklás ösvényén és nemsokára a dák bangló udvarán, magasan a városka fölött állapodunk meg. Több tennivaló, járás kelés várt reám Kargilban, ezért választottam szállásul a menházat a városon kívül kínálkozó, táborozosra alkalmas ligetek helyett.

A kis szobából kicipeltettem egy karosszéket meg egy kis asztalt a dák bangló előtti térségre. A Szuru kanyarulata s a város mint valami amfiteátrum feküdt előttem odalenn. A környező hegyek tetejét még aranyfénybe vonta a nap, de a völgyben már árny terjengett. Az elragadó képet élvezve, jólesett lustán elnyújtózni s tea mellett pihenni az utóbbi három nap fáradalmai után.

21. A Lamagusz La hágó.

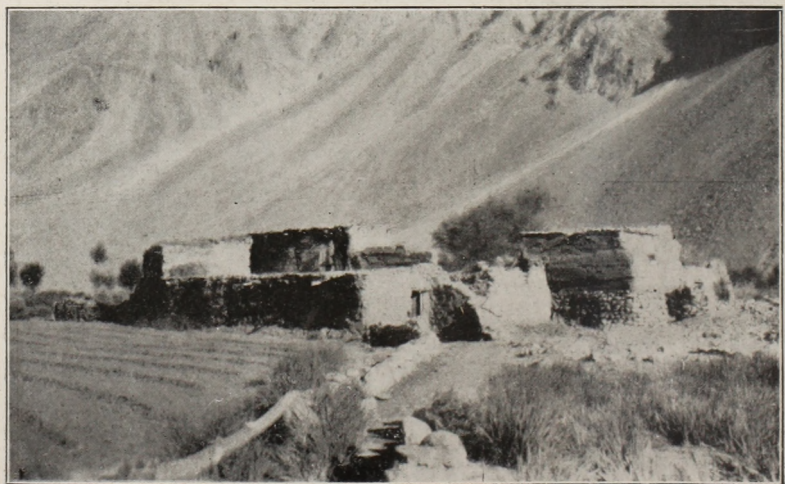

22. Sátorverés.

23. Kapaszkodás az Umbá La hágóban.

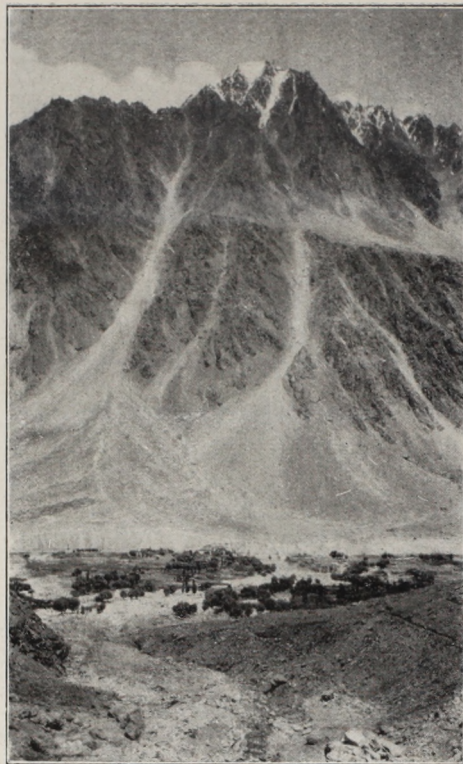

24. Lakóházak a Szuru völgyében.

25. Lebocsátkozás az Umbá La hágóról.

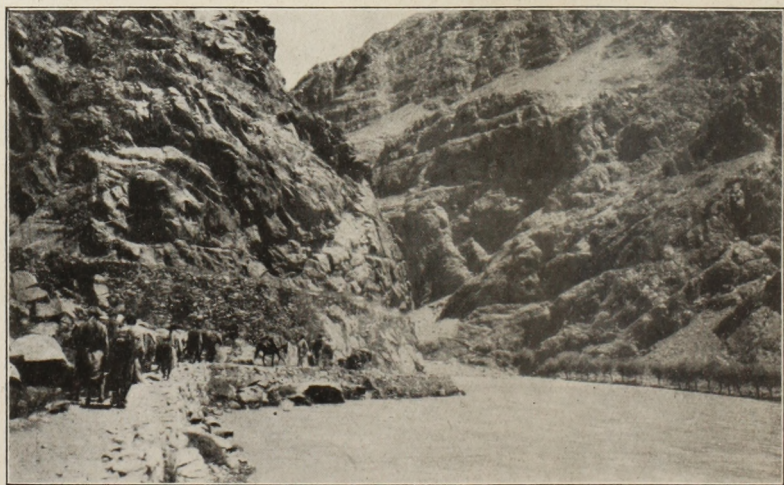

26. Lankarsze falu a Szuru völgyében.

27. A Szuru folyó. Háttérben a Nun Kul 7140 m. csúcsa.

28. A Szuru sziklaszorosa.

VII.

Kargiltól Ladákh határáig.

Kargil nagyobb helység, városnak is beillik a Himálaja gyéren lakott hegyvidékén. *Purig*-(vagy Kargil-)kerület székhelye s egy kasmiri *tehszildár* (kerületi főnök) rezidenciája. Közigazgatásilag Baltisztán tartományhoz tartozik. A Szuru nem messze a város alatt ömlik a Drász-folyóba, mely itt északnak fordul, hogy az Indus felé siessen. Kargilban állami gyógyszerár és orvos is található. Abdullát azonnal elküldtem a nyilvános rendelőbe, honnan nagy flaskó szemvízzel tért haza.

Nem sokat pihenhettem, mert másnap reggel már tovább akartam menni, de láttamoztatni kellett ladákhí útlevelemet a *tehszildárral*. A jól megtermett úr — kasmiri *pandit*, vagyis bráhma — nem tudott angolul s mikor beállítottam hozzá, előparancsolt egy angolul tudó írnoct; annál kellemesebb meglepetés tükröződött arcán, amikor urdu nyelven szólítottam meg. Nagy előzékenységgel állt rendelkezésemre s azonnal kiadta a «hukum»-ot (parancs), hogy másnap reggelre az igényelt lovak s emberek a dák banglónál legyenek. Ott is voltak, mert Abdulla, ki nyilván sokkal jobban ismerte hazája adminisztrációját, hogysém megbízott volna ő *tehszildársága* ígéretében, maga járt utána, hogy málhásállatokról s emberekről gondoskodják.

Kargiltól kezdve új transzportrendszer lép életbe, mely Ladákh területére is érvényes. A rendszert tibeti nyelven *resznek* nevezik s a régi magyar jobbágyvilág forspontos intézményére emlékeztet, amennyiben *kényszer*. A falvak előljárói kötelesek az engedéllyel felszerelt utasokat emberekkel, lovakkal és tüzelőanyaggal ellátni. A díjazást az utazási engedélyhez mellékelt nyomtatott lap pontosan feltünteti. Ebben különbözik a *resz* a dicső emlékezetű forspont-rendszertől, ugyanis jobbágyaink annakidején az előfogatért vagy semmitsem, vagy hajdú-valutában (vulgó: mogyorófapálca) kiutalt fizetséget kaptak. Igaz, hogy később — Zanszkárban — egyszer-kétszer magunk is kény-

telenek voltunk a szegény *resz-pákat* («*resz*-emberek», hajcsárok vagy teherhordó kulik) az említett valutával — bár nem mogyorófa-címletekben — lefoglalózni. Ám ez kivétel volt, amely állítólag a szabályt erősíti.

A tehszil-hivatalból Abdullával a bazárba, a folyótúlsó partján elterülő városrészbe mentem, hogy készleteinket pótoljuk. Burgonyát, rizst, *átá*-lisztet, némi friss főzeléket, sőt gyümölcsöt is kaphattunk. A postán levelek vártak, jövődő korrespondenciámat Leh-be irányítottam. Valahányszor postahivatalhoz jutottunk, Abdulla megkért,

9

(Dál — lencseféle főzelék — : 1 anna.)

8

(Tojás : 4 anna.)

3

(Cukor — a bazárokon t. i. csak porcukor kapható — : 8 anna.)

E

(Szappan : 6 anna.)

8

(Burgonya : 4 anna.)

írnék egy levelezőlapot bátyjának, hogylétét és szelámjait tolmácsolva. Mert Abdulla nem tudott sem írni, sem olvasni. A Dánd-családnak csupán egyetlen tagja konyított ehhez a boszorkányos mesterséghez, Abdulla ifjabb bátyja, a középső Dánd-fivér, aki mint képzett *bávarcsi* (szakács) angol szaháboknál szolgált. Abdulla azonban értelmes légyén lévén, kieszt valami egyéni írást, amely élénken emlékeztetett az ősi képirásmódokra. Ez igen jó szolgálatot tett bazárbeli bevásárlásakor és az elszámolásakor. Az arab (helyesebben indus) számjegyeket — minthogy csak tíz van — valahogyan még megtanulta, a szöveget pedig ábrákkal helyettesítette. Íme itt feljebb van a példa!

Abdulla kifogyhatatlan leleményességet tanúsított a legnehezebben ábrázolható cikkek lekottázásában is. Levelet persze már így nem írhatott volna. Nekem kellett tehát lebonyolítanom levelezését, míg bátyja barátjával, a szrinagari főposta bélyegelárusítójával fordítottatta le angolul írt üzeneteinket s íratta meg az angolnyelvű választ, amelyet aztán előszóval urdura ültettem át Abdulla számára.

Ha már elszámolásról és fizetségekről van szó, megemlíthetem, hogy az utazás alatti kiadások céljára jókora mennyiségű váltópénzt kellett magammal vinnem. Elindulás előtt egy szrinagari bankban 300 rupiát apróra váltottam, százat ezüst egyrupiásokra, százat ezüst nyolcannásokra, negyvenet ezüst vagy nikkel négyannásokra, harmincat-harmincat pedig nikkel két-, illetve egyannás darabokra. Az összeg tekintélyes súlyt képviselt, de szükséges volt, mert útközben lehetetlen pénzt váltani, a lóhajcsárok és teherhordó embereket pedig csak kerekösszegű aprópénzben lehet kifizetni, mert nem tudnának visszaadni. A váltópénzt szépen papírba tekercselve s osztályozva, bádogdobozba raktam és a felváltatlan bankjegyekkel együtt az egyik vasbádog útiládában tartottam, amely táborozáskor sátramban állt.

Elintézve a bevásárlást, visszatértünk a kargili dák banglóba, (30. kép) mely oly civilizált intézmény, hogy víz egyáltalán nem található közelében. Miután domb tetején áll, kellemetlen és hosszadalmas munka volt a főzéshez és tisztálkodáshoz szükséges vízmennyiséget többszöri fordulókkal felcipelni. A dák bangló felügyelője, egy szolgálatkész öreg muzulmán, mikor bizonyos higiénikus intézmény felől érdeklődtünk, olyan mindent felajánló mozdulattal mutatott a körülöttünk elterülő tájképre, mint az egyszeri vidéki lengyel nemes, aki német vendégének kérdésére a legnagyobb grandezzával felelte: «Prose panye — Poljen iz grossz!» De a Treaty Road legtöbb utasmenedékháza rendelkezik némi primitív higiénikus alkalmatossággal, ami az angol ellenőrzés érdeme, mert Kelet romlatlan szülöttei még akkor is megvetik a bűnös civilizáció vívmányait, amikor ezek történetesen rendelkezésre állanak.

Másnap reggel, augusztus 2-án, beállítottak a *resz-pák* és búsan konstatálhattam, hogy hátaslovamon csupán deszka-málhanyereg díszlik, madzagrakötött kengyelekkel. A *resz-pa* ugyan kötött valami pokrócfélét a nyeregre, de miután elég alkalommal láttam a jóra való hajcsárnépséget pihenők alkalmával a vadászat nemes szenvedélyének hódolni, végigcserkészvén öltönydarabjaikat (főként a belső oldalon), s még hozzá gazdag eredménnyel, leszedtettem a rongyot és elkészülve a legrosszabbra, a magam pokrócait kötöttem a nyeregre. De így is utolsó élvezet volt benne ülni, pedig a Kargil-Maulbek menetszakasz az egész útvonal egyik leghosszabbika, körülbelül 38 kilométer. De Abdulla és Guláma sohasem lovagoltak annyit, mint ezen a napon. Amiből látszik, hogy senkit sem érhet olyan kellemetlenség, amiből másvalakire nézve előny ne származnék.

Rövid kapaszkodó után elmaradt mögöttünk a Szuru völgye és homokos fennsíkon törtettünk előre. Majd kopár lejtő köves, göröngyös serpentinjei újabb völgybe vezettek lépteinket, ahol *Paskjum* faluban rövid pihenővel jutalmaztuk magunkat a megtett tizenegy kilométerért. A völgy itt még eléggé termékeny és bővelkedik lombos, árnyékos ligetekben, de a falun túl már egészen kopár és rideg szikla-hegyek zárják be a katlant. Régi várak, erődök romjai koronázzák az ormokat; az egykori ladákhí uralkodók értékelni tudták a sziklaszoros stratégiai előnyeit. A dzsamui mahárádza kiváló hadvezére, Zórávar Szingh, mikor a múlt század negyvenes éveinek elején dóghra hadaival meghódította Ladákhót, itt vitte végbe egyik legkiválóbb haditényét, sikeres rajtaütéssel lepve meg a tibetieket.

A völgy lakói tibeti eredetűek, de mohamedánok. A vallás keleten faji szempontból is nagy átalakító hatással jár, mert a házasság révén különböző fajok keveredésére vezet. Míg a buddhista tibeti csak buddhista nőt vesz feleségül, a tibeti fajú mohamedán szívesebben vesz el dárd, balti, pathán vagy kasmiri muzulmán leányt. A vallási szokások átalakítják a gondolkodást és életmódot is, úgyhogy az indokínai vérségű buddhista tibeti közelebb áll teszem

a mongolfajú buddhistához, mint a szintén tibeti fajú muzulmánhoz.

A völgyben, miután elhagytuk a szűk sziklás szurdokot, újabb mohamedán falvakon át visz az út. A hihetetlenül sívár kötengerben úgy hatnak ezek, mintha viruló szigetek volnának. *Lancsanban* árnyas patakparton tartunk ebéd-pihenőt, Ladákh előtt ez az utolsó falu. Utána ismét vad, otthontalan tájon át vándorolunk fel-le a kis folyó jobbpartján (31. kép). A magasba szökkenő szirtfalak helyenkint csak két-három méter széles utat engednek a víznek, amelynek tömege veszettül bukdácsolva, tajtékot verve, messzehangzó harsogással zuhog keresztül a szoros kőkapukon. Az ösvény a magasba meredő sziklafal szegélyén visz s ismét alkalmam nyílik a lovacsákak beidegzett szokását megfigyelni, amint a nyílegyenesen alá hulló mélység fölött, a szakadék leg-szélén rakosgatják egymás elé patkolatlan lábaikat, olyan nyugalommal, mintha széles országút kellős közepén sétálnának. Az egyik meredély tetejéről remek kilátás nyílik hátrafelé, az egész kietlen völgy mint valami mappa vagy légi-fénykép terül el alattunk. Innen már lefelé vezet tovább az ösvény, mindig a folyócska partján, fel s alá hullámozva, amint a hegyoldal alakulatait követi. A táj egyre zordonabbá és barátságtalanabbá válik, pedig az utas már alig hinné, hogy ez a hangulat még fokozható lenne.

Végül széttárul a szurdok és messzenyúló völgyteknő peremén állunk. Ez már Ladákh, *Tibet!* Egészen új, soha nem látott kép fogad (33. kép). A táj kietlen és rideg itt is, de meseszerűen fantasztikus, pusztaságában is változatos, szinte mondhatni: ötletes és eredeti. Mintha valami földöntúli művész játékos alkotókedve halmozta volna egybe a váratlan, meglepő formák ezreit. A homokkő hegysorok ormai kicsipkézve várromokat, tornyokat, erődítések hosszú láncolatát, katedrálisokat és oszloprendeket utánoznak. A körvonalak a legnagyobb messzeségben is oly élesen jelennek meg, mintha kartonból vágták volna ki. Nincs átmenet a tónusokban, csak az opálos, végtelenül finom színezés változtatja árnyalatait, amint az egymás mögött sorakozó hegysorok éles körvonalait követem tekintetemmel. Sárga,

vörös, barna, ibolyapiros és búzavirágkék színfoltak, mind nemes mérséklettel színes szürkékékké törve, a legtehetségebb művészt is megszágyenítő formákban, csodálatos kompozícióban jelenik meg és egy tökéletes színorgona öncélú, néma varázssenéjét zengi.

Karavánom utolért és el is hagyott, oly sokáig álltam ott a völgy magas kapujában, a leírhatatlan, feledhetetlen látványban feloldódva. Sohasem láttam ahhoz foghatót. Nem találok, nem is keresek összehasonlítást; nem mondom, hogy az elémtáruló tibeti tájkép felülmúlt szépségben minden más odáig látott tájat, mert ez eszembe sem jutott: de *más*, újszerű s a maga mivoltában felséges, tökéletes szépség vízióját élhettem át. S átélhettem a már leírt szenzáció újabb fortissimo-változatát: hogy ott állok és *része vagyok* egy világnak, olyan világnak, amelyet sohasem láttam még életemben, amelynek létezése mindeddig nem volt számomra valóság, érzékelhető lehetőség, hanem éppoly ismeretlen, elgondolhatatlan, sőt gondolatomban sem létező valami, akár a Szíriusz vagy az Arkturusz kozmikus messzeségek mögött rejtező tájképei. Soha nem éreztem magam annyira a Föld fiának, Földlakónak, mint akkor. Valahogyan szavak nélkül, mint valami látomás jelent meg előttem közös otthonunk, mindnyájunk hazája: a Föld, amint a lakatlan és lakhatatlan űrben száguld és mindnyájunkat — gyermekeit — keblére ölelve hordoz, végtelen távolságok útján, multból a jövő felé. Hiszen ezek a bizarr, vad, ezerarcú sziklák megszakítatlanul nyúlnak át azokba a tájakba, melyeket odáig bejártam; előttem és mögöttem, mindenfelé megszakítás nélkül olvad át hegység hegységbe, hegység síkságba, síkok újabb hegyekbe, patakok, folyók, folyamok, tavak, tengerek, óceánok alatt is egybefonódva, s a Föld, ugyanez a Föld, valahol ott a messzeségben, északnyugat felé, ismerős arcot öltve, anyai mosollyal vagy szigorú apa értelmes komolyságával tekint le a tájra, hol megszülettem Földlakónak. Igen, az a *hazám* ott a messzeségben, de ebben a nagy-nagy vízióban eltűnnek a nemzetiszínű határsorompók, eltűnnek a politikusok ügyetlen kézzel rajzolt vonalai a mesterséges, erőszakolt határok

mentén. A *haza* szó új, gazdagabb, szebb, igazabb értelmet nyer: valóságának nagy őseje ölt benne testet, az a valóság, amelyet nem semmisíthet meg semmiféle agyszülte elmélet. A *haza* gyökér, amelyből életünk fája kisarjadt, az a pont a Föld kerekiségén, ahol törzsünk a Föld tápláló, éltetadó, fenntartó erejét issza legmélyebb gyökérszálain át. Lombba borultan, terebélyes növésben széttárhatjuk messzenyúló ágainkat, — más, idegen törzsből fakadt lombok testvéri szövevényeibe kulcsolódva, a rög fölé emelkedett büszke koronával — ám csak azért, mert ott gyökerezünk *abban* a rögben, amelyből kinőttünk. Ha elvágják gyökereinket, korhadó hulladék, tűzrevetendő holt anyag lesz belőlünk; matériánkból szerencsés körülmények talán pompás remekműveket faragnak, de eleven, viruló, gyümölcsöző valóságunknak vége...

De a *haza* szent valóságának igaz látomása rejtve marad tompult szemünk előtt, amíg nem látjuk rögét elválaszthatatlanul, szervesen összeforrvá a Föld nagy egységével; a részlet valóságát az Egésznek roppant valóságával! Amíg szuronyerdők, gázbombák fojtó füstfellege sötét, komor fallal zárják el tekintetünk előtt a határtalan élet messzeségeit, a Földlakó Ember létében rejtező ígéretes csodákat!

Ó de nyomorúságos a vakult emberi mesterkedés. A Föld s az Idő megrajzolják, s ha kell: újra rajzolják a határokat. *Valóságos* határokat írnak bolygónk felszínére. Íme, itt állok egy ilyen határvonalon. Nem őrzi semmi és senki féltékenyen, mégis érzem, látom, hogy más élet, más világkép otthonos ott túlhan, másképpen formálja a Föld szelleme az emberi lelket ezen a tájon, mint odébb. S a Föld munkáló szellemének ezer formáló eszköze van. Mert a geológia, földrajz és etnográfia, nyelvtudomány és összehasonlító vallástudomány, biológia és fiziológia, megannyi társukkal egyetemben, mind-mind csak egy-egy szögletét, felületét vizsgálják annak a hatalmas, összefüggő, formateremtő műnek, amelynek minden mozzanata, minden alakváltozása, minden gondolata, minden tartalma a Föld szellemének szerves egységben felépített alkotása. Vagy ha

ügyetszik: játéka. Mert az Univerzum hatalmas erőinek mindegy, vajjon mi céltudatos, nagytervű műnek, vagy okok és okozatok ellenőrizetlen, örök körtáncban tomboló játékanak tartjuk-e a Létezés misztériumát. Véges értelmünkben összezilálódik az, amit megfoghattunk, azzal a nagy kaosszal, amelyben a megfoghatatlan, vagy kérkedő önhittséggel megértettnek vélt dolgok gomolyognak—és valóban megrendítő vízió az, amely a Világ titkait kutató ős ind bölcsék előtt éppen itt, a Himálaja égbetornyosuló, jégfödte régióiban rémlett föl: *Siva*, a Nagy Isten, amint lankadatlan táncával a Lét ritmusát önti a Mindenség miriád atómjába, míg ezek a Létbenrészesülés gyönyörű mámorától részegülten, szilaj és végtelen kavarodásban, s mégis ügyelve, mindig engedelmeskedve a Nagy Játék-mester parancsoló akarátának, járják az örök élettánc nagy tumultusát . . .

VIII.

Ladákhban.

Midőn a völgykatlan ösvényén leereszkedünk a *maul-beki* platóra, elég körülhordozni tekintetünket a tájon, hogy lássuk: buddhista országban vagyunk. A szemközti dombháton *csorten* (sztupa) áll, toronyszerű tömzsi építmény, lépcsőzetesen emelkedő tetején vörös cserépkorongokból formált ékítménnyel. Ezentúl lépten-nyomon találkozni fogunk ilyenekkel. Egy oldalvölgyben, messze tőlünk, lámakolostor függ meredek szikla oldalán, részben a sziklafalba vájták, részben hozzáépítették, mint valami óriási, furcsa madárfészket. Az ösvényen öreg tibeti bandukol felénk, néhány birkát terelve, kezében vörösréz imamalmot forgat, amint egykedvűen lépdel felkunkorodó orrú nemezcizmájában a kövek közt. Leérve a völgybe, az ösvény szélén tibeti árusok ülnek pihenve (32. kép), felhalmozott gyapjúpokróckötegek közt, míg apró lovaik a folyópart ritkás fűvét legelik.

A kilométerek lassan fogynak lábaink alatt, fáradtan

közelgünk egy kúpalakú dombhoz, amelynek tetején tömör épület színes tetőszegélye s ablakkeretei vonják magukra pillantásunkat.

— Maulbek Gompa!* — mutat reá az egyik kargili hajcsár. Nemcsak én érdeklődöm, hanem Abdulla is kérdést kérdés után intéz a resz-pákhoz; a kasmiri legény is érzi, hogy egyszerre valami más, új, szokatlan világba lépett, ahol minden elüt attól, amit odáig látott és ismert. Hanem a kargili hajcsárok muzulmánok s felvilágosításaikon erősen érezhető az «igazhitű» megvetése a tibeti «káfir»-ok** kultusza iránt. A mohamedánok vallási dolgokban nagyon türelmetlenek. Hiszen a muzulmán felfogás nem elégszik meg azzal, hogy a maga hitét egyedül üdvözítőnek tartsa, hanem azt tartja, hogy a vallás — a *katexochén* vallás — a világ teremtése óta csakis az *Iszlám*; egyáltalán nem volt, nincs és nem is lehet más vallás, mint az *Iszlám*, minden hithirdető csupán az *Iszlám*ról tett tanuságot, ám még tökéletlen, hiányos formában. Egyedül Mohamed hirdette az *Iszlám* teljességét, végleges és megváltoztathatatlan tanítását. E szerint Mohamed eljövetele óta semmi más hitnek nincs létjogosultsága; konok vakság, Istentől elrugaszkodott, megátalkodott ostobaság kell tehát ahhoz, hogy valaki a Mohamedétől eltérő vallások valamelyikéhez ragaszkodjék. Így vélekednek még a kifejezetten Egyistent valló religiókról is; elképzelhető tehát, hogyan gondolkodnak a hinduizmusról vagy a buddhizmusról! Még művelt mohamedánok is ritkán látnak ezekben ördögös, eszeveszett bálványimádásnál többet vagy jobbat. Abdulla és a muzulmán resz-pák persze még kevésbé méltányolták a tibeti lámaizmust, jóllehet a kargili hajcsárok — mint említettem — maguk is tibeti fajból származtak s őseik valamikor buddhisták voltak. Abdulla közölte is velem véleményét, amely a hajcsárokkal folytatott eszmeecseréből alakult ki:

— Szaháb, azt hiszem, ezek a ladákhiak igazi «sejtán-szá» (ördögi) népség!

* Gompa: lámakolostor.

** «Hitetlen, istentelen.» (Arab szó.)

A meredek, kúpalakú domb alatt, a folyóparton elterülő széles, nyílt térségen állapodtunk meg. Mikor embereim sátorveréshez láttak, az ügyelgő maulbekiek figyelmeztettek bennünket, hogy a térségen kívül, a kövekből rakott határvonalon túl üssünk táborn, mert a nagy, négyszögletű tér a község *pólópályája* s estére a gazdák játszani fognak rajta. A maulbekiek különben szíves szolgálatkészséggel — és nyilván baksis reményében — szorgalmasan segítettek a sátorverésben. Egyszerre négyen is püfölték a sátorcövekeket, nagy kődarabokkal. Vízet hordtak, fújták a tüzet, mindenképpen hasznosakká tették magukat. A falu előljárója is megjelent és barátságos mosollyal hindusztáni nyelven üdvözölt. Az urdu-hindusztánit Ladákhban is beszéli legalább az «előkelőség». Ha több nem is, ennyi haszna tagadhatatlanul volt a kasmiri fennhatóságnak. A *lambar-dár* (előljáró) nyomban intézkedett, hogy tűzifát és tejet kapjunk.

A pólópálya túlsó oldalán, a Treaty Road kis utasmenháza mellett büszkélkedett a két angol tiszt táborra. Az urak már kényelmesen poharaztak a sátrak felhajtott vászoneresze alatt. Úgy látszik belátták, hogy tévedtek, mikor azt hitték, sok alkalmatlanságot fogok okozni nekik az egyidejű meneteléssel; közönyös, hűvösen udvarias magatartásom is megtehetette a kellő hatást, mert ellátogattak kis táborhelyemre és igen barátságosan invitáltak egy pohár whiskyre: «*Have a peg!*» Átsétáltam sátraikhoz és nem tagadom, igen jól esett a tábori karosszékben elnyúlni. A téren lebzselő falubeliek nagyrésze az angolok sátrai előtt verődött egybe; több bámulnivalót találhattak ott, mint az én apró táboromban.

A sok ladákhfi fantasztikus látványt nyújtott így egy rakásban. Viseletük tipikusan tibeti (38. kép). A férfiak hosszú, festetlen daróckaftánt viselnek, csak némelyiken díszlik valamivel jobb anyagból való, rendesen sötétvörös vagy barnásszínű, hosszú köntös, apró rézgombokkal. Derekukra hosszú, tarkacsíkos kelmesávot csavar-nak öv gyanánt. Az öv s az egymásra csapott kaftánszárnyak öblös belseje az öv fölött valóságos raktárul

szolgálnak. Az övbe tűzve vagy ráakasztva különféle eszközök sorakoznak: rézkanál, vaspipa, görbe kés vagy egyenes tibeti tör, ezüstkeretbe foglalt apró Buddhakép, tűzcsiholó készség, kis rézveretes táskában; a kaftán öblében pedig egész néprajzi gyűjtemény dagadozik, többek közt a fagyökérből esztergált, vörösbarnára fényezett és ezüsttel bélelt teáscsésze (40. kép). A legtöbb tibeti férfi buddhista olvasót visel a nyakában vagy csuklójára csavarva; az apró fa-gyöngyszemeket bőrzsínorra fűzték. Idősebb emberek kezében szünetlenül pörög az imamalom. Ez rövid fanyélbe erősített rézhenger, amelynek belsejében, összecsavart papíron, hosszú imaformulák rejlenek. A hengerre erősített rövid lánc végén ólomsúly fityeg, forgatás közben ez adja meg a kellő lendületet, úgyhogy alig észrevehető kézmozdulat elég az imamalom állandó üzembentartására. Valahányszor a henger egyet fordul tengelye körül, az imádság egyszer lebonyolított, e szerint egy óra alatt jónéhány ezerszer el lehet imádkozni a jámbor gépezetben rejlő formulákat. Sokszor látni tibetieket, kezükben faorsóval, amint szabad idejükben birka- vagy jakgyapjúból fonalat sodornak (54. kép). Ebből kelmét és köteleket készítenek. Az indokínai, gyakorta mongoloid típusú, sárgásbarna arcokat prémmel bélelt daróc vagy selyemsapkák, kucsmák keretezik; a süveg kerek, teteje lapos s a homlokrészt kivéve, arasznyi széles leffentyű köríti, melyet nyáron — mikor nem kell a fület s a nyakat védeni — felgyűrve, szétálló végekkel viselnek. A férfiak hátán fekete varkocs csügg alá, de fejüket vagy egyáltalán nem, vagy csak elől a fejtetőig borotválják. A varkocsot — amely Kína hatásáról tanuskodik — jól bezsírozzák. A piszokkal, porral vegyült kulimász a daróckaftán hátát feketén fénylő réteggel vonja be. A copf végébe jakszört vagy gyapjút fonnak, hogy hosszabb legyen. Lábukon hímzett vagy színes szövetszabattal mintázott ormótlan nemezsizmát hordanak, de így nyáridőben legtöbbjük megelégszik szalmából font bocskorral. A daróckaftán alól hosszú gyolcsing villog elő, noha ez a kifejezés nem egészen szabatos, mert holmi patyolatfehérséget vetít a képzelet elé. Már pedig ilyesmiről szó sem

lehet. A tibetieknél szurtosabb nép kevés van a világon. Mosdás, fürdés, ismeretlen fogalom Tibetben vagy legalább — hogy csak a magam tapasztalatai alapján ítélek — Nyugati Tibetben. A hosszú, kegyetlenül hideg tél s a tibeti házak primitív volta ugyan némiképpen megmagyarázhatják és menthetik ezt a mulasztást, de a derék ladákhiai nyáron is megvetik a tisztálkodás elpuhult raffinériáját, azaz meg sem vetik, mert egyszerűen nem ismerik.

Bizonyára ez készítette arra a két angolt, hogy az egyre szorosabb tömegben körjük tolongó maubekieket erélyes Flit-fecskendezéssel távolodásra bírják s egyidejűleg a lehetőségig féregmentesítsék. Hanem az atyafiaknak roppantul megtetszett a Flit-apparátus csodája; a feléjük permetező sugár szagát is rendkívül finom aromának találhatták, mert az angolok produkcióját zajos tetszésnyilvánítással honorálták. Kacagva, viháncolva még közelebb nyomultak asztalunkhoz s a tiszték végre is belátták, hogy barátságatlanabb rendszabályokhoz kell nyúlniuk. Előszólitották a falu előljáróját és meghagyták neki, hogy oszlassa el a tömeget. A lambardár erre szép szóval és ütlegekkel kergette szét a bámészkodókat. De senki sem neheztelt. Az emberek elszéledtek, azaz inkább másfelé fordították érdeklődésüket, mert közben a dák bangló melletti fák alatt, egy kis téren összegyűltek a falu szépei.

Ez is olyan megszokásból alkalmazott kifejezés, amely hamis képzetet ébreszthet az olvasóban. Mert a ladákhii hölgyekkel kapcsolatban szépségről beszélni legalább is költői túlzás. Már t. i. ha a mi elfogult s elkényeztetett nyugati szemünkkel nézzük őket; hiszen a tibeti népköltészet nem fukarkodik az óhajtvá óhajtott delnő szépségének dicsőítésében. Lehetséges, hogy mi is csinosnak találunk a dámák egyikét-másikat, ha előbb alapos vegytisztításnak vetnők alá s más ruhába csomagolnók bájaikat. Így, ahogy vannak, inkább medvékre emlékeztetnek, mint nőkre. Földigérő sötét, többnyire feketeszínű, vastag, formátlan köntösük fölé hosszúszerű birka- vagy kecskebőr-kacagányt, a jobbmódúak esetleg jakbundát vetnek (39. kép). A kacagányt prémes oldalával befelé fordítják. Az irha bőrös oldala hamar

piszkosfekete színt ölt, úgyhogy a szélén rojtozódó szürkés-fehér szőr csak annál inkább kiemeli az egész toalett gyanúsán sötét tónusát. A ladákhí nők jellegzetes fejdíszét *peragnak* nevezik. Áll ez egy hosszú, piros bőrsávból, amelynek szélesebb végét homlokukra erősítik, míg a sáv keskenyedő része a fejtetőn átvetve hátul a derekukig csügg le. A bőrsávot — viselőjének vagyoni állapota szerint — többkevesebb, kisebb-nagyobb nyerstürkizdarab és ezüstveretes dísz ékesíti. A perag két oldalán ormótlan fekete birka-bőrleffentyűk keretezik a sötét arcot s hatalmas kerek fülekre emlékeztetve, betetözik azt a hatást, amely a ladákhí hölgyeket valami medveszerű bájjal ruházza fel. Derekukra egy vagy két, mintásra vert rézkorongot tűznek, amelyről több sor kauri-csigafűzér csüng le, végükön apró rézcsenge-tűkkel. Ezek a füzérek tisztos távolságból úgy hatnak, mintha fogsorok volnának, elejtett ellenségek fogai, vagy inkább (miután hölgyekről van szó) azoké, kiknek foga belevásott a savanyú falatba.

De hiába elménckedünk, végeredményben ezek a ladákhí dámák mégis csak nők s a bölcs Természet gondoskodott arról, hogy férfaiik éppoly vonzóknak s kíváncsiaknak találják őket, mint a nyugati férfi a legfehérebb bőrű, legragyogóbb szépségű s legpompásabb toalettben pávaskodó nyugati nőt. Mint ahogy a ladákhí leányok és asszonyok is bizonyára más szemmel mérlegelik copfos férfaiikat, mint azt a mi hölgyeink tennék. Minden rendben van ezen a világon, vagy rendben kellene lennie, ha az emberek nem volnának mindig elégületlenek, állandóan «valami más»-ra áhítozva. Ami ugyan főként a nyugati emberre s ennek is civilizáltabb válfajára vonatkozik, mert az igénytelen megelégedettség erénye nagyobb mértékben jutott ki a Kelet népeinek s az egyszerű embereknek.

Lám, azok a ladákhí hölgyek még poétikus megnyilvánulásokra is képesek voltak. A fák alatti tisztáson egybegyűlve, a tűzrakás körül álltak fel, hogy ellejtsék az ősi «virágszedő táncot». Éppen *Dzsampa** ünnepének utolsó

* Dzsampának nevezik tibeti nyelven a jövő Buddháját, akinek szanszkrit neve *Maitréja*. («A Barátságos», «A Szeretetteljes.»)

napja volt, amelynek előző látványosságairól, sajnos, el-
késtünk. A férfinépség körülállta a nőket és látható elragad-
tatással kísérte a tánc mozdulatait. Pedig a mi szemünk-
nek a ladákhí koreográfia e terméke bizony eléggé primitív.
A medvékre emlékeztető nőalakok lassú, ütemes mozgással
tipegnek körbe s hajladozva, kézmozdulatokkal azt a be-
nyomást próbálják kelteni, mintha virágot tépnének és
szórnának szét. A zenekíséretet főleg dob szolgáltatja. A pro-
dukció jóideig eltart, de nem mutat semmiféle változatos-
ságot.

A tánc végeztével a pólópályán szilaj lódobogás hang-
zott föl. Öt vagy hat legény már hajszolta a keményre
tömött bőrlabdát, nagyokat suhintva házilag készült, kez-
detleges ütőikkel. Apró lovaikon ülve, a rövidre kötött
kengyelekben magasra felhúzott lábakkal, vad kurjongá-
tások közt száguldottak fel-alá a téres pályán. Egy villogó-
szemű, bozontos szakállú idősebb férfi, akinek okos, jovialis
mosolya már előbb feltűnt nekem a tömegben, éppen nye-
regbe szállott közelemben. Festői, eredeti alak volt, amint
harsány kiáltással belevágott a nyargalászó játékosok cso-
portjába és ütőjével elkaparintotta előlük a labdát. Vitte
is egyenesen a kapu felé, míg a többiek nagy hejehujával
vágattak utána.

Akármennyire figyeltem, nyomát sem fedezhettem föl
valamelyes szabálynak játékukban. Úgy látszik, a ladákhí
pólójátékosok édeskeveset törődnek e nemes és finom sport-
játék szabályaival s csak úgy találomra küzd mindenki
mindenki ellen. Talán csak arra törekszenek, hogy mind-
egyik játékos egyéni gólokat érjen el s az lesz a győztes,
aki legtöbbször tudja elhelyezni a labdát a kapuk egyiké-
ben, míg a többiek összefogva igyekszenek ezt meg-
akadályozni. Szabályos «csakkar»-ok* helyett egyszerűen
kiáll, aki megúnta, vagy se szó, se beszéd, a küzdők közé
vágat az újonnan érkezett lovas. Pedig a tibetiek első kéz-
ből kaphatták a póló szabályait, hiszen ez az ősrégi lovas-

* Csakkar: *kör*, ezzel a hindusztáni szóval jelzik a pólójáték egy-
egy menetét. A kifejezés Európában is meghonosodott a pólóval együtt.

játék a középpázsiai puszták nomádjai közt született meg és Dzsingisz Khán vagy a Timúr-utódok vitézei vitték el ismeretét Perzsia, majd India földjére, honnan aztán az angolok révén Európába is átszármazott. Ki tudja, talán Attila húnjai s Árpád onogor lovasai már játszottak pólót a Duna-Tisza közén!?

A tibetiek — mint minden ázsiai nép — jó lovasok. (34. kép.) Az ázsiai fajták testalkata már eleve alkalmas a lovaglásra. Indus legények, akik sohasem ültek lovon, ha arra kerül a sor, egyszeriben megérzik a lovaglás lényegét, eltalálják a kellő testtartást, s ami még ennél is fontosabb, azt az ösztönös egybetartozást a lóval, amely a jó lovas minden mozdulatában, ember és ló harmonikus együttmozgásában megnyilvánul. A legtöbb keleti emberfajta hajlékony gerincű, elasztikus derekú s inkább macskaszerű légysággal izmos, mint darabosan tagbaszakadt; idegéletében pedig primitívebb, ösztönösebb mint a nyugati átlagtípus: csupa olyan tulajdonság, amely a jó lovasnak rendkívül előnyös. Abdulla is, aki pedig vizenélő ember létére sohasem gyakorolhatta a lovaglás művészetét, mihelyt nyeregbe szállt, olyan pompás ritmussal, puha derékkel követte lova mozgását, mintha kölyökkora óta nyargalt volna. A ladákhí ösvényeken ugyan kevés alkalom nyílik sebesebb járásmódokra, de azért a tibeti lovas megcsapkodja lovát mihelyt darabka sík terepet lát maga előtt s vágdatva száguld végig hegynék föl, völgynek le, olyan utakon, amelyeken a képzett lovas még ügetésre sem ösztökélné hátasállatját. A nyers lovas általában többet követel lovától, mint a lovaglásban iskolázott ember; számára a lovonjárás nem sport vagy passzió, hanem életszükséglet, kényszerűség, s a lovat nem kíméli jobban, vagy még annyira sem, mint önmagát. A ladákhiai nem nagyon értenek a lóval való bánás finomabb fogásaihoz. Majdnem minden ladákhí lónak van egy és más kellemetlen, bosszantó szokása, csupa olyan megrögzöttség, amelynek gondosabb lovasok már idejekorán kellő neveléssel, ellenőrzéssel elejét vették volna. S úgy tapasztaltam, hogy legalább azokon a tájakon, amelyeket bejártam, a primitív ázsiai lovas nem úgy szereti lovát, mint pl. a magyar

gazda vagy a huszár, hanem legföljebb úgy, mint ahogy a rabszolgatartó kedveli ügyes, jóképű, használható rabját. Különös, de éppen hindúk és buddhisták, holott az állatot az ember testvéreterményének tartják, kevés szeretettel bánnak a lóval.

Hanem térjünk csak vissza a maulbeki pólópályára. A torzonborz, deresedő szakállú férfi megelégette a szórakozást és felém ügetett. Ekkor már sátram előtt ültem, elbúcsúzván az angoloktól. Az élemedett ladákhí leszállt nyergéből s kantárszáron fogva lovát, megállt előttem. Barátságos «Szelám, szaháb»-bal üdvözölt, de nem volt köszöntésében semmi szolgálai alázat vagy bizonytalanság; úgy hatott, mint mikor egyenrangú ember egyenrangúhoz szól. A tekintetében is volt valami kedélyes, derűs biztonság, amely az olyan embert kíséri, aki minden körülmények közt megtalálja a helyét. Rokonszenvesnek és valóban egyenrangúnak éreztem a ladákhít, noha kaftánja, felkunkorodó nemezcsizmája és félrecsapott süvege éppoly kócos, viseltes és mi tagadás, piszkos volt, mint akármelyik hajcsáré. Nem találtam tolakodó bizalmaskodásnak azt sem, mikor joviálisan kezet nyújtott. Ez nem tibeti, nem is indus szokás. Afféle «világlátott» hatást tett reám ez a gesztus. Az angol tisztek talán úgy tettek volna, mintha nem látnák az eléjük nyújtott érdes, sőt némileg maszatos tenyeret, de én egészen magától értetődő módon belecsaptam és barátságosan paroláztam a ladákhival. Urdu nyelven — mégpedig választékos kifejezésekkel — kezdett beszélni. Felszólítottam, kötné lovát a közeli fához, s helyet kínáltam neki magam mellett a nyeregtakarómon, míg én kis tábori székemre telepedtem. Cigaretta is kínáltam neki, elfogadta és vígan pöfékelt. Abdullával teát hozattam, amelyet a ladákhí saját csészéjébe töltetett. Abdulla persze a teát sóval és vajjal szolgálta fel. Aztán elbeszélgettünk.

— Kalón Pun-Tszog a nevem — mutatkozott be vendégem, aki egészen otthonosan érezte magát. — Őseim kalón-ok* voltak a régi namgjal-ok** udvarában. Manapság persze már mindez csak üres szó...

* Miniszter, fő tanácsadó.

** Király, tibeti nyelven.

29. A kargili függőhíd.

30. A kargili *dák bangló* (utasmeház).

31. Patak völgy Ladákh határán.

32. Ladákh nemezszállítók pihenője.

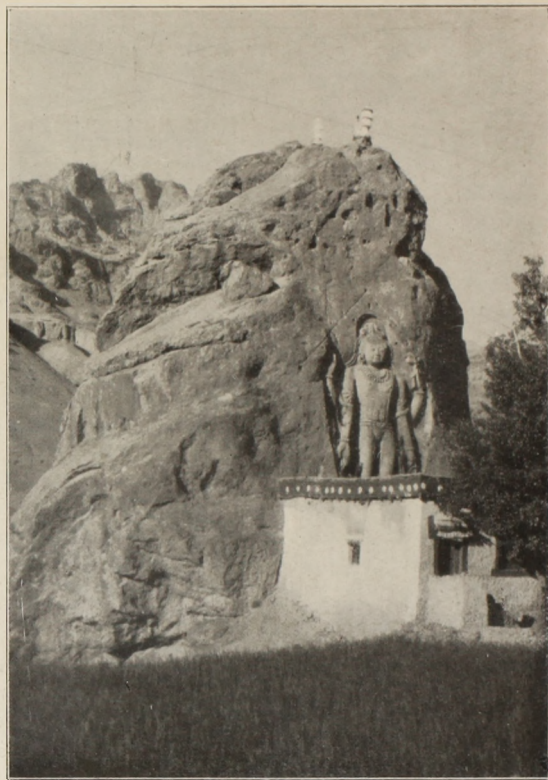

33. Ladákh határán. Az első tibeti jellegű tájkép.

34. *Kalón Pun-Tszog*, a maulbeki nemes.

35. *Dzsampa* (Maitréja) szobra Maulbekben.

— Nem egészen, kalón szaháb — feleltem. — Önön azért mégis meglátszik, hogy nemesember.

Az urdu *áp* (Ön) kifejezést használtam, amit csak velünk egyenrangú vagy magunknál magasabbrangú emberekkel szemben szokás alkalmazni a közönséges *tum* kifejezés helyett. A megkülönböztetés szemmel láthatólag jólesett a kalónnak. Nem is volt részemről hízeltetés a kijelentésben, mert Pun-Tszogban tagadhatatlanul érezni lehetett azt a bizonyos «je ne sais quoi» valamit, ami rongyokban, nyomorúságban is elárulja az urat. Magyar parasztokban — különösen az öregebb gazdáiban — is ilyen született méltóság, öntudatlan úriasság nyilatkozik meg olykor. A kalón éppoly disztigvált, finom úriember volt a maga környezetében, mint akármelyik európai gróf vagy herceg a magáiban. Sőt. Hiszen láttam már arisztokratát, akinek a kocsisa is különb gentleman lehetett volna, ha gúnyát cserélnek. Elég az hozzá, hogy hamarosan megbarátkoztunk. A kalón «világfi» voltára vallott egyébként az is, hogy éppen engem szemelt ki bizalmasabb eszmecserére az egyidejűleg érkezett három európai közül. Tekintetemből megsejdíthette, hogy közlékenyebb, barátkozóbb vagyok, mint a másik két szaháb, akik pillanatra sem feledkeznének meg fölényes és kiváltságos helyzetükről, hogy egy «bennszülöttel» barátkozzanak.

— Honnan való a szaháb? — érdeklődött a kalón.

— Messziről, *Vilájaból*, — világosítottam fel. Indiában s az indiai nyelvjárásokban *Vilájaból* (kormányzóság) alatt Angliát, sőt egész Európát értik. Az indiai köznép tudatában Európa csak Angolországnak valami függvénye s általában minden európaikat «angrézi»-nek, angolnak nevez. Más nyugati országokról semmit vagy csak igen keveset tud, legföljebb a háború óta a «dzsarmen»-ekről, vagyis a németekről sejt annyit, hogy léteznek, no meg Oroszországról is tudomása van, de ezt nem számítja Európához. Meg is magyaráztam Pun-Tszognak:

— Én *Mulk-i-Madzsar*ból jöttem s a hazám nincs nagyon messze európai Törökországtól. Járt már ezen a földön egy hazámfia, több mint száz évvel ezelőtt. Szkander

bég volt a neve. Azért jött, hogy megtanulja a nagy *Szan-gjasz* (Buddha) tanítását, a nemes *Szun-bot* és a tibeti nyelvet.

Hogy ragyogtak a kalón apró, okos szemei! Magam is nagyot nőhettem véleményében. Hogyne, mikor olyan ember honfitársa vagyok, aki már régesrég — amidőn még a fehér szahábok nem nagyon jártak arrafelé — eljött messzeföldről, Rúmon túlról, hogy Tibetben tanuljon bölcsességet! Elmondtam neki, hogyan vándorolt gyalogszerrel Szkander bég, akárcsak valami buddhista szerzetes; hogyan élt a zanszkári lámakolostorokban, hogyan tanult hírneves lámáktól és hogyan írta meg művét, amelyből a *viláji* tudósok megismerhették Tibet nyelvét. Sokat beszélgettünk még, míg végül a kalón elismeréssel jelentette ki:

— Látom, a szaháb ismeri a *Bód-csoszt*.*

— Csak amennyire könyvekből megismerhettem. Inkább a Szan-gjasz életét s tanításának azt a formáját tanultam, amely Indiában volt ismeretes.

— Járt-e a szaháb Buddh-Gajában?

— Még nem; ezen a télen szándékozom Indiának keleti részét beutazni.

— Hát ha eljut Buddh-Gajába, kegyeskedjék nekem egy képet küldeni a nagy templomról, meg a fáról, amely alatt a Szan-gjasz megvilágosult.

Megígértem és néhány hónappal később a lehi misszió útján el is juttattam hozzá a kért képet a maga portréjával együtt, mert másnap reggel lefényképeztem lova hátán.

Semmi sem nyeri meg a keleti ember bizalmát annyira, mintha azt tapasztalja, hogy ismerjük és becsüljük a valóságát. A kalón is egyre jobban felmelegedett és végül azzal fejezte ki baráti jóindulatát, hogy felajánlotta saját járkendi vérű lovackáját a másnapi menetire. Örömmel fogadtam, annál is inkább, mert tisztességes, birkabőrrel borított nyerge volt. Közben besötétedett és a kalón elbúcsúzott.

* «Tibeti vallás», a tibetiek rendszeren csak így nevezik a lámaista buddhizmust. Tibet neve tibeti nyelven *Bód*; a «Tibet» kifejezés a mongo Töböd vagy arab Tibet szóból ered.

— Reggel itt leszek a lóval! — mondotta, aztán nyeregbe ugrott és a falu felé vágatott. Varkocsa a levegőben úszott utána. Abdulla is meg volt elégedve Kalón Pun-Tszoggal, mert elismerően jelentette ki:

— Serif ádmi he! (Finom ember.)

Pedig Abdulla értett hozzá, hiszen hándzsi létére gyermekora óta angol és indus urakat szolgált bátyja bárkaházában.

Reggel, mire kibujtam sátramból, csakugyan ott volt már a kalón. Jóképű fiatal legény is jött vele, ladákhí mérték szerint tiszta, választékos öltözetben. Pun-Tszog bemutatta mint fiát és elégedett mosollyal vette tudomásul elismerő megjegyzésemet. Közben a maulbeki resz-pák felmálháztak s elindulhattunk. Felszálltam a kalón lovára, ő meg gyalogosan lépdelt mellettem. Jó messzire, egészen a falu határáig elkísért, mint valami vendéglátó, szíves házigazda.

A falu sajátos, fantasztikus képet mutatott a kora-reggeli napfényben. A dombtetőn a lámakolostor sárgás-fehér fala villogott, lenn pedig, a falu szélén csortenek fehérlettek egész csoportokban. A falun túl, magányos szikla oldalán nagy dombormű tíz-tizenkét méter magas alakot ábrázolt (35. kép). *Dzsampa* szobra ez, az eljövendő Buddháé, kinek ünnepét előző nap ülték meg a faluban. A falut más-ként Maulba Dzsampának is nevezik, éppen erről az ősi szoboralakról. Különös érdekessége a hatalmas domborműnek, hogy a régi indiai stílushatásról tanuskodik, holott a lámakolostorok festményei s faragványai csaknem kivétel nélkül kínai behatást bizonyítanak. A maulbeki szobor is igazolja azt a tényt, amelyet éppen Stein Aurél állapított meg végérvényesen, hogy az indiai Mahájana-buddhizmus már időszámításunk első évszázadaiban egészen Középázsiaig terjedt, ahol — keleti Turkesztánban — a homokbatemetett városok régi *ind* telepeknek bizonyultak. A buddhizmus azonban később teljesen kiszorult Indiából s az ind eredetű középázsiai buddhista telepek is lassankint veszendőbe mentek. Az újabb lámaista buddhizmus művészete már kínai hatásokból táplálkozott.

Elértük a falu határát. Kalón Pun-Tszog megállt és átadta fiának a maga díszes, erős nemezcizmáit, annak szalmabocskorát húzva saját lábára. A legénykének inkább kellett a vastagtalpú lábbeli a rögös útra, mert elkísért, hogy majd visszahozza a kalón lovát. Leszálltam és elbúcsúztam a maulbeki arisztokratától. Szerencsét kívánt további utamhoz, melegen megszorítva kezemet. A kalón még mindig sokáig ott ált, ahol elbúcsúztunk és prémes süvegével integetett utánam.

Az volt az érzésem, hogy egy barátot hagytam hátra Maulba Dzsampában.

IX.

Buddhizmus és lámaizmus.

A tibeti buddhizmus, helyesebben lámaizmus, egyik ága az úgynevezett északi buddhizmusnak, amely sok tekintetben eltér úgy a délitől, mint a Buddha-tan eredeti formájától. Hogy megközelítően világos képet alkothassunk róla, szükséges vázolni a buddhizmus megelőző formáit s fejlődését is, létrejöttétől kezdve.

Buddha személye, vagy legalább a Buddha név eléggé közismert a művelt nyugaton, bár tanának lényegével s a buddhizmus különböző formáival csak igen kevesen vannak tisztában. Nem lesz tehát felesleges, ha Buddháról és a tan kezdeteiről az adott keretekhez mérten részletesebben beszélek.

A *Buddha* szó nem név, hanem jelző, epitheton; jelentése szanszkrit nyelven: a Fölébredett, a Megvilágosult. A nagy vallásalapító személyét és születése körülményeit legendák csillogó ködfátyla takarja. A hagyomány szerint Északindióban, Kapilavasztu városában, valahol a mai Nepál területén látta meg a napvilágot, mint a *Szákja* törzs királyának fia. A történelmi kutatás nehéz feladat előtt áll, midőn régi indiai dolgokra igyekszik fényt deríteni. Az indusok, noha a szellemi megnyilvánulások minden más területén sok értékeset s maradandót alkottak, sohasem

foglalkoztak történetírással. Az a néhány krónikás mű, mely még legközelebb áll a történetíráshoz, át meg át van szöve meseszerű elemekkel. A tudományos történetkutatás nem is hivatkozhat sokkal többre Buddha személyével kapcsolatban, minthogy megközelítő pontossággal megállapíthatta születésének idejét, a Kr. e. hatodik évszázad kö epére téve ezt. Minden más kérdésben el kell fogadnunk a hagyományokat, amit annál inkább megtehetünk, mert éppen a legújabb történelmi felfogás egyre jobban ráeszmél arra, hogy a népek ősi hagyományai sokkal nagyobb fokban tükröznek való tényeket, mint azt a XIX. század történészei hitték volna.

Akár királyfi volt *Gautama Sziddhárta*, akár egyszerű szákja nemes gyermeke, — mint azt a tudomány állítja — annyi bizonyos, hogy az emberi gondolat egyik legnagyobb hőse, az Univerzum titkainak egyik legbámulatosabb kutatója született meg személyében. Mert ha Jézus tanításának egyszerű, mindeneket az Egy Akol egyetemes célja felé terelő hatalmas gondolatát s felséges igenlését fölébe helyezzük is a buddhizmus végelemzésben negatív eredményének, akkor is el kell ismernünk, hogy míg Jézus szellemének magasságai már túlnőnek az emberin s istenivé dicsőülnek, addig a föld porából felfelé törekvő emberi gondolatot Buddha lendítette legmagasabb szárnyalásra. Sajnos, e csodálatosan nagy szellem tanítását a nyugaton csak igen kevesen próbálják átélni s megérteni. Kritizálói éppoly hiányos képet alkotnak maguknak róla, mint rajongói. A hüvös, úgynevezett pártatlan tudományosság csak a vallásos gondolat fejlődési fázisait, külső hatásait közelítheti meg; maga a gondolat, az eszme megfoghatatlan marad számára, mert mindig kívülről szemlélve, képtelen beléhatolni s benne élni. *Csak az átélés vezet megismerésre.* Az ind bölcelet ezt így fejezi ki: «A szemlélő váljék eggyé a szemlélt tárggyal». Ez a közvetlen megismerés útja,* melyet a legtökéletesebb közvetett vizsgálat sem múlhat felül. Még csak meg sem közelítheti.

* Pátandzsali bölceleti rendszere, a *Jóga*, kifejezetten a közvetlen megismerésen épül fel s ennek gyakorlati megvalósítását tárgyalja.

Gautama Sziddhárta nem elégedett meg az előkelő születés környezetével, a véges javakkal; de nem elégedett meg a rendszerekbe foglalt gondolatlehetőségekkel sem. Előbb hátat fordított a mulandóság szemfényvesztő csillogásának, hogy a szent könyveket és bölcséleti szisztémákat átkutatva az Igazságot keresse; mikor aztán ezeket is hívságosaknak találta, elindult a maga útján, csupán a lelkében lakozó szellemi erőre támaszkodva, hogy megostromolja a Mindenség nagy titkának erősségét. Hosszú évek rettentő küzdelme, isszonyú erőfeszítések után végül kivívta a nyugalom és végleges egyensúly legnagyobb diadalát; a küzdés és hánytvetettség véget ért s földeregett előtte a Valóság. S megértette, hogy ez a Valóság végtelen és határtalan lévén, felfoghatatlan a véges és határolt értelem számára. Ezért nem is közölte tanítványai-val, hanem csak a «négy nemes alapigazságot» és az utat, «a nemes nyolcérű ösvényt» mutatta meg, amely a mulandó, változó, véges és határolt létformából az Abszolút felé vezet. Ilyen értelemben negatív a Buddha-tan. Mert a változhatatlan pozitívumot az örvénylő, újuló és pusztuló létforgatagon túl, rajta kívül tudja. Odáig az út csak negatívumokon át vezethet; minden lépés egy új megismerés, hogy *ez nem az*. S így a célpont — vagy jobban mondva az elérhető határ, amelyen túl a cél rejlik — szintén csak negatív lehet: a *Nirvána*. Ez a fogalom, amelyet úgy a buddhizmus nyugati kritikusai mint hisztérikus rajongói többnyire helytelenül értelmeznek, nem pozitív állapot, nem elérendő valami, hanem csak megszűnése, szertefoszlása mindannak, ami a *Valóság határán innen* esik. A Létforgatag, a létezés *megszűnte*: tehát negatívum. A Nirvána szó maga is negatív: «kialvás», megszűnés. De csak a végesre, a változandóra vonatkozik. Ami rajta túl van, azt az értelem fel nem foghatja, míg a létakarás a Valóság határán ki nem alszik, mint a mécs, amelyből elfogyott az olaj.

Nehéz és hatalmas ez a gondolat. A Buddha maga tökéletes tisztaságban, leírhatatlan világosságban, közönséges emberi szemnek nem való fényben láthatta meg, de

éppen a vízió vakító volta lehetetlenné tette, hogy a még véges határok közt botorkáló elmék teljes tisztaságában felfoghassák. Buddha maga sem kívánta ezt. Még azt sem kívánta, hogy minden hívő egész akarásával, egész lelkével a végcél felé törekedjék. Gautama Sziddhárta hindunak született s a hindu bölcsek régóta hirdették, hogy minden élőlény csak a maga adottságai szerint törekedhet a tisztulás felé, s az elérhető tisztulás foka maga is változik, módosul az egyének szellemi adottságaihoz mérten. Ezek az adottságok pedig a *karma* művei, a megelőző tettek és gondolatok eredményei. Jó jót, rossz rosszat eredményez, s hatásuk a halálon túl és új születéseken át is kíséri a «tévőt». Az egyén csak lépésről-lépésre közeledhet a megismerés és tisztulás magasabb fokozatai felé, s e szerint az a lépés, amelyet az egyik élőlény már régesrégen megtett, egy másik számára még súlyos küzdelmek árán kivívandó feladatnak tűnhet. Így tehát minden élőlény-egyednek más a kötelessége (*dharma**), más a feladata, ám ez a milliórétű sokszerűség egyetlen nagy egységben oldódik fel.

Ezek az ősi hindu gondolatok: a tettek s a létakarási eredményezte újjászületések forgataga (szanszára), s a *karma* béklyóit lazító erkölcsi törekvés formáinak sokféle lehetősége, átszűrődtek a buddhizmusba is. A Buddha két csoportra osztotta hívőit: világiakra és szerzetesekre. A világiak feladata csak annyi, hogy a maguk fejlettségi fokához mérten törekedjenek a megtisztulás felé, mígnem a tetteikből és gondolataikból alakuló *karma* (sors) alkalmasakká teszi őket, hogy egyenesebben a cél felé forduljanak s akarásukat kifejezetten a felszabadulásra koncentrálhassák: erre szolgál a szerzetesség intézménye. A buddhista értelemben vett Egyház (szangha) voltaképpen *csak a szerzetesek közösségét* jelenti. A világiak csupán a törekvők, még kívülállók gyülekezetébe tartoznak.

Mindezekből kitűnik, hogy a buddhizmus minden más vallásnál nagyobb súlyt helyez a szerzetességre, hiszen a

* A *dharma* szónak több értelme van: vallás, kötelesség, törvény, erkölcsi törekvés, stb.

világi hívő legfőbb célja csak az lehet, hogy illő életet élve, egykoron, valamelyik elkövetkező születésében méltóvá váljék a szerzetességre s így a Buddha szorosanvett egyházához tartozhassék. Az egykori buddhista szerzetesek koldusbarátok voltak s a *bhiksu* nevet viselték. E szanszkrit szónál azonban közismertebb a *páli* (egykorú magadhai népnyelv) kifejezése: *bikkhu*.

A buddhizmus csak rövid ideig maradt meg abban az egyszerű formában, amellyel alapítója felruházta. Minden vallásban nagy különbség mutatkozik a tan tiszta lényege s annak módosuló, befolyásoknak alávetett külső formája között. Nagyon sekélyes ítélet az, amely a vallást lebecsüli, mert külső formáit, szervezetét vagy működését hibásnak, gyarlónak találja. A vallás lényege a szellem tiszta magasságaiból ered, a többi azonban már emberi, tehát gyarló próbálkozások rendszere. E szerint nem a Buddha tanának fogyatéksága, ha a buddhizmus későbbi alakulásai többé-kevésbé eltértek az eredeti gondolattól. Hasonló módosulásokon minden vallásnak keresztül kell mennie, mert külső formáit a különböző korok és égtájak emberei a maguk szellemi alkatahoz idomítják. Ez természetes folyamat s az Igazságban való hit szegényes voltát bizonyítja, ha valamely vallási forma orthodox híve e miatt a Religio nagy gondolatát veszélyeztetve látja. «A betű öl, a Szellem meg eleveníti.»

A buddhizmus, amint híveinek száma nőttön-nőtt, szintén változott, módosult. Az első indiai buddhista-zsinatok még áthidalhatták az egyes csoportok és szekták közt mutatkozó ellentéteket, de később, különösen mikor a szkithák (fehér húnok és más török-mongolfajú népek), tehát az ind-árjáktól eltérő lelkialkatú emberfajták a Kr. u. első századok folyamán óriási rajokban áradtak Északindia felé s ott letelepedve többé-kevésbé a buddhizmust is elfogadták, már kialakult a buddhizmus két főága, az úgynevezett *Mahájana* s a *Hinájana*. Az előbbi az északi népek közt vert gyökeret, az utóbbi pedig a déli tájakon. Ezért, eltekintve a különböző országok és népek buddhista kultuszában felismerhető különbségektől, álta-

lánosságban *északi* vagy *déli* buddhizmusról szokás beszélni, mikor a két főirányzatról van szó.

A buddhizmus, amely kb. a Krisztus utáni X—XI. századig állt fenn Indiában, hittérítők útján a környező országokba is átszivárgott. A Hinájana Szilanban,* Bermában, Sziámban, Jávában stb., tehát Ázsia déli tájain terjedt el; míg a Mahájana-irányzat Kínát, Tibetet, Mongolországot, Mandzsuriát, Japánt, vagyis az Északot árasztotta el. Indiában, ahol a Buddha-vallás keletkezett, egyre erősebb ellenhatást fejtett ki vele szemben az újraéledő bráhmanista-hinduizmus. Ez, jóllehet sok buddhisztikus elemet átvett és szervesen magábaolvasztott, a buddhizmust hovatovább teljesen kiszorította Indiából. *Nagyfokú tájékozatlanságra vall tehát az a nyugaton meglehetősen elterjedt közhit, hogy India manapság is a buddhizmus hazája.* Még írók, úgynevezett széleskörű műveltséggel hivalkódó «entellektüel»-lek is állandóan buddhizmust emlegetnek, mikor Indiáról írnak vagy beszélnek. Pedig ez majdnem olyan ostobaság, mintha valaki azt állítaná, hogy Palesztina népe ízig-vérig keresztény. Tudatlanság az is, ha valaki a hindukat buddhistáknak tartja, mert ez körülbelül olyan zagyvaság, mintha «római katolikus luteránusokról» beszélnénk. A *hindu* kifejezés nem népfajt, hanem a hinduista vallásközösség tagját jelenti. India lakóit általánosságban *indusoknak* kell neveznünk; vannak aztán hindu, muzulmán, szikh, parszi stb. indusok köztük. De *buddhizmus egyszerűen nincs India szorosánvett területén*, mert buddhistákat csak a Tibettel szomszédos határvidékeken (Nepál, Bhutan, Szikhim, Ladákh, Basérh, Kulu stb.) vagy a Bermával határos asszami, vagy a kelet-bengáli vidékeken találunk. Berma és Szilan nem tartoznak Előindíához.

A buddhizmus azonban, bár szülőföldjén eltűnt, egyre nagyobb területeket hódított meg, különösen északon. Ebben nagyrésze volt a Mahájana-buddhizmus népszerűbb és hatásosabb irányzatának. Mert míg a Hinájana vagy

* Így nevezik *Ceylont* a bennszülöttek, s így ejti a szót az angol is. Egészen helytelen, ha mi magyarosan (vagy németesen) *Cejlont* mondunk. Ilyen nevű ország nem létezik.

déli buddhizmus aránylag kevésbé távolodott el az eredeti tan egyszerű s bensőségebb kultuszától, addig az északi buddhizmus a Buddha tanításától egészen idegen vallásos képzetek, külsőségek és kultuszok sokaságát olvasztotta magába. Helyi ősvallások elemeivel bővült és általában inkább a hívek alacsonyrendű átlagához idomult, mint a magasabb törekvés céljaihoz.

A Mahájana és Hinájana kifejezések maguk jellemzik legjobban a két irányzat közti különbséget. A Mahájana jelentése: «nagy jármű», a Hinájanaé pedig «kis jármű». A Hinájana tehát oly eszköze a vallásos tisztulásnak, amelyen az egyén csak egyedül, a maga erejére támaszkodva haladhat, törekvésének mértéke szerint közeledve a tökéletesedés és felszabadulás felé. Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás jobban tükrözi a Buddha gondolatát, mint a Mahájana, a nagy jármű, amelyre tömegesen felkapaszkodhatnak a megváltás után áhítozók. Mert az északi buddhizmus nagy engedményeket tett és a vallás súlypontját — az eredeti tanítással ellentétben — áthelyezte a Buddha-tanáról előbb a Buddha személyére, mint egyéni megváltóra, majd még több segítő-ről, megváltóról gondoskodott, belevonván a vallásos spekulációba a *Boddhisattvákat*, vagyis a Buddha előző megtestesüléseit is. Ezek, mint megannyi csodatévő istenség, siettethették s előmozdíthatták az áhítattal hozzájuk fohászodók vallásos eredményeit. Gépies ima, búcsújárás, bizonyos szertartások s a külsőséges kultusz más hasonló járulékai foglalták el a bensőséges törekvés és elmélyült szellemi erőfeszítés helyét. A Pantheon mindegyre bővült, a Boddhisattvákon kívül istenek és istennők népesítették be, élükön *Avalókitésvarával*, a mindenséget kormányzó főistennel. Ezek a képzetek kétségkívül a bráhmanista-hindu világképből eredtek s a Mahájana papjai csupán buddhista színekre festették istenalakjaikat. Amint az északi buddhizmus terjedt, idegen mitológiák istenségeit is betelepítette szentélyébe. Elvégre mindegy volt, hány és miféle istenség tanyázik ott, hiszen a szerzetesapok tudták, hogy Mesterük tanítása szerint ez az egész változó, mulandó világ, isteneivel, embereivel és alsóbbrendű élőlényeivel

egyetemben csupán látszat, csalóka színjáték, illúzió: *Májá*.* Aki ezt tudja, azt nem téveszti meg a sok istenség és megszemélyesítés színjátéka; a hívek nagy tömegeinek pedig, éppen alacsonyrendűségük folytán, szükségük van ilyen közvetítőkre támolygó hitükben.

A közvetítés szerepét elsősorban a szerzetes-papok vállalták magukra. Az óriási, eget és földet áthidaló hierarchia alsó lépcsőfokain állva, hovatovább ők váltak a kultusz legkézzelfoghatóbb, legközelebb eső tárgyaivá. Nem voltak többé szegény kolduló vándorok, akik mindenről lemondva fáradhatatlanul törekedtek a végső megtisztulás és a Nirvána felé, hanem az Ég és Föld közötti közvetítés jövedelmező üzletének bizományosai.

A Mahájana-hierarchia rendszerét leginkább Tibet fejlesztette ki, jóllehet a buddhizmus később jutott el földjére, mint Kínába. A Buddha-tan először nem is Indiából, hanem Kínából hatolt be Tibetbe, Kr. u. a VII. században, midőn az első hatalmas tibeti király, Rong-Tszan-Gam-Po, kínai hercegnőt vett feleségül, aki buddhista könyveket, kegytárgyakat és szerzetespapokat hozott magával. Az új vallás azonban nehéz feladat előtt állt, mert a tibetiek ősi vallása, a sámánisztikus *Bon-csosz* (Bon-vallás) mély gyökeket vert a nép képzeletvilágában. A nyolcadik század folyamán Tibet buddhistái Indiából kértek hittérítőket, hogy a Tan terjesztését hathatósabban előmozdítsák. E térítők közül *Padmaszambhava* volt a legjelentősebb, bár ez a félig legendás szent ugyancsak eltávolodott a tiszta Buddhától. De sikerült a régi Bon-vallást háttérbe szorítania, mégpedig olyképpen, hogy e kultusz varázsló papjainak és boszorkánymestereinek szemfényvesztéseit bevezette a buddhista kolostorokba. Ilyképpen maguk a lámák** lettek a nép varázslói, ördögűzői s ráolvasói, ami nagyon megfelelt a papság törekvéseinek s a nép igényeinek, de alaposan eltorzította a Mahájana már amúgyis heterodox buddhizmusát.

* Ez a gondolat is Indiából, a bráhmanista világfelfogásból ered.

** *Láma* (tibeti nyelven «tiszteletreméltó») a tibeti buddhista szerzetes-papok címe.

A Bon-vallás babonás démontisztelete és sok ördögös ceremóniája mai napig is él a tibeti lámazismában. A nagyobb kolostorok lámái évenként — júniusban — nagy ünnepség keretében álarcos, fantasztikus misztériumokat, pantomimeket mutatnak be, melyekben ördögök, démonok, állatformájú rémek, istenek és félistenek szerepelnek (51. kép). A misztérium középpontjában az a szertartás áll, amelyben egy piros kenyérmasszából süített kis emberalakot feldarabolnak és megesznek, mire a démonok és istenek bosszúállása következik. A ceremónia kétségtelenül a tibeti ősvallással kapcsolatos emberáldozatot, sőt emberevést példázza, melyet ily módon, képletes formában átvéve, a lámák buddhiztikus tendenciával ruházhattak fel, amennyiben a régi szokás bűnös és tilalmas voltát s az érte kijáró bűnhődést is szemléltették.

A lámák egészen a tizenötödik századig alig voltak különbek a Bon-csosz ördögűző varázslóinál. A buddhizmus ez elfajulása ellen lépett fel a tizenötödik század elején *Tszong-khapa*, a nagy reformátor. Megszorította, illetve visszaállította eredeti formájukban a kolostori szabályokat, eltiltva a szerzetesek nősülését. A reformált szekta tagjai sárga süveget viselnek,* míg a régi rendhez ragaszkodó kolostorok lámái mai napig sötétvörös, durva gyapjúkelméből készült süvegben és ruhában járnak (47. kép). Ezért rendszerint sárga vagy vörös szekta néven különböztetik meg őket egymástól. Tszong-khapa eltiltotta a reformált szekta papjait az ördögűzéstől és hasonló babonás mesterkedésektől, de belátva, hogy a nép nem nélkülözheti ezeket, később megengedte, hogy a sárga kolostorok is tarthassanak boszorkánymestereket és varázslókat. De ezeket nem tekintették igazi lámáknak, s fel voltak mentve a cölibátus szabálya alól is. Az idők folyamán a két szekta közti különbségek mindjobban kiegyenlítődték, de azért a sárga szekta szellemi fölénye ma is észrevehető. E szekta kolostorait általában tanultabb, képzetesebb lámák lakják, mint a vörös szekta gompáit. Már külsejük, arcifejezésük meg-

* A buddhista szerzetesek ruhája eredetileg sárga volt Indiában is.

különbözteti őket: a sárga lámák közt nem ritka az értelmes, intellektuális típus (50. kép), míg a vörösek soraiban olykor ijesztő, szinte baromi vagy ördögi pófákat láthatunk. A ladákhí lokálpatriotizmus mindamellett a vörös szektát előnyben részesíti a reformálttal szemben, noha ez utóbbinak is vannak kolostorai az országban. Egyébként nincs sem ellenségeskedés, sem szöges ellentét a két csoport közt, a hívők pedig egyenlő áhítattal és alázattal közellednek a lámához, akár vörös, akár sárga nemezsüveg díszlik borotvált koponyáján.

De ha a tibeti buddhizmus a Mahájána legelrontottabb formájává alakult is, azért az egyes kolostorokban kezdettől fogva akadtak nagytudású, szentéletű lámák, akik az indiai buddhista szentkönyveket nagy gonddal lefordították anyanyelvükre. A tibeti vallásos irodalom fordított és eredeti művei egész könyvtárakat töltenek meg. A könyvek sokszorosítását már régen megkönnyítette a Kínából bevezetett nyomtatás. Európában a sajtó még ismeretlen volt, mikor Tibetben már fadúcokról és metszett falapokról nyomtatták a *Kangjúr* és *Tangjúr** kötet sorozatait. E sorozatok újabb s legismertebb kiadásával, amely a XVIII. század folyamán Narthangban készült, csaknem minden kolostorban találkozhatunk. A művek hosszúkás papírlapokra nyomva, két fatábla közé kötve és selyembe burkolva pihennek a kolostori könyvtárak galambdúca emlékeztető polemélyedéseiben. Gazdag világiak házi szentélyeiben is szerepel az általánosabb érdekű művek néhányja. Csoma áttanulmányozta mindkét gyűjteményt, ami már magábanvéve óriási teljesítmény volt. Ő adta az első komoly információkat a tibeti irodalomra vonatkozólag.

* A *Kangjúr* kánoni művek, kolostori szabályok, legendák, bölcséleti könyvek, Buddhára, a Boddhiszattvákra s az okkultizmusra vonatkozó traktátusok gyűjteménye, több mint 100 kötetben. A *Tangjúr* kétszer akkora terjedelmű gyűjteménye dicsőhimnuszokat, a *Kangjúr* kommentárjait, a különböző bölcséleti rendszerek taglalását, csillagászati, orvostani s egyházművészeti műveket foglal magába. A tibeti írásjelek a szanszkrit *dévanágari* írásmód nyomán alakultak ki, ami kevésbé felelt meg a kínaihoz közelálló nyelv kifejezésére. Ezért igen nagy különbség van a szavak írott formája és kiejtése közt.

Csoma óta talán mai napig sem dicsekedhet európai tudós azzal, hogy a Kangjúr és Tangjúr egészét elolvasta!

Tszong-khapa reformációja után a lámaizmus egyre jobban kifejlesztette különös hierarchiájának bonyolult szervezetét. Az egyházi élet vezetőinek kiválasztásában a *hubilgán*-elv vált általánossá. Ez abban a felfogásban áll, hogy az egykori pátriárkák, hithirdetők, szentek és bölcsek szellemei ismételten testet öltve, újabb születésekben munkálkodnak az Egyház javára. A cölibátus általánosítása előtt a kolostorok főnökei egész dinasztikiakat alapítottak, rendszerint fiú apát követett az egyházi méltóságban. Ez egyrészt dekadenciára vezetett, másrészt a családi érdeket az Egyház általános érdekének rovására előtérbe állította. A *hubilgán*-elv, a papi nőtlenség szabályával együtt, egy csapásra megteremtette az Egyház tökéletesen öncélú, minden idegen érdektől mentes szervezetét.

A reinkarnált buddhista vezetőszellemek közt is fennáll a hierarchia, a szerint hogy minő magas rangot foglaltak el a földöntúli mennyei létben születésük előtt. Így jött létre az egyházfő intézménye is, amennyiben Tszong-khapa egyik tanítványát *Padmapáni* isten földi megtestesülésének tekintették. Rangutódaiból, a lhasszai főapátokból kerültek ki mai napig az északi buddhizmus egyházfői s Tibet uralkodói, közismert néven a *Dalai Lámák*. Ez a kifejezés azonban nem tibeti, hanem mongol. Tibeti nyelven a legfőbb megtestesülés címe *Gjamtszo-Láma*, jelentése: «A Világtenger papja». A mongol *dalai* vagy *tale* szó ugyancsak óceánt, világtengert jelent. A Dalai Lámát egyébként közönségesen *Gjalbának* nevezik. E kifejezés Buddhának is általános epithetonja; jelentése: Győzelmes, diadalmas. A lhasszai *Potalában* rezideáló Gjamtszo- vagy Dalai Lámát Kína, Japán, Mongolország, Mandzsúria, Nepál, Bhutan és Szikkhim buddhistái egyházfőül ismerik el. Természetesen a ladákhiaiak is, hiszen mondtuk, hogy Ladákh minden tekintetben Tibethez tartozik, csak éppen politikailag áll 1842 óta kasmiri fennhatóság alatt.

Tibetben több isteni reinkarnáció ismeretes. A Dalai Lámával egyenrangú a *Pan-cshen Láma*, vagy Tasi-Láma,

aki Amithába istennek, Padmapáni szellemi atyjának megtestesülése. Inkább a szellemi irányítást s a misztikus elmélyedés erejét képviseli, míg a Dalai Láma az Egyház gyakorlati, adminisztráló vezére. A Dalai Lámát e hivatásában — mint a római Szentatyát a bíbornoki testület — a *hutuktuk* támogatják, mint tanácsadók és fő egyházi funkcionáriusok. A sok mennyei megtestesülés közt van egy női reinkarnáció is, *Dordzse-Čsagmo*, a szamdingi kolostor apátnője, kit Padmapáni szellemi erejének (szanszkritül: *sakti* *) megtestesüléseként tisztelnek. Nemcsak férfiszervezetek, hanem apácák is vannak, akik külön kolostorokban laknak, bár ezek sokhelyütt a lámakolostoroknak vannak alárendelve. Minden gomba (kolostor) főnöke, az apát, vagy tibeti nyelven *kusóg* (48. kép), valamely régebbi egyházfő megtestesülésének tekintetik. Mikor egy-egy ilyen reinkarnált egyházi méltóság meghal, különböző misztikus eljárások, jóslatok, stb. segítségével szemelik ki utódját, akiben a közhit szerint elődjének szelleme ölt újra testet. Az új jelöltek rendesen apró gyermekek, olykor pedig még meg sem születtek, de a jóslat megjelölte születésük időpontját s a családot, amelyben a napvilágot meg fogják pillantani. A reinkarnált gyermekeket aztán díszruhába öltöztetve az illető kolostorba viszik, ahol valamely tanult, érdemes láma gyámsága alatt hivatására nevelik, jobban mondva, idomítják. Az apátokat, valamint a tehetségesebb lámákat rendszerint elküldik a híres kolostor-egyetemek egyikére, olykor Lhasszába is. Ladákh szintén fenntartja az egyházi kapcsolatot Tibettel, amennyiben a gompák fiatal apátjai és a jelesebb lámák Sigatszében, Lhasszában, Tasi-lhumpóban, vagy a buddhista tudomány más híres központjaiban nyerik felsőbb kiképeztetésüket.

A kolostorokban a felavatott szerzeteseken kívül afféle fél-szerzetesek is tanyáznak, akik a varázslat, kuruzslás és ördögűzés mesterségét folytatják. Ezeknek nősülniök is szabad s többnyire a kolostorépületet környező kisebb házakban, kunyhókban laknak. A láma («tisztéletreméltó») cím nekik is kijár. A lámaizmus különben is toleráns, a

* Régi ind gondolat, hogy az istenségek misztikus erejét, ható energiáját női alakban megszemélyesítve az illető isten felesége gyanánt tisztelik.

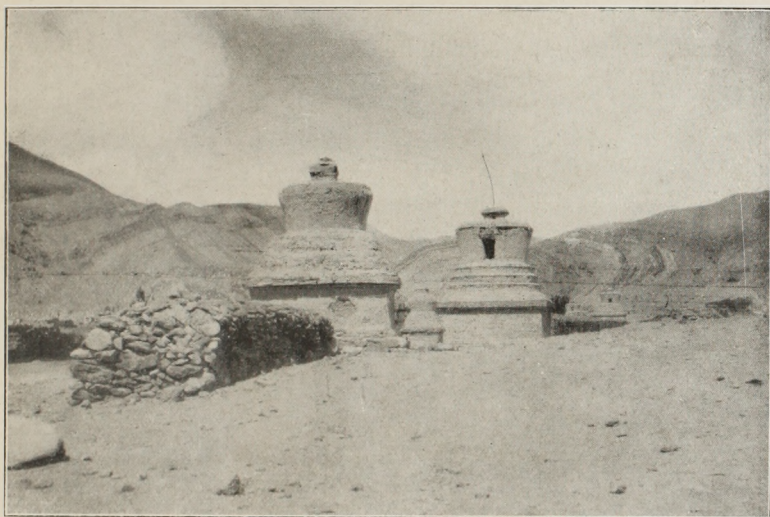

cölibátus alól még felavatott lámák is dispenzációt nyerhetnek, ha méltánylandó indokokra hivatkozhatnak, pl. arra, hogy fivérek elhalálozása folytán a családot kihalás fenyegeti, vagy nincs aki a birtokot művelje s a család megélhetését biztosítsa. Csoma láma-mestere, *Szangje-Pun-Tszo* szintén hasonló családi okok miatt nősült meg.

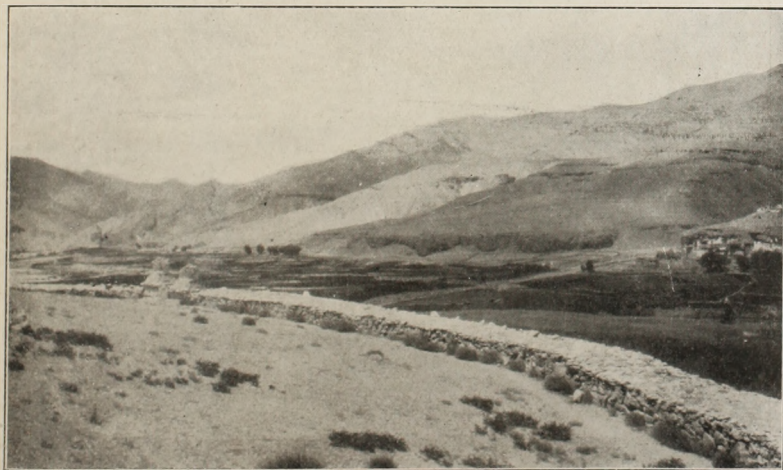
Általában, a képzetebb, tanultabb szerzetesektől eltekintve, a lámák nem sokkal magasabb műveltségi fokon állnak a világiaknál. Ez különösen a ladákhi kolostorokra s elsősorban a vörös szektára nézve áll. Az átlagos lámát éppen csak valami betanult rutin és a szerzetesi ruha különbözteti meg az egyszerű földművelőtől.

Mindamellett tagadhatatlan, hogy a lámaizmusnak volt és van előnyös nevelőhatása a népességre. Elvégre Tibet és Mongolország népei (melyek leginkább kerültek a lámaizmus befolyása alá) a buddhizmus meghonosodása előtt tökéletes barbárok, félvad vagy egészen vad embercsoportok voltak. Ha a lámaista-buddhizmus nem emelte is őket arra a kultúrfokra, melyre a déli buddhizmus országai vagy Kína és Japán jutottak, annyit mégis el kell ismerni, hogy a sötét démonkultusznak hódoló, emberáldozattól, sőt talán még az emberevéstől sem visszariadó hegy- és pusztalakókat magasabbrendű életformára, emberségesebb világnézetre, az élet szenvedéseinek sztoikus elviselésére és derűs igénytelenségre szoktatta. Mint az indiai eredetű vallásbölcselet, úgy a Kínából importált képző- és iparművészet sem maradt hatás nélkül a nép lelkületére. Az általános szegénység dacára is sok szépség, — szőnyegszövés, hímzés, művészi rézmunka, izléses építő- és dekorálókészség — bizonyítja, hogy az egykori barbárok jelentős átalakuláson mentek át. Mindezt a nemesebb, fejlettebb emberi értéket egyedül a lámaizmus közvetítése s nevelőhatása ojtotta beléjük. Helytelen a kultúrák jelentőségét magasabb fejlettségű művelődésekkel összehasonlítva lebecsülni; vegyük inkább mértékül azt, ami Tibet és Mongolia népe volt s maradt volna a lámaizmus nélkül, és akkor — bár fogyatékoságait is látjuk — helyesen ítéldhetjük meg a lámaista-buddhizmus kulturális szerepét és jelentőségét.

36. *Csorten*-ek az ösvény mentén.

37. *Mani ringmo* (imafal) Bod Kharbu előtt.

38. Ladakhiak.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Phot. Vishunath.

39. Tibeti női viselet.

40. Tibeti tárgyak. (Baloldalt: csigafüzéres női ruhadísz, középen fenn: tollszártartó, tőr, tűzszeres; az írózsámlon: imakerék, doboz, ládika, olvasó, szentképtartó, dordze [villámot szimbolizáló kultusztárgy], füstölő, teáscsésze; lenn: láma-kürt, vaspipa, kanál; jobboldalt: kés, lovaglókorbács, járkendi ivőedény-börtök.)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-T

41. Óriási nőalakot utánzó szikla a bod kharbui völgyben.

X.

Kövek között.

Maulbek kolostorhegye elmaradt mögöttünk s a folyó völgye újabb hegyfok alatt kanyarodott el szemünk elől. Elöl lovagoltam a Kalón bozontos sötétpején, követve az ösvényt, amint a folyó fölött a hegyoldal tövéen kígyózott előre, mikor maubeki kísérőm, a jóképű legényke, utánam szaladt és megállított. A hegy előtt más ösvényre kellett volna térnem, mert a Leh felé vezető út elhagyja ott a völgyet s egy újabb hágón nyújtózik át. Jó darabon visszafelé kellett lovalgomnom, míg elértük az elágazást. Patak medrén keresztül-gázolva igyekeztünk karavánom után, amelyet a maubeki hajcsárok természetesen az ismert ösvényre tereltek.

A falu környékének zöld, termő oázisa egyszerre végetért, amint a kerek, magas hegy testét megkerülve, a hágó felé törtettünk. Pusztaság és sárga homokkő domborok keretezték az ösvényt. Egy szűk szoros bejáratánál megpillantottam az angol őrnagyot, amint egy-két emberével tárgyalt. A kölcsönös «Good morning!» után megtudtam, hogy társa, a kapitány, úgy járt mint jómagam, — bízva az ösvény útmutatásában, nekivágott a völgybeli útnak. S mivel mogorva önállóságában egyedül szeretett menetelni, nem figyelmeztethették. Most már ki tudja, milyen messze járhatott a hamis nyomdokon. Nem maradt más hátra, mint az egyik ladákhi hajcsárt felültetni az őrnagy lovára, hogy a kapitány után nyargaljon.

Mi ezalatt folytattuk utunkat. A szoros keskeny, homokos sikátorában egyideig az őrnagy oldalán haladtam és megpróbáltam társalogni vele. Nehéz feladatnak bizonyult. Megfigyeltem, hogy a két kitűnő gentleman menetelés közben még az egymás társaságát is előszeretettel szokta volt kerülni. Rendesen egymástól félmérföldnyire bandukoltak és csak a déli pihenő idején ültek le együtt, hogy elköltsék a *tiffint*,* amelyet egyik szolgájuk kosárban

* Indiában használatos, ismeretlen eredetű szó, «ebéd»-et (lunch) jelent.

cipelt utánuk. Ha pedig az angol egyedül óhajt lenni, akkor nincs meddőbb vállalkozás a világon, mint hozzácsatlakozni és megkísérelni a csevegést. De csak egynehány percig lépkedtem a rezesképű úr mellett, aki csukott szájjal, csak úgy a fogai közül morgott elő egy-egy «Aoh yes»-t vagy «Quite»-et válaszképpen szavaimra. Aztán, látva, hogy His Majesty the King tisztje egyedül óhajt maradni, nem mulaszthattam el, hogy a magam lapjából legalább egy «trick»-et ne csináljak az ő rovására :

— Excuse, Sir. — szóltam megállva. — Egyedül szeretek járni így reggel!

Rámpislantott világosszürke szemével, de úgylátszik nem tartotta érdemesnek, hogy magának biztosítsa az utolsó tromfot, mert csak egy «Bye»-t mormogott és továbbmarsolt.

Nemsokára megjelent mögöttem s utolért a kapitány is. Csak éppen üdvözöltük egymást. Pár szóval megmagyarázta, hogy eltévesztette az utat, aztán lóról szálva talpalt előre. Nagyszerű gyalogló volt. Hagytam, hadd maradjak mögöttem vagy félkilométerrel — a két tiszt is gondosan betartotta a távolságot egymás között.

Furcsa bogár az ember. Minden fajtnak megvan a maga sajátsága, idegébe rögződött magatartása. Ha németekkel találkoztam volna, oly messze minden nyugati civilizációtól, az első vidám «Grüss Gott!»-ot nyomban követte volna a legkedélyesebb beszélgetés, amely percek alatt egészen bizalmassá s meghitté vált volna. Francia utitárs azonnal lepergetett volna száz kellemes közhelyet az időről, a tájról, a bennszülöttekről, és roppant elbűvölőnek mutatkozott volna, a nélkül, hogy egyetlen személyesebb vagy közvetlenebb szót ejtett volna ki száján. No és ha magyarral vagy pláne pestivel találkozom a ladákhí pusztaságban! Az első két percen belül megtudom akkor, hogy éppen csak valami jó budai kiskocsmá, esetleg körúti kávéház hiányzik erről a tájról, hogy megpihelve felüdüljünk; öt perc múlva pedig már «témánál» lennénk, beható érdeklődéssel tárgyalva meg a nőkérdést, különös tekintettel az erre vonatkozólag szerzett keleti tapasztalatainkra! — És

így tovább. Minden nációt úgy kell elfogadni, amilyennek adottságai, otthonos környezete és szokásai formálták. Hadd rójja hát a két angol is az utat a maga «splendid isolation»-jében!

Különben az angolok külső megjelenése immár semmivel sem volt splendidebb a magaménál. Két hét Ázsia, mi több a Himálaja ösvényein — hol tikkasztó forróság, szikrázó por, vakító hólepel, torkotszáritó, páráltan levegő, egyszer ideggyilkos egyhangúság, másszor képzeletfárasztó változatosság járulnak hozzá a napi menetek mérföldeket evő erőfeszítéséhez — rajtahagyta nyomait arcunkon és ruhánkon. Ajkaink már az első napokban megrepedeztek — valószínűleg a száraz forróságtól — és az aludt vérrrel feketén kirajzolt barázdák s a szájszéleken száradó sárgás réteg aligha tetek bennünket vonzó jelenségekké. Hozzá még a párnapos szakál, mert — legalább nekem — kisebb gondom nagyobb volt annál, hogy a napon vörösre égett, a rátapadt szűrös portól gyulladt arcbőrömet reggelenként még borotvával is gyötörjem. Az angolok is kezdték abba hagyni a mindennapos beretválkozást, holott eleinte szigorúan ragaszkodtak a gentleman e külső ismertetőjéhez. Megnyugtató az a tudat, hogy én még mindig elfogadhatóbb képpel róttam a ladákhí ösvényt, mint a két tiszt. Mert a világosszőke vagy vörhenyeshajú urak arca — mint a legtöbb brité — Kelet napfénye alatt nem marcona barnáspiros színt öltött, hanem egyre rikítóbb, főtt rákra vagy nyers beefsteakre emlékeztető tónusban virított a kháki sisak alatt. Igaz, hogy az említett esztétikai előnnyel szemben kékesfekete véraláfutásos sebhely éktelenkedett mezítelen térdemen, amely két-három kisebb zúzódással együtt hetekig emlékeztetett egyik lóraszálló kíséretemre, mikor a Zodzsi La-hágó irdatlan kövei közt nem éppen antheuszi eredménnyel érintkeztem az anyafölddel — ugyanis, súlyom alatt elszakadt a kengyelszíjat pótló, összevissza toldozott gyapjúmadzag. Ujjaim hegye, berepedezett körmökkel, állandóan azt a kelletlen érzést idézte fel, amely kényelmetlenül töltött vasúti éjszaka után szokott forróvizes és szappanos látomásokat ébreszteni bennünk.

Portól és napfénytől gyulladt szemem is eléggé csinos látványt nyújthatott. Fenntemlített térdeim egyébként négerfeketére sülték lovaglás közben.

Nem kellett röstelkednem s magamat kezdő, zöldfülű utazónak éreznem az ecsetelt testi elváltozások miatt, mert kasmiri embereim — Abdulla és Guláma — éppoly kevésbé kerülhették el a száraz sivatag kozmetikai behatásait, mint mi európaiak. Ők még hozzá portól, izzadságtól leírhatatlanul piszkos ruhában bandukoltak. Mosni csak olyankor lehetett, ha valahol legalább egynapi pihenőt tartottunk, ami utoljára Drászbán történt. Nekem legalább volt váltani valóm, de a kasmiriak egyrészt nem rendelkeztek dús ruhátárral és fehérműkészlettel, másrészt nem is találták szokatlannak a szennyet. Abdullát kifejezetten utasítanom kellett, hogy egy-két tartalékingét ne pihentesse izákjában, addig is míg megint nagymosást rendezhetünk. Guláma azonban továbbra élvezhette azt az előjogot, hogy megmaradhatott olyannak, amilyennek a kasmirit jókedvében megteremtette az Úristen. Ezzel is igazolta a régi megállapítást, hogy «a varga rongyos esizmában jár», t. i. öreá hárult a mosás kötelessége.

Az egyre szűkülő síkátorszerű szorosban lassan haladtunk fölfelé a hágó lejtőjéig. Megint az volt az érzésem, mint már annyiszor az elmúlt napokban, hogy a táj már nem lehet sívárabb és kietlenebb. Amint feljutottunk a *Namikha La*-hágó 3965 méteres tetejére, olyan hullámszó, végtelen homok- és sziklasivatag panorámája terült el alattunk, köröskörül, amerre csak néztünk, aminő talán Izráel boldogtalan népét marasztalta vendégszerető ölen negyven esztendőig. De ott abban az arábiai pusztaságban Mózes legalább üdítő vizet fakasztott a sziklából, míg itt, Ladákban, csak hóvizekből eredő patakok és folyók kínálnak italt. Ez az ital azonban furcsa jószág: a hozzá nem szokott, infekciókra hajlamos idegen kólikát, lázat, egész testét elgyöngítő, zsibbasztó rosszzullétet szerezhet tőle. Sajnos, jóideig tartott, míg feltétlen határozottsággal megbizonyosodhattam a felől, hogy csakugyan a víz okozza azt a gyalázatos közérzetet és gyöngeséget, amelyet még

sokáig a hosszas trópusi malária s a velejáró misztikus nyavalyák utóhatásának tudtam be.

A hágóról lefelé az ösvény ismét szűk szoroson át vezetett, míg végre újabb széles folyóvölgy tárult ki előttünk. Ha már a maulbeki völgyteknőt fantasztikusnak találtam, itt még meseszerűbb, még valószínűtlenebb látkép fogadott. A hegysorok csipkés körvonalai, a várrom-utánzatok, a természetalkotta oszloprendek itt is láthatatlan titánok tanyáira emlékeztettek, de olyan szirtalakulásokkal is találkoztunk, amelyek embermű-kolosszusok hasonlatosságával rémlettek elénk az álomvilág környezetéből. A folyó túlszélén óriási kőszál csalódásig hasonlított egy gigászi méretekben kifaragott szoborhoz, amely ölében gyermeket tartó asszony alakját ábrázolta (41. kép). Árnyairól fogalmat alkothattam, amidőn egybevettem a tövén álló terjedelmes kolostor épülettetével, s a folyóparton elszórt fák nagyságával. Még az asszonyi arc részletei, szem, száj, pofacsontok s a fejét borító lepel is úgy hatottak, mintha szobrászvéso hántotta volna ki formáikat a kő nyers anyagából.

Nem messze a kolosszustól, ugyancsak a folyó túlsó partján, újabb fantasztikus kép beszélt arról a nekünk oly bizarr, szinte érthetetlen világról, amely pedig ott a maga földjén éppoly otthonos, éppoly mindennapos és megszokott, mint számunkra egy-egy városi bérház vagy falusi templom, zsúpfödeles tanya. *Sztaksze* hegyes sziklakúpjának meredek oldalára kolostor-épületek és kunyhók kapaszkodtak, különös madárfészkek gyanánt függve a szirtfalra. Az innenső parton pedig *Bod Kharbu* faluszéli *csortenei* és imafalai közt bevonultunk a községbe.

A házak lejtős domboldalon álltak, fantasztikus visszességben. A falu mögött hirtelen emelkedő sziklahegy falán embermagasságú betűkkel bevéssett «*Om mani padme hum*» felírás hirdette valamely hívő buddhista vallásos buzgóságát, aki nem riadt vissza a hetekig tartó nehéz munkától, hogy a szent formula kőbefaragásával érdemeket szerezzen jövődő létformáira.

Nincs szentebb és felségesebb ige a tibeti buddhista

számára mint az «Om mani padme hum». Az *Om* szent, misztikus szótag, amelyet az indiai buddhizmus a hindu vallásbölcselettől vett át. A Mindenséget vagy ennek isteni manifesztációját, a Szentháromságot jelképezi, mert három hangból áll, ám ez a három hang egyetlen lehelletben összeolvadva, tökéletes egységbe zárja három alkotóelemét. A szanszkrit hangtanban az *o* nem alap-magánhangzó, hanem kettős hang (dyphtongus), amely az *a* és *u* összetételéből keletkezett. Az *m* pedig nem tiszta mássalhangzó, hanem csak az orrhang labiális (ajakhangi) változata. E három alapelem valóban egyetlen zárt hanggá olvad a kiejtésben. A meditáció elmélyülésében az *Om* a Mindenséggel kapcsolja egybe a hívőt. «Mani padme hum» jelentése: «Drágakő a lótuszban!» Ez is misztikus gondolat: a *Világmindenségben* (amelyet a lótuszvirág szimbolizál) lakozó Lélek (ezt a lótuszkehelyben rejlő drágakő, csillogó harmatcsepp fejezi ki). Ha tolmácsolni próbálnók azt a gondolattartalmat, amely a meditációba mélyülő buddhista számára a szent formulát betölti, körülbelül így kellene azt körülírnunk: «Váljék az én lelkem is olyaná, mint a harmatcsepp drágaköve a lótuszvirág kelyhében s miként az a tó vizébe hullva eltűnik, eloszlik, úgy oszolja, tűnjék el lelkem is a Mindenség Tengerében».

Ezt az ígét vési fel az ájtatos tibeti minden alkalmas sziklára, ezt faragják azokra a lapos kődarabokra, melyeket a hívők és zarándokok helyeznek el az utak mentén elnyúló hosszabb-rövidebb *mani ringmok* (ima-falak, 37. kép) tetején. Nyugati Tibet határától végig egészen Lhasszáig vagy Tibet legtávolabbi zugáig, mindenütt ezek a mani-falak szegélyezik az ösvényeket. Nagy, ormótlan terméskövekből rakták körülbelül embermagasságra, két-három méter szélességben, a fal-lapos tetején pedig egymás mellé zsúfoltan sorakoznak az «Om mani padme hum»-felírással kőlapok százai s ezrei. Némelyik csak tenyérnyi, de akadnak félméteres kövek is. A legtöbb csak az egyszerű formulával ékeskedik, olyikon azonban ezt hosszabb imaszövegek követik. A nagyobb kőlapokon gyakorta láthatni a Lét-kör szimbólikus rajzát, amely stilizált lótuszkehelyre

emlékeztet, vagy kínai modorban karcolt Buddha- és istenalakokat.

A mani-ringmok két végén vagy tőlük függetlenül *csortenek* emelkednek (36. kép). Már tettem említést róluk az első ladákhí táj leírásában. Kisebb-nagyobb négyszögű építmények, kövekből, égetett agyagtéglából egyberóva, habarccsal vakolva s fehérre meszelve. De a meszelést, valamint a vakolatot nagy darabokon lemosta már róluk az eső, leporlasztotta a szél, lerepesztette a fagy. A *csorten* tipikusan buddhista építmény. Szanszkritul valaha *sztupának* nevezték, Indiában *tope* néven ismeretes. Ahol egykor buddhisták laktak s ahol a Buddha-vallás manapság is otthonos, mindenütt találkozhatunk ismerős formáival. Jáván és Szilan smaragdzöld szigetén, Sziámban, Bermában, Indiában, sőt Afgánisztánban (az egykori buddhista *Gándhára*) éppúgy, mint Tibetben, Kínában, a középázsiai mongol pusztákon, fel egészen Mandzsuriáig és Szibíriának buddhista tatárok lakta tájáig. Szilan és India néhány ősrégi sztupája valóságos remekmű, például az *anuraddhapúrai* és *pollonaruwai* sztupák a szépséges délszaki szigeten, vagy a híres *Szancshi Tope* Közép-Indiában, amelyet remek kőfaragásos korlátok és szoborművek díszítenek.

A tibeti csortenek azonban annyiival szegényesebbek és igénytelenebbek ezeknél, mint amennyivel nyomorúságosabb, inségesebb a Himálaja vad fensíkjainak és völgyeinek tája, mint India síkságai és Szilan bújapompájú pálmaligetei. Míg dúsabb, fejlettebb kultúrájú országokban többnyire köralakú, félgömbben végződő sztupákat emeltek, addig Tibet népe beérte a négyszögletes formák könnyebb s egyszerűbb technikai megoldásával. A csorten fölfelé keskenyedő hét tagozatból épül, amelynek mindegyike a Világ vagy a lélek egy-egy régióját, síkját jelképezi, s amelyek fölött a csúcson emelkedik a nyolcadik, legmagasabb régió vagy a Buddha-tan szimbóluma, a keskenyedő, hosszú és vékony kúpalakú tornyocska, mely rendszerint vörös, égetett agyagcserépből való. Tizenhárom fölfelé kisebbedő korong sorakozik rajta s hegyén a nap és hold egybestilizált emblémáját hordozza.

A sztupa vagy csorten buddhista ereklyetartó, vagy fogadalmi építmény. Buddha, a nagy szentek, régi bölcssek vagy hírneves szerzetesek relikviái vagy hamvai lepecsételt cserépedénybe zárva rejlenek az építmény belsejében, de a legtöbb csorten üres és csupán fogadalmi mű szerepét játsza. Jómódú tibetiek ilyen emlékcsortent szoktak emelni hozzátartozóik hamvai fölé. A kolostorok környékét s udvarait seregestől népesítik be a csortenek sűrű csoportjai, melyekben két-háromméteres magasságú építmények egészen háznagyságúakig váltakoznak. Az ösvények mentén is kisebb-nagyobb csortenek állnak ört; egy-egy elszigetelten álló csorten olykor lakatlan, kietlen pusztaság mélyén, vagy magányos hegytetőn hirdeti valamely buzgó hívő ájtatos művét. (43. kép.)

A buddhisták mindig úgy mennek el a csortenek és mani-falak mellett, hogy ezek jobbkéz felől maradjanak. A tiszteletadásnak ez a módja szintén ősi ind eredetre vezethető vissza s manapság is általános India hindú, szikh, vagy dzsaina templomaiban.*

Ezért a csortenek és mani-ringmok mentén mindkét oldalon vezet kitaposott ösvény: a jámbor hívők jövet és menet egyaránt az építmények baloldalán haladhatnak el. Angol tisztjeim és muzulmán szolgálók ügyet sem vetettek az ország ősi szokására. Azon az oldalon mentek el a csortenek és imafalak mellett, amelyik éppen az orruk előtt volt — nyilván nem is vették észre, hogy nemcsak a ladákh hajcsárok, de beidegzett megszokásból még a hátaslovak is mindig a baloldali ösvényre térnek, ha rájuk bízunk a választást. Abdullát figyelmeztettem a szabályra, hozzátéve, hogy éppúgy meg kell adnunk az illő tiszteletet az ország vallásos szokásainak, mint ahogy ő is elvárná a máschitútól, hogy mecsetbe lépve levesse lábbelijét. Ilyen egyszerű s legkevésbé sem fáradságos figyelmességek mindenütt bizalmat, becslést és ragaszkodást ébresztenek az idegen iránt. Indiában is — a nyelvtudáson kívül — gyak-

* E szertartásos tiszteletnyilvánítás szanszkrit elnevezése *pradaksina* («jobbfelé»). A legnagyobb tisztelet kifejezése háromszor körüljárni valamit vagy valakit, úgyhogy ez mindig jobbkéz felől maradjon.

ran a hagyományos szokások lelkiismeretes betartásának köszönhettem, hogy bebocsájtottak oly templomokba, melyeknek egyébként csak az udvarára léphetnek be európaiak. Az exotikus országokban való utazás és tanulmány első parancsolata, hogy az illető nép vallását s az ebben gyökerező szokásokat ismerjük; e nélkül az idegen mindig csak alkalmatlan tolakodó, vagy legföljebb baksist szolgáltató fejőstehén marad a bennszülöttek szemében.

Bod Kharbu községének túlsó szélén, rohanóvízű hegyipatak partján terült el a táborozó térség. Át kellett gázolnunk a patakon, hogy a csenevész nyárfákkal beültetett tercskét elérjük. A táborozóhely nagyobbik felét elfoglalták az angolok és kíséretük sátrai. A mohamedán szakács, fején csíkos pathán *lungi*-turbánnal, úgy rendelkezett a tűz körül, mint valami «virtigli» konyhafőnök. Csak a főzés nemes munkájával foglalkozott — a nyersanyagok tisztogatását, előkészítését kasmiri pribékjére bízta. Nagy szakértelemmel tapogatott egy tyúkot, amelyet a falusi előljáró hozott az utasoknak kijáró tűzifakészlettel egyetemben. Táborot ütöttünk a térség felső végén, meredeken emelkedő sziklafal tövéen. Lezajlott a menetnap végének megszokott színjátéka: a lemálházás, a sátrak felállítása és lecövekelése, a tábori ágy szétbontása és felszerelése, az értékesebb málha behordása olcsó kasmiri gyékénnyel szőnyegezett sátramba, s a resz-pa hajcsárok kifizetése és Red Lamp cigarettákkal való ellátása. Már egészen símán ment a mindennapos rutin táborom körül. Guláma is megszokta, hogy parancs nélkül mindjárt a lemálházás után egy veder vizet melegítsen a *guzal* (fürdő) céljára, éppúgy mint reggel fölkeléskor. Tisztálkodás után papucsosan felvonultam a tábor fölé emelkedő keskeny sziklaerkélyre, amelyen éppen annyi hely volt, hogy nyeregtakaróimra letelepedve teázhassam. A patak völgye tárult ki előttem (42. kép); bejáratának mindkét oldalán a magasba meredő hegyfalak tetejét régi tibeti erődök romjai koronázták. Csak alapos megfigyeléssel lehetett a romok körvonalait megkülönböztetni a hegy kicsipkézett éleitől és építészeti formákat utánzó kiszögeléseitől. A mellékvölgyben is ösvény vezetett a patak

mentén. Öreg vörössüveges láma tipegett felénk a túlsó parton, kezében vörösréz imakerékkel. Ráncos, kiaszott vénasszony-arcán békés, együgyű mosollyal, csuklójának alig észrevehető mozdulatával tartotta forgásban a jámbor kis gépezetet, amelynek belsejében hosszú papírtekercsen ezerszeresen ismétlődött az «Om mani padme hum» szent igéje. Magamhoz intettem az öreget, aki erre körül-köre lépegetve átsétált az innenső partra. Nem értette a hindusztáni szavakat, de a falu előljárója — aki «hivatalos» személy lévén, tudott urdu-hindusztániul — szívesen vállalkozott a tolmács szerepére.

— Add el nekem azt a mani-kereket, tiszteletreméltó! — tolmácsoltattam ajánlatomat.

A vén láma csak mosolygott és fölfelé forgatva szemeit, morgott valamit.

— Nem adja el, — fordította le a tibeti szókat a lambardár.

— Adok két rupiát érte!

De a szerzetest nem csábította el a hallatlan összeg. Nem akart kötélnék állni. Csak pörgette a kereket, mintha teste szerves részévé vált volna. Talán már annak is érezte. Látva, hogy nincs üzlet, otthagytam az öreget. Ő szépen leült a patak partján és változatlan mosolyával nézegetett minket. És pörgött, szünet nélkül pörgött ráncos, vékony barna kezében az imakerék.

Mi európaiak rendszeren tréfásnak, nevetségesnek találjuk ezt a gépüzemre berendezett imádkozást. Pedig nincs egészen igazunk. A buddhista — éppúgy mint a hindú — a «mantrák» ismétlését nem úgy fogja fel, mint mi az imádságot. Himnuszok, énekek, meditáció jelentik náluk az imát, de a «mantra»-nak más az értelme. Misztikus mondás, formula az, amelyben belső, velejáró erő rejlik, függetlenül az elmondás tényétől. A szó maga csak teste a gondolatnak, de éppoly szerves, tökéletes manifesztációja a gondolat erejének, mint test a szellemnek. Egy-egy tömör, sűrített gondolatkapcsolás, aminők a szent formulák, univerzális szellemerőknek valóságos akkumulátora. A szavak önmagukban élnek, amennyiben valóságokba, ideák egyetemes

tényeibe kapcsolódnak s ezek hordozóivá válnak. A hívő mormolhatja e formulákat s a szavak pusztá ismétlése, mint valami villamosáram, átítatja lelkét azok szellemi erőtartalmával. De ha az imakerékben rejlő papírsávon sokszorosan leírt formulát forgatja, a szavak rejlő gondolateréje akkor is akciót fejt ki. Elvégre a hang nem egyetlen kifejező eszköze az elgondolásnak, mint ahogy például egy politikai demonstrációban ugyanazt a programot hirdeti az is, aki feliratos táblát emelve lépdel a jel-szavakat hangosan üvöltő sorok élén. A kerék forgatása éppoly ájtatos tevékenység, mint az igemormolás. S a tibetiek szerint az égiek magas régióiba éppúgy elhat a forgó imadobba rejtett misztikus ige ereje, mint az elmondott imádság. Kolostorok tetőszegletein nagy imahengereket forgat a szél, patakok vize hasonló imamalmokat hajt. Azok, akik elhelyezték, ezzel kifejezésre juttatták szándékukat, hogy a titokzatos erejű szózat egyre árássza magasba irányuló gondolattartalmát.

E szerint nem egészen inaktív, értelmetlen gépiesség, mikor a tibeti megpördíti imakerekét. Meg kell szoknunk a Keleten, hogy az emberi agy ott másképpen, más irányban, más adottságokból táplálkozva, más célok szolgálatában őrli gondolatait, mint a miénk. Ha nagyon elfogulatlanul tudnók vizsgálni agyunk megszokott, beidegzett vágányokban gördülő funkcióit, be kellene látnunk, hogy gondolkodásunk e finom szerszámát nagyon sok olyasmivel foglalkoztatjuk, ami szintén csak azért állja meg a helyét, mert megfelel a *mi* szükségleteinknek és kritika nélkül követett céljainknak, a nélkül, hogy önmagában akár csak annyi értéket képviselne, mint az «Om mani, padme hum» gépies ismétlése. Értékesebb elgondolásainkat is vizsgálhatjuk más megvilágításban. A meteorológiai intézeteink tetején forgó, pergő készülékek talán nem a Nyugat modern kultuszát, a gyakorlati tudomány céljait szolgálják? Szabad-e ezeket különbeknek, emberhez méltóbbaknak tekintenünk, mint amilyeneknek a tibeti tekinti imadobjait? Hogy kézzel-fogható, praktikus eredmények céljának szolgálatában állnak? Ez a *mi* kultuszunk szempontjából fontos, de hátha

a buddhista éppoly kézzelfogható, gyakorlati eredményt lát az emberfölötti erőkbe kulcsolódó elgondolás bizarr módszereiben? Neki ez fontosabb, vagy éppoly fontos, mint számunkra a tudomány templomainak, a műhelyeknek és laboratóriumoknak sokféle kegyzere: akkumulátorok, lombikok, mikroszkópok és egyéb apparátusok. Mi a Haladást írtuk fel a modern civilizáció processziós lobogóira, ám a hívő sem téved, mikor azt vallja, hogy ez a büszke emberi haladás is csak kaleidoszkópikus, pillanatokra felvillanó s újabb alakzatokba szétfoszló hullámmzése az anyagvilágnak, amely végül a Nagy Éjszaka kaoszába zúdulva ki fog aludni — hogy újabb Világhajnal születésén új körtáncra induljon a Tér és Idő végtelenségében...

A mi célunk térben s időben határolt megismerés, azért élesen körvonalozott és követhető, ám tér és idő túlnagy, túlon túl megfoghatatlan ahhoz, hogy mérőeszközeinkkel átérhessük. S ezért a végtelenből kipattant szikra, az emberlélek, mindig vágyva fog visszavágyódni őshazájába, a határtalanságba. Nagyszerű, felséges utakra térhet, vagy olykor furcsa módon, komikus cigánykereket hányva vél előrejuthatni; szent bölcsességgel vagy eszeveszett fintorokkal róhatja a Végtelenség felé vezető ösvényt; a cél egy — s igaz szó a Magasztos Énekének* igéje, hogy «ezen az úton egy lépés sem hiábavaló, egyetlen erőfeszítés sem vész el nyom nélkül».

A vén láma is többet láthatott imakerekében, falusi kovács e primitív művében, mint lélektelen gépezetet, amely könnyen pótolható. Bizonyosan a szívéhez nőtt, amint talán már évtizedek óta kísértte egyhangú pörgésével forgatójának szívverését, riadt döbbenéseit a Lét váratlan, ijesztő fordulataiban, vagy révült elcsendesülését egy határtalanabb valóság álmában. Nem lehet elégszer ismételni: ha magasabbra emeljük is lelkünkben a magunk hitének szépségeit és büszkébb polcra helyezzük is tudásunk nagy céljait — azért ne higyjük, hogy az Ember mindig csak

* *Bhagavad-Gítá*, szanszkrit [nyelvű] vallásbölcseleti költemény, a Mahábhárata egyik része.

értelmetlenül, ostobán s egészen céltalanul csetlik-botlik, ha más, talán nyomorúságosabb utakon jár. Tibet ösvényein darabokra zúzódnék a legerősebb automobil; szellemiségünk legszebb virágai is kinnal vernének gyöngégyökereket a szegény, puszta rögön — s egyetlen fuvallata azoknak a szörnyű viharoknak, amelyek annyiszor söpörtek végig Ázsia népmillióin, kitépné az erőtlen gyökérszálakat. Azok a gondolatformák, amelyek ott, abban a világban ezernyi gyökérroston szétágazva mélyen kapaszkodnak az emberlélekbe, ha mégoly furcsáknak és haszontalanoknak tűnnek is fel előttünk, mégis az Élet határtalan valóságából szívják az éltető nedvet. A gondolat formái is változnak, módosulnak: eljőhet egykor az idő, mikor hitünkben, tudásunkban és szándékainkban közelebb fogunk állani a világ minden népéhez, mint ma legközelebbi szomszédainkhoz — ám addig nincs jogunk sem megvetni, sem lemosolyogni azokat, akiknek az Élet nagy törvénye más utakat parancsolt.

XI.

Lámajuru Gompa.

Mióta Ladákh földjére léptünk, állandóan 3000 méternél nagyobb magasságban jártunk. Ez alatt a völgyek szintjét értem, amelyekben — a hágók s kapaszkodók kivételével — az ösvények kúsznak tova, hiszen a hágók mind magasabbak 4000 méternél. A levegő ritkulása határozottan érezhető volt, a hágókon az erőltető hegymászáshoz rendszeren valami lüktető, különös agynyomás járt, amely mérsékelt egészségem folytán talán még fokozottabb mértékben jelentkezett nálam, mintha kifogástalan erő állapotában jártam volna a görbe ország útjait.

Bod Kharbutól Lámajuruig huszonöt kilométert kellett megtennünk, közben átkelve a *Fotu La*-hágó 4080 méteres magaslátán. Ez az egész útvonal legkönnyebb kapaszkodója, az ösvény oly hosszan elnyúlt, szelíd lejtőn visz fölfelé, hogy az utas mindvégig nyeregben maradhat.

A hágó tetejéről az elhagyott folyó medrére alátekintve, követhettük tajtékzó útját az oldalt emelkedő sziklahegyek szűk szurdokának mélyén. A hegyek fejedelmi méltósággal emelték hókoronás fejüket a tiszta, mély kék égbe. Megállva szemben velük a hágó tetején, hátra és előre is messze földre elláthattam. Mögöttem a kharbui völgy fantasztikus hegysorai, különös, soha meg nem szokható körvonalaikkal, amelyek szél-eróziós alakzatai szünetlen munkára serkentették képzeletemet. Hellyel-közzel az amerikai Sziklás Hegység *canyon*-vidékeinek képét idézték fel, majd párhuzamosan magasba meredő roppant kőpálcakötegeket vagy gigászi méretű tűcsomókat utánoztak.

Amint a homokkő a gránittal váltakozik s egyszer az egyik, majd a másik jut uralomra, — mert máskülönb többnyire vad tumultusban keverednek vagy békés ölekezésben fonódnak egybe — megváltozik a táj jellege is. Ezért nem válhat egyhangúvá, unalmassá. A magas hegyvidékek arca mindenütt ezer kifejezést ölt, de nem ismerek még egy hegyi tájat, amely oly meglepő, váratlan arcjátékkal, annyi felséges vonással s annyi eszelős fintorral venné körül az álmélkodó vándort, mint Nyugati Tibet.

Lenn, a hágó keleti oldalán, kerek völgytekő fekvő, amelyből újabb völgyes szoros ágazott ki Lámajuru felé. Kilenc kilométert kell még megtenni odáig. A völgykatlanban rövid pihenőre megálltunk. A kavicsos, sovány talajt szűrős, éles tövisekkel telt gizgaz borította. Az első leülési kísérlet sikertelen volt, de annál hevesebb aktivitásra ösztönzött, mert úgy ugrottam fel a földről, mint valami gumilabda. Abdulla és Guláma előszedte a hagyományos rizstömeget, amelyet kendőbe kötve szoktak magukkal cipelni, s amint lekuporodva — a keleti ember többnyire csak a bokájára ül, illetve guggol, térdeit behajlítva — magukba gyömöszölték az ijesztő rizstömeget, a mesék kásahegye jutott eszembe s elgondoltam, hogy ha a mesebeli vándor kasmiri volna, kétségkívül keresztülenné magát rajta. A ladákhi hajcsárok is lekuporodtak, de nem falatoztak. Szegényes táplálékuk mellett is kibírják étlenül reggeltől estig. Főtáplálékuk különben is a tea, vajjal és

sóval keverve, mely után az ugyancsak teába kevert, megpörkölt árpaderce következik, mint «vastag étel». Ezt zacskóba kötve kaftánjukban, az öv fölött dagadozó készlet-raktárban cipelik magukkal. Csak estefelé, a menetnap végén szedik elő az elemózsiát. Az indus is elég igénytelen, de a tibeti még túltesz rajta e tekintetben.

Míg pihentünk, turkesztáni kalmárok lovascsoportja szállt alá a hágóról. Ezek most már hazafelé igyekeztek, jövet valószínűleg még a mult év nyarán járták meg az India felé vívó utat. Mert bizony ugyanabban az évben bajos megtenni ezt az utat oda-vissza, hiszen körülbelül öt hónapot vesz igénybe, aztán meg az áruk kicserélésével is sok idő telik Szrinagar vagy Amritszár bazárjaiban. Télen pedig a Zodzsi La-hágó hótorlaszain nagyon nehéz, sőt lehetetlen áthatolni megrakodott málhásállatokkal; — decembertől májusig nem is veri föl csöndjét a lovaikat biztató hajcsárok kiáltása. Hát még a Karakóram gyilkos tája! Ez még nyáron is megérdemli a «karavánok temetője» nevet; télen szinte Istenkísértés nekivágni kegyetlen ösvényeinek.

Pihenő után felszedelőzködtünk s folytattuk utunkat Lámajuru felé. Befordultunk a völgybe és ismét csodálhattam a tibeti hegyalakzatok mesészerű panorámáját. Végre kitágult előttünk a völgy és szélesen kiterülő termőföld-oázis mosolygott felénk a komor és otthontalan sziklasorok keretéből. A messzeségben jól láthattam a keskeny öntözőcsatornák kőperemes hálózatát, mely — mint az érrendszer a testben — a termékeny talajfolt minden zugába elviszi a folyó vizét. Nyárfák, vékony, egyenes-törzsű sudár «ceruza-cédrus»-ok, kajszinbarack- és alma-fák csoportjai emelkedtek ki az árpa, köles, lucerna és borsó tábláiból — s mindezek fölött, hosszúkás domb tetején, ott terpeszkedett a *gompa*, a lámák kolostora.

A község széléhez közeledve csortenek és mani-falak sokasága jelezte, hogy különösen szent helyen járunk, — vagy jobban mondva, nagyhírű, sok zarándokot vonzó, tehát gazdag kolostor környékére jutottunk. A táborozótérség sűrű ligetében — az angoloktól tisztos távolban —

felütöttük sátorfánkat. Egész sereg falubeli verődött össze, kiket a két angol impozáns karavánja csalt oda. Köztük egy kedves öreg anyóka, hátán kosárral, amelyben apró gyermeket — unokája lehetett — cipelt. Megmagyaráztuk neki, hogy le akarom fényképezni. Eleinte húzódozott — de mégsem annyira, mint a fiatalabb ladákhí nők — hanem mikor egyannás pénzdarabot mutattam neki, nyomban széles mosolyra derült a vén arc és semmi akadály nem volt többé, hogy megörökíthessem a nagymamát és az apróságot (45. kép). A csöpp tibeti emberke éppoly mohón kapott a felkínált csokoládédarabka után, mint bármelyik európai gyermek, csak éppen előbb alaposan szemügyre vette és óvatosan megkóstolta nyelve hegyével az ismeretlen csemegét.

Aztán elindultam, hogy megnézzem a kolostort. A domb tövét számtalan kisebb-nagyobb csorten népesítette be, s az elég meredek utat, amely a gomba bejáratához vezetett, szintén csortenek szegélyezték. Már a domb lábánál ajánlkozott egy lámaféle ember, hogy fölvezet és megmutatja nekem a gompát. Míg nézdelődtem, odaért a két angol is, akik ugyancsak a kolostort óhajtották megnézni. Látva, hogy megegyeztem a vezetővel, legott csatlakoztak s ajánlatot tettek, hogy társuljunk s osszuk meg az adandó baksis költségét; mert vannak pillanatok az emberi életben, midőn még a leghűvösebb angol is lemond a «splendid isolation» elvéről. Egyébként a legválasztékosabb udvariaság kifejezéseivel érintkezünk, valahányszor összetalálkozunk, csak éppen közelebbi ismeretség vagy barátságosabb kapcsolat nem fejlődött ki köztünk, jóllehet már egy hete jártuk ugyanazt az utat és táboroztunk néhány lépésnyire egymástól esténként. Igaz, részemről mi sem történhetett, hogy ismeretségünk elmélyüljön: nem viszonyozhattam a whiskys poharazásokat hasonló invitációval. Előző este ugyan szándékomban volt egy kis spirituális összejövetelt rendezni sátram előtt, de mikor előparancsoltam a brandys-palackot, Abdulla rémült képpel hozott elém — egy üres üveget. Csak a fenekén kotyogott újjnyi ital.

42. Kilátás a bod kharbui táborhelyről.

43. Magányos csorten a pusztaságban.

44. Lámajuru Gompa. (Az egyik legnagyobb ladákhi lámakolostor.)

45. Ladákhí öregasszony az unokájával.

46. Az Indus felé vezető sziklaszurdok.

47. Vörössüvegcsés lámák.

— Nem értem, szaháb, mi történt! Talán útközben kiesett a dugó és a *saráb* elfolyt...

Látszott az arcán és a mentetegetőzésén, hogy attól fél, őt fogom valami turpissággal gyanúsítani. Én leplezetlen haraggal kifejezésre is juttattam abbeli kételyemet, hogy miért éppen a brandy dugója esett ki, holott éppoly kifogástalan volt, mint a többi flaskóé. Abdulla dicséretére vált, hogy nem próbálta Gulámát belekeverni a dologba, pedig ez megérdemelte volna, amióta Abdullát nálam be akarta mártani.

— Fekete lenne az arcom, hazúr, — rebegte Abdulla felindultan — ha hozzányulnék az ilyen italhoz!

— Jól van, — feleltem — hozd ide a kiltát, amelyikben az üveg volt!

Abdulla elémhozta a dobalakú kosarat. Kirakattam a benne lévő konzerv- és kondenzált tejesdobozokat, az ecesüveget, az olajat, mindent és — mintha csak szakképzett finánc volnék — alaposan végigszagláztam nemcsak az említett tárgyakat, hanem a kosár belsejét is. Az erős szesz szagát éreznem kellett volna, ha csakugyan kifolyt az üveg tartalma. De nem éreztem semmit. Csak a dugót találtam meg a holmi közt. Nem kellett nagy következtetési képesség a többihez: ilyen fufangra csak egy ravaszkodó, de ostoba fráter képes. Ergo: Guláma! Várom kellett kissé, mert a jeles férfiú éppen esti imáját végezte valami leterített pokrócon. Már az első naptól kezdve ellenszenves hatást tett rám Guláma ájtatossága. Mindig olyan helyen végezte az előírásos «namáz»-t, ahol — ha akartam, ha nem — tudomásul kellett vennem, milyen Istenfélő, ájtatos embert hozott utamba a Sors különös kegyelme Guláma személyében. Jézus példabeszéde a farizeusról, aki köztereken, az emberek láttára, hivalkodva szeret imádkozni, a világ minden táján helytálló és jellemző. E tekintetben is gyakran alkalmam nyílt párhuzamot vonni két kasmiri emberem közt. Abdullát, noha már előző nyáron is velem volt, sokáig nem láttam imádkozni. Egyszer, valamelyik estén, mikor kísértáltam a táborból, véletlenül megpillantottam a legényt, amint egy bokorcsoport mögött éppen haj-

longva, térdreereszkedve, homlokával a földet érintve a mozlem esti imáját végezte. Mohamed is előírta, hogy a hívő vonuljon félre az emberek zavaró körétől, mikor imádkozik. Jóllehet a muzulmánok közt igen gyakori a farizeus klasszikus típusa, jólesett látnom, hogy Abdulla őszintén jámbor lélek. Elég az hozzá, hogy mikor Guláma azon a bizonyos estén végre befejezte imáját ott az orrom előtt, a konyhasátor mellett, magamhoz citáltam. Nyugodtan kérdeztem:

— Miféle ember a véleményed szerint, aki nagy *tamásával** imádkozik, de *sarábot* iszik, még hozzá lopott sarábot?

Guláma rögtön alakoskodni kezdett s eleinte úgy tett, mint aki nem érti, nem veszi észre a célzást, amit pedig akkor is fel kellett volna fognia, ha történetesen nem ludas a dologban. Aztán bőbeszédű fejtegetésbe kezdett, hogy ő jó mohamedán, minden imát elvégez és hogy az Iblisz italához világért hozzá nem nyúlna, és így tovább. Kétségtelen bizonyítékom nem lévén, csak ennyit mondtam igen rideg hangon:

— Én azt tartom, hogy ha egy muzulmán ilyet tesz, akkor közönséges *badmás* (gazember); az pedig, aki kivessi a dugót, de nem locsol ki legalább egy kevés sarábot a kosárba, *pakka bévakuf* (sült hülye)!

Semmi személyes, nyílt vád nem volt ebben, de Guláma hosszú orral állt és a földet nézte, míg aztán rá nem szóltam: *Dzsao* (Eredj)!

Csak Abdulla és Guláma férhetett a lelakatolt kosárhoz. Abdulláért tűzbe mertem volna tenni a kezemet, de Guláma ellen nem volt döntő bizonyítékom, így hát csak éreztettem vele, hogy rájöttem valamire. Ha nem inge, ne vegye magára. Ügyelni kell arra, hogy az esetleges gézengúz ne hihesse, hogy túljárt az eszünkön, mert ha ez egyszer sikerült, vége-hossza nincs a csalafintaságoknak.

Hanem sétáljunk csak vissza a Lámajuru Gompa fel-

* *Látványosság, mutatóvány*; sokárnyalatú szó a hindusztánban, amely oly értelemben is használható, mint mikor mi azt mondjuk, hogy valaki nagy komédiát csap valamiből, vagy «cirkuszt» csinál.

járójához, hiszen az egész kitérő arra szolgált, hogy — jellemző epizód kapcsán — megmagyarázzam, miért nem mutatkozhattam legmegnyerőbb alakomban az angolok előtt. Igaz ugyan, hogy elmondtam nekik az esetet, hadd lássák legalább a jószándékomat.

A kolostorhoz több kapu alatt vezet át az út. A belső kapu alatt éktelen nagy házőrző kutya hevert erős láncra kötve. Hm, a nagy gomba lámáinak úgy látszik volt mit félteniök. Az udvarokat különböző lakóházak vették körül, a kolostorhoz tartozó, de föl nem avatott fél-lámák és családjaik otthonai. Beljebb hatalmas csortenek közt magas imapóznák meredtek föl, teleaggatva hosszú, fehér vászonlobogókkal, amelyek mint megannyi nyelv, a rájukpingált szent formulákat hirdették. A különálló szentélyépület faszlopai és tetőpárkányai a tibeti dekoráció tipikus színeivel (kék, vörös és fekete) művészi hatású foltot vetettek a halványsárga, világoskék vagy rózsaszínű házfalak hátterébe. A kolostor főépületének impozáns tömege a dombtetőn emelkedett, a mögötte hirtelen aláhulló szakadék legszélén (44. kép). Az utat, amely kapujához vezetett, egyfelől a házcsoport külső falai, másfelől kőből rakott mellvéd szegélyezte, az utóbbi szintén a szakadék szegélyét követte.

Néhány láma lebzsel a mellvéd kőfalán. Sötétebb pofákkal életemben nem találkoztam. Vörössüvegesek voltak (47. kép). A butító tétlenség, a babonás, szemfényvesztő nép-ámítás, az a furcsa, beteges, bizarr atmoszféra, amely lakóhelyüket körülengi, s az átöröklött mentalitás, mind-mind hozzájárulhatott ahhoz, hogy a tiszteletreméltó lámák arckifejezését szinte megdöbbenően rúttá alakítsa. Az volt az érzésem, mintha idegen bolygó ismeretlen és érthetetlen lényeivel állnék szemtől szembe. Nem egy rokonszenves, értelmesarcú lámával találkoztam Ladákhban, de a híres Lámajuru-kolostor szerzetesei közt csupa állati vagy ördögi pofa vigyorgott reám. Pedig lehetetlen, hogy olyan nagy és nevezetes gompában ne lakott volna tanult, finomultabb lelkű láma. De én nem láttam. Még vezetőm, aki valami kolostorbéli lógós, fél-láma lehetett, mert közönséges «civil»

daróckaftánjához vörös lámasüveget viselt, volt aránylag a legbiztatóbb képű fickó az egész társaságban.

De ha a lakók nem tettek is valami megnyerő benyomást, a kolostor maga annál érdekesebb volt. Mindjárt a kapu mellett szemembe ötlött a falra függesztett jókora kopogtató: egy naturalisztikusan kifaragott *phallus*. Jó Rabelais mester mindjárt talált volna kádenciát ennek az emblémának egy kolostorral való összefüggésére. Én azonban — szerény kutatóhoz illő módon — csak a tetőn forgó hatalmas imahengerekből fölmeredő háromágú szigonyokkal hozhattam kapcsolatba, mert úgy a *lingam*, mint a háromágú szigony a hindú *Síva-kultusz* jelképe. Kétségtelen, hogy a Mahájána-buddhizmus, mely már Indiában sok hindu, mégpedig elsősorban *saivja* (a Síva-szektához tartozó) elemet olvasztott magába,* átplántálta ezt Tibetbe is. S vajjon nem volt-e természetes, hogy Síva kultusza gyökeret verjen — ha más néven is — a Himálaja magas régióiban? Hiszen Síva, a hindu Háromság (Trimurti) egyik isteni személye, a Pusztító s Megújító Erő manifesztációja, az ősi ind képzet szerint a Himálaja elérhetetlen magaslatain, a jégkoronázta *Kailász*-hegy csúcsán lakozik. Mikor a hinduk ősei még Kasmirban s a Himálaja tövében tanyáztak, a Hegyek misztikus jégpalotáiban képzeltek el isteneik otthonát. Ott, magasan az emberlakta világ fölött, a Föld legmagasabb régiójában emelkedett a felhők fölé az ind Olymposz, vagy helyesebben: Olymposzok, mert hiszen Visnu a szent *Méru*-hegy csúcsán tanyázik, ha éppen nem a végtelen világtenger hullámain, az ezerfejű Sésa-kígyó hátán ringatódzik földöntúli meditációjába merülten. Semmi sem tett mélyebb benyomást az ind képzeletre, mint a Himálaja óriási hegyvilága és nem csoda, hogy így történt, hiszen a Föld nem ismer felségesebbet, hatalmasabbat és emelkedettebbet a Himálaja lenyűgöző hegytömegénél! Síva fejezte ki leginkább a titokzatos, megközelíthetetlen magas-

* *Avalókitésvara* (Avalókita-Isvara = Az alátekintő Isten) minden bizonnyal Sívának északi buddhista formája. Ezt igen sok bizonyíték támogatja s a sívaita szimbólumok szereplése a tibeti kolostorokban is erre vall.

ság szellemét : ő volt a pusztító vihar, amely gyökerestől csavarja ki a hegyoldalak természetes deodárjait és megindítja a harsogó, zengő, dübörgő hegyomlások végítéleti rombolását. Az ős világerők ott, a Himálajában nyilvánultak meg legiszonyúbb alakjukban. De Siva nemcsak pusztít, hanem a halálból újraéleszt is mindeneket : övé a Férfiú teremtet ereje, amely a fogamzás csodájában millió és millió új életet alkot. Innen az ősi szimbólum : a *lingam*, amely Indiában soha sehol nem idéz fel obszcén gondolatot a hívőkben. Univerzális erő jelképe, s az örök újrateremtés titokzatos misztériumát hirdeti. Ám «minden csúcs fölött nyugalom honol», s a végtelen nyugalom, a mindentudás elpihent bölcsessége is ott lakozik a Kailász jégormain : ebben az alakjában Siva, mint Nagy Aszkéta, isteni *Jógi** ül mindeneket átfogó elmélyülésben a világ fölött. A *háromágú szigony*, mely a hármasság világ (Ég, Föld és Alvilág) fölötti uralmat jelképezi, a mindentudó isteni Bölcs attribútuma.

Mindez a végtelenség kapcsolatait és megnyilatkozási formáit kutató emberi képzelet pompás gondolatvilága. Hanem a tiszta elgondolás folyamából már régesrégén kiágaztak mellékcsatornák, amelyek posványos agyakban ragadós, fekete sárba fulladtak. A Siva-kultusból kialakult a *Tántrika*-miszticizmus fekete mágiája, a vele kapcsolatos *Káli*** -tiszteletből pedig, ezt a végső abszurditásig fejlesztve, sötét szekták és förtelmes elfajulások is születtek. A *vám-marg* («baloldali ösvény») szektája például a kicsapongások minden fajtáját hívei vallásos kötelességévé tette, mint oly utat, amelyen a lélek legkönnyebben szabadul meg én-je korlátaiktól. Meglehet, sőt valószínű, hogy ezek az elkorcsosult, betegesen túlfűtött gondolatok is utat találtak az északi buddhizmus egyik-másik irányzatába. Lámajuruban annál könnyebben gyökeret verhettek, mert ez a kolostor volt évszázadokon át az ördögös Bon Csosznak, a tibeti ősvallásnak főerőssége. E kultusz jelei ma is fellelhetők a Lámajuru Gompában. A lámajurui szerzetesek arckifeje-

* *Jógésvara* = a Jóga istene, Siva egyik neve.

** *Káli* («Fekete»), Siva *sakti*jának, pusztító isteni ereje női kifejezőjének — mitológikus feleségének — neve.

zése mögött mindent lehetett sejteni, csak éppen tisztult, leegyszerűsödött békét és erkölcsi emelkedettséget nem. Ámbár ki tudja, helyesen olvassuk-e a fiziognómiák könyvét? Talán mégis jobbak voltak azok a lámák, mint amilyeneknek látszottak, bár az összehasonlításban nem a mi jó típusainkat vettem mértékül, hanem faj- és hitsorsosaik külön példányait.

Belépve a kapun, a sötét és komor boltív alatt, udvarra jutottunk. Szörnyen rideg tanyának hatott az épület belülről is, legalább a mi szempontunkból. A lámák gyülekezőterme sem volt sokkal barátságosabb az udvarnál s a folyosóknál. A hosszúkás helyiség felülről kapta a világosságot, a menyezetből kürtöszzerűen kiemelkedő faépitmény oldalablakain át (49. kép). Csak a színek enyhítették a hely ridegségét: a faoszlopok, a tetővilágítás keretei és felső zárólapja, az oltár gyanánt szolgáló állványok fája s az apró teázóasztalkák élénk, erőteljes festése, arannyal és sárgával cifrázott vörös, kék, sötétzöld és fekete színfoltjai; a tetőnyílás oldalairól aláfüggő tarka, kínai munkájú templomzászlók fantasztikus istenalakjai és boddhiszattvái, a homályon is átrémlő freskóképek a terem falain, a különböző szentek és Buddhák meditáló vagy oktató figuráival, állatokkal, virágokkal, hegyekkel és felhőkkel, az egész együtt valami misztikus, titkokat rejtő hangulatot adott a különben csaknem nyugtalanító környezetnek. A terem végén oltárra emlékeztető hosszú állványon szoboralakok és kegyeszek előtt kis rézcsészek sokaságában mécslángok csillagpontjai sorakoztak. Az oltáremelvény díszei közt pedig első pillantásra szemembeötlött néhány olcsó, színes papírlegyező, abból a szétnyitható, redőzött körbe tárurolt fajtából, amelyet nálunk odahaza vásárokon, búcsúkon árusítanak. Itt ezek mint külföldi drágaságok szerepelhettek, amelyeket talán méltóbb díszeknek tartottak a remekfestésű kínai selyemzászlóknál is. Bizonyára az Indiában járt zarándokok, vagy az élelmes járkendi kalmárok hozták ide a papírlegyezőket.

A terem közepén hosszú, alacsony kerevetfélék nyúltak merőlegesen az oltár felé; a szertartásos teázások alkalmával ezeken foglalnak helyet a lámák, míg a noviciusok

és ifjabb szerzetesek kiszolgálják őket. Csemegeként ilyenkor egészben aszalt apró kajszínbarack és valami fehér cukorból készült édesség szerepel.

Az egyik kis nyitott udvarban néhány tanítvány — csupa nyolc-tizenkét éves fiúcska — hangosan trécselve játszadozott. Nem egy kedves, okostekintetű arc mosolygott felém kíváncsi érdeklődéssel. Vajjon ezekből is olyan baromi ábrázatok válnak majd, mire méltóknak ítélik őket a felavatásra, mint a mögöttem settenkedő idősebb lámáké?

A cellák és lakótermek némelyike valamivel biztatóbb külsővel rendelkezett, de a legtöbb mégis kietlenül sivár, embertelenül pusztá volt. Por és piszok bőven akadt mindenütt. Már szinte vágytam a friss levegőre és gyors léptekkel jártam végig a kolostor ama részeit, amelyeket a lámák hajlandók voltak megmutatni. Aztán a kapun át visszafelé indultunk. Az angolok sarkomban jártak és nem vetették meg a lámaista és északi buddhista kultuszra vonatkozó magyarázataimat. Künn aztán baksistadtunk a vezetőnek, mire a többi láma is elénk nyujtotta tenyerét. «Még megnézzük a szentélyt is!» hárítottam el a szurtos mancsokat — az egyik láma értett hindusztániul — s megindultam az udvaron álló szentély épülete felé. Belseje hasonló volt a kolostorbéli gyülekezőteremhez, csak sokkal több sor mécs égett az oltár előtt s a kerevetpadok helyett hosszú favályuk nyúltak végig a padlaton az oltár felé. Ezekben a vályukban térden, hasoncsúszva szoktak a lámák közeledni az istenképhez a szertartásos ájtatosságok alkalmával. A láma-nemzedékeknek évszázadok óta egymást követő sora mély árkokat, barázdákat szántott, koptatott a vályuk kemény fájába!

Az oltár mögött, felülről világított rekeszben hatalmas aranyozott istenkép állt. *Csun-rezig* (Avalókitésvara főisten tibeti neve) alakját óriási dicsfényként kör foglalja be, mely sugáralakban egymás mellé sorakozó karokat és kezeket ábrázol. Mert *Csun-rezig*nek ezer keze van, s úgyszintén ezer szeme, minden tenyerében egy, a fején viselt kettőt nem is számítva. Az egyik láma készségesen leszedte a szobrot takaró leplet, nem volt kifogásuk az ellen, hogy

lefényképeztem az ezerkezü istenséget. Bár féltem, hogy Őcsunrezigsége ezt netalán kegyeletlen merénynek minősíti s ezer kezével valóságos rotációs pofonzuhatagot talál lemérni a vakmerő hitetlennek. Ez ugyan nem következett be, de a Sokszemű mégis kifogott rajtam. Nagy gonddal állítottam be a gépet, az alak kétségtelenül benne volt a kereső keretében s nagyon ügyeltem a felvételre is, kellőképpen hosszú megvilágítást adva az esteledő homályban. Tudomásom szerint nem mozdult el a készülék, mégis, amikor előhívtam a filmet — két hónap múlva, Indiában — a dicső istenség feje nem volt a képen! A kép az alak nyakánál kezdődött, úgyhogy alsó harmadát már az oltár homlokzatának megvilágítatlan, fekete lapja foglalta el. Sohasem fordult elő velem ilyen hiba, tételezzük hát fel, hogy Csunrezig toltta el sok kezének egyikével a gépet, hogy megbüntessen tiszteletlenségemért!

Míg fényképeztem, észre sem vettem, hogy a két ánglius eloldalgott. Gondoltam, odakünn nézdelődnek. De mikor kimentem a szentélyből, sehosem láttam őket az udvaron. Egyedül álltam a fenyegető ütegekhez foghatóan felém irányuló rengeteg lámatenyér körében. Mintha Csunrezig sok keze megfordított irányban, nem szétágazva, hanem engem állítva középpontba, meredt volna szét körülöttem... A vigyorgó pofák méltán vetekedhettek a kolostori misztériumok állati és ördögi maszkjaival. Mit tehettem volna? Minden patába raktam egy-egy annát s magamban azt az angol élelmességet dicsértem, amelynek oly eklatáns példáját most személyesen tapasztalhattam.

Legjobb volt az egészben, hogy a kolostor alatt, a domb tövéén, a két gentleman vidáman üdvözölt és nevetve jegyezte meg, hogy milyen jó *trick* volt meglógni, mialatt a baksisra éhes lámák nem figyeltek oda! Megértettem, miért sikerült az *Union Jack* lobogójának beborítani a Földgömb tekintélyes részét...

XII.

Az Indus folyam. Ladákhi népszokások.

A Leh-felé vívő útvonal legremekebb része Lámajuru és Nurla közé esik. Alighogy elhagytuk Lámajurut, amelynek kolostora minden oldalról impozánsan emelkedik a völgy fölé, kis patak keskeny áttörésébe fordult az ösvény (53. kép). A pusztasziirtfalak szinte merőlegesen szöktek fel a patak medréből, úgyhogy a nap sugarai csak a tető kőszálait világították meg, lenn a sziklasikátor fenekén hűvös és szürke volt minden. A nyomdok hol az egyik, hol a másik partra csapott át, egyremásra vízben kellett gázolnunk. Szerencsére a patak ezeken a pontokon nem volt félméternél mélyebb. A karaván gyalogos tagjai mezítláb, felgyűrűközve jártak, ami nem lehetett nagy mulatság a patakmeder köves, sziklatörmelékekkel borított peremén, ahol az ösvény vezetett. Olykor a hegyfalak lába mindkét oldalon egyenesen a vízből emelkedett föl, úgyhogy jókora darabon a patakban meneteltünk. Végül az ösvény felkaptatott az egyik oldalon a hegyre, s jó magasan kerülte meg a zúgót, ahol a két sziklafal annyira összeszűkült, hogy alig méteres medret hagyott a patak egybetorlódó, tajtékzó habjainak. Aztán megint leereszkedtünk a szurdok mélyére, átvádoltunk a vizen és ismét felkapaszkodtunk a hegyoldalra, ezúttal a másik part fölé. A sziklavölgy kissé kitágult és míg a patak medre kanyarogva követte útját, amelyet sok-sok ezredévvél ezelőtt vájt a mérhetetlen kötömbömben, az ösvény az ijesztően szaggatott, egymás fölé tornyosuló óriási sziklák szegélyén éles fordulókkal vezetett egyre magasabbra. A sziklába vájt út helyenkint alig volt szélesebb 70—80 centiméternél. A lovak természetesen a külső peremen lépdeltek s a szirtfal csaknem nyílegyenesen hullott alá a patak medréig. A meredek kapaszkodókon lépten-nyomon meg kellett állnunk; a lovak különben sem vártak becses beleegyezésünkre, hanem nagyokat fújva álltak meg a fordulópontok valamivel szélesebb kőtalapzatán. Fáradságos út volt, de felségesen szép. A szurdok falai mint

valami titáni vár bástyái meredtek föl, lenyügözően hatalmas kőoszlopokkal, amelyek néhol úgy sorakoztak egymás mellé s egymás fölé, mintha gigantikus orgona sípjai volnának. S a világítás színjátékai! Lenn, a mélyben, a patak smaragdöld csíkja, melyet a beszögelő szirteken és óriási köveken megtörő habok fehér gyöngyfoltokkal szórtak tele; aztán a homályos köröngeteg lába, melyen a tovaszárguló vízről visszaverődő fények villódzva táncoltak, majd a magasba törtető, fokozatosan világosabb árnyalatokba olvadó falak és kőszálak teste, élesen megtört vagy gomolygó formákban fölfelé torlódó sziklatömegek, végül pedig az átellenes hegybástya taraján napfényben úszó, vörös vagy narancssárga ragyogásra gyúlt torony- és oszlopalakzatok, mögöttük és fölöttük a még magasabb hegytetők szikrázó havával, amelynek körvonalai keményen váltak ki az égbolt mély kékjéből. S ez a leírhatatlan, de feledhetetlenül csodálatos, vad, döbbenetesen szép látomás folyton változott és mint valami félistenek kezében forgó kaleidoszkóp minden fordulónál, minden szögleten új meg új kőszínjáték meglepetéseit zúdította reám. Pedig milyen ritkán látja fogékony, hálás szem! És hány felséges csodát, ezer meg ezer szépség-misztériumot rejt ez a mi Földünk oly hozzáférhetetlen tájakon is, ahol soha, soha emberszem nem láthatja. A Természet önmagának, vagy csupán hegyei, erdei és vizei szellemeinek játssza el az isteni színjáték mozzanatait, varázslatos képeit — legszebb jeleneinek mi emberek csak itt-ott vagyunk hivatlan, talán felesleges szemlélői.

A patak szűk völgye végül nagyobb patakba torkolt s az ösvény, alászállva a kövek amfiteátrumából, a vízparton vezetett tovább. (46. kép). A természet képeskönyvének újabb lapjai követték egymást. Sötét sziklák, görgeteges hegyhátak váltakoztak kisebb-nagyobb katlanok tisztásaival, amelyeken a hegyomlások lezúdult maradványai emberművekre emlékeztető dolmeneket és druida-oltárokat emeltek. A nagy patak — vagy kis hegyi folyó — partján húzóódó ösvény sem volt szélesebb egy méternél, úgyhogy a lovak (amelyekhez Lámajuruban változatosságképpen egy zömök, fekete-fehér *zombu* is járult) a hátukra rakott

málhakötegekkel nem egyszer súrolták a sziklafalból kiugró nagy köveket. Szemközt, a völgy fordulója mögül, ladákhi pásztorok közeledtek birkanyáját terelve maguk előtt. Meg kellett állnunk, hogy emberek és lovak behúzódjanak a hegyoldal barlangszerű nyílásaiba és repedéseibe, mert máskülönben nem térhettünk volna ki a szembejövőeknek. A félénk birkák gomolyogva, bukdácsolva torlódtak össze, míg átvergődtek mellettünk. A pásztorok — vad, szurtos, birkabőr-kacagányos alakok — nem mulasztották el a ritkán kínálkozó alkalmat, hogy tőlem, az idegen szahábtól, néhány darabot kunyoráljanak ama legkívánatosabb kincsből — a *gyufából*. Bár minden tibeti övén ott függ a rézveretes kis bőrtáska, amelynek alsó széle vasdarabból való, míg belsejében kovakő és száraz kőc szolgál a tűzcsiholás műveletére, de azért tudja mind, hogy a *macsesz* (matches, mert a tibeti is éppúgy angol nevén ismerte meg a gyufát, mint az indus) ördöngös szerszáma többet ér a csiholó készségnél. Jóllehet Abdulla, az utazó háztartás gondos és körültekintő felügyelője, mindig élénken tiltakozott könnyelműségem ellen, többnyire adtam két-három szálat a mindennap jelentkező gyufakéregetőknek. Ketten a pásztorok közül hálás készséggel fényképező gépem elé is álltak (52. kép), pedig előbb meglehetősen bizalmatlansággal és aggodalommal méregették a titokzatos, netán veszedelmes masinát.

Véget ért a kis hegyi folyó szurdoka is s egyszerre, amint a széttáruló sziklapun kiléptünk, széles, nagyszerű völgy terült el előttünk. Hatalmas folyam zúgatta hullámaint lábunk alatt: az *Indus* (57. kép).

Ez a körülbelül 3200 kilométer hosszú folyó Tibetben, a Kailász-hegycsoport vízválasztójának északkeleti oldalán ered és nagy útján országokon át hőmpölygeti víztömegét. Tibetből északnyugati irányban Ladákba, innen Baltisztánban, Szikardun, Csitrálon át előbb nyugat, majd dél felé fordulva, a Pandzsábba veszi útját, ahol az ország nevét adó öt folyam,* a *Dzsélam*, *Csenáb*, *Ravi*, *Szatledzs* és *Biasz*

* *Pandzsáb*: «Öt Folyó». A régi szanszkrit *Pancsanáda* név is ugyanezt jelentette s így nevezik azt az ágot ma is, amely az öt folyó vizét egyesítve az Indusba vezeti. Helyesebb, ha Pandzsáb helyett a Pandzsáb-ot monduk («Az Ötfolyó»).

egyesített vizével gyarapodva siet a perzsa öbölbe. Partjai a világtörténelem sok nagy eseményének voltak tanúi. Évezredekkel ezelőtt a hegyekből alászálló ős *ind-árják* gulyái legelték a pandzsábi síkság fűvét, majd *Nagy Sándor* hadai keltek át a nagy folyamon, amelynek híre még Herodotosz előtt eljutott Európába. Nem messze az Indus vizétől ütközött meg a nagy macedón hódító a Pandzsáb akkori fejedelmével, Mahárádzsa *Pururavaszzsal*, akit görögösen Porosz néven ismer a nyugati történelem. Partjainak táján csatlakozott Sándorhoz a hindu kalandor, *Csandragupta* (görögösen Szandrokottosz), aki felhasználva az általános felfordulást s az egymással tülekedő fejedelmek egyenetlenségét, kiterjedt birodalmat alapított Északindióban. A Szeleukidák és az indiai görög fejedelmek után a fehér húnok lovas áradata söpört végig a Pandzsábon, majd évszázadok múlva az első mohamedán invázió is az Indus vidékén tört India földjére. Afgmán, perzsa és török-mongol hódítók sora következett aztán az Öt Folyó országában, míg végül, — ezúttal nem észak vagy nyugat, hanem kelet felől — a legsikeresebb hódító, a brit hatalom tűzte le a Szt. András-keresztes lobogót az Indus partján, miután legyőzte a pandzsábi *sikkh* birodalom vitéz seregeit. És ki tudja, még hány nagy eseménynek, népek és fajok hány súlyos vándorlásának lesz tanuja a hatalmas folyam, amely a Természet cézári közönyével hömpölyög végig immár évezredek óta az emberek csetepatéinak, sikereinek és bukásainak gyorsan váltakozó, mulandó tragikomédiái közt.

Ezek a partok itt fenn, Ladákhban, ha nem láttak is oly világraszóló mozgalmakat és eseményeket, mint aminők ott lenn messze délnyugaton, az Öt-Folyó földjén zajlottak le, azért sok-sok tusáról, népek gyakori összecsapásáról beszélhetnének. Dárdok, baltiak, mongolok, indiai muzulmán hódítók és kasmiri dógrahadak vére, a keményen védekező ladákhiakéval elvegyülve, öntözték a meddő tájat, amelyet még ez a «sajátságos nedv» sem tudott termővé varázsolni.

Az Indus már ott, ahol ösvényünk a völgyébe torkolt, több mint kétezeröt száz kilométernyire deltájától, nagy

folyó. Szélessége a sziklás partok alakulása szerint változik, de általában száz méterre tehető. Gázlókkal nem szolgál és Ladákh egész területén csak azon a pár ponton lehet átkelni rajta, ahol áthidalták. Vadul kavargó szennyes-sárga vize rideg, puszta sziklahegyek sorai közt árad s tajtékzó dühvel ostromolja az útjában álló parti szirtfokokat s a mederből ágaskodó sziklazátónyokat. A víz fölött vonuló ösvény mentén, a hegyoldal kövére zarándokok ájtatos jeleket véstek, az «Om mani padme hum» cikornyái s az Életkerék rajzai pótolják a tágasabb ösvények csorteneit és manifoldait. (55. kép.) Ámde ezek is újra felbukkannak, mihelyt a part szélesebben kiterül. A lavináik aláhengergetett sziklái helyenkint háznagságú halmazokban hevernek és szeszélyesen egymásra tornyosulva, üregeket és védőtetőt alkotnak, amelyeket a vándorok és pásztoremberek kisebb kövekkel még alkalmasabbakká tesznek, hogy éjszaka vagy vihar idején legyen hol meghúzódniuk. E sziklatanyák odvaiban szürke hamurakások és csontdarabok hirdetik emberek ottjártának emlékét.

Mi is egy ilyen természetalkotta barlangtanya sziklafödele alatt bujtunk meg rövid pihenőre, hogy a nap perzselő heve ellen védekezzünk. A nap ereje nőttön-nőtt, amint az Indushoz közeledtünk: Nyugati Tibet legmélyebb fekvésű pontjait az Indus-völgy vonala köti össze. Igaz, hogy ahol mi elértük a folyót, ott is 2900 méter magasságban álltunk a tengerszint fölött.

Pihenő után újra nekiszedelőzködve, nemsokára elértük a hidat, amely *Kalatsze* előtt köti össze a folyó két partját (56. kép). A sziklák itt annyira összeszorítják az Indus medrét, hogy aránylag könnyűszerrel áthidalhatták. *Naglug*, nyugattibeti király még 1150-ben rakatta le a híd alapjait. Régi erőd védi a jobbparti hídfőt. Valamikor fenyegető akadály lehetett. Hanem a dzsammui maharádza hadai, melyek 1834 és 1842 közt meghódították, s az ismételt felkeléseket legyűrve, tartósan «pacifikálták» Ladákhot, nem riadtak vissza a primitív erődöktől. Az indiai seregek akkor már ágyúkkal is rendelkeztek. A kalatszei híd nem egy ütközetet és emberi tragédiát látott. Midőn Purig és Ladákh népe

1841-ben újólag fellázadt a dógrauralom ellen, Zorávar Szingh — aki lángeszű vezér, de éppoly kegyetlen s ember-telen volt, mint a legtöbb keleti hadvezető — elrendelte, hogy az elfogott és borzalmas kínzások közt megcsonkított felkelő vezér, Szukamir, jobbkezét elrettentő példaképpen szögezzék ki a kalatszei hídfőnél. A tisztt, akit ezzel megbíztak, késő este érkezett Kalatszébe s éjjelre megpihent a karavánszerájban. Az ám, de éjszaka egy macska meg-orrontotta és ellopta a kiszögezendő kezét! Bezzeg nagy volt az ijedelem. A község népe reszketett, hogy a meg-esett bajért ők fognak megszenvedni. De, úgy látszik, volt annyi magukhoz való eszük, hogy rájőjjenek: a tisztt is éppoly nagy bajban van, mint jómaguk. A megoldás nem késett soká. Egy előző nap elhúnyt láma jobbját vágták le s függesztették egy hosszú póznára a hídfőnél az elorzott kéz helyett.* Így mindenki meglehetett elégedve (főleg a macska), szegény Szukamirnak pedig már úgysis minden mindegy volt.

Kősvatagon át folytattuk utunkat a hídon túl, míg aztán tágas, termékeny völgyteknő nyílt meg előttünk. Üdébb, zöldebb oázissal, mint Kalatsze, nem találkoztunk, amióta elhagytuk Kasmir földjét. A környező hegyek ugyan éppoly kopárak voltak, mint bárhol Ladákhban, de a népes község környékét hullámozó vetéstáblák, vidáman csobogó öntözőcsatornák, dúsán termő kajszinbarack-, alma- és cseresznyefák csoportjai, sudár nyárfák és nyíresligetek barátságos színfoltjai tették vonzóvá. A falu fölé emelkedő hegymoron *Bragnag* várromjai beszéltek arról, hogy Kalatsze már a XII. században is fontos hely lehetett. A várat szintén Naglug *namgjal* (király) építtette.

A falu szélén, kőkerítés mögött, szép és terjedelmes gyümölcsös terület el, kapuján angol felírással: *Moravian Mission — Dispensary* (Morva Misszió — Gyógyszertár). Ha jól emlékszem, tibeti és urdu felírás is állt alatta, de nem esküszöm rá, mert figyelmemet az angol szavak vonták magukra. Sajnos, a kalatszei misszionárius, Rev. dr. Kuenig,

* A. H. Francke: A History of Western Tibet.

aki németes neve dacára is született angol, éppen nem volt odahaza. Visszatérőben később megismerkedtem vele, de erről majd a megfelelő helyen számolok be, mint ahogy a Moravian Mission működéséről is majd a lehi missziós telep kapcsán fogok beszélni.

Kalatszében sok muzulmán is lakik. Az Iszlám síita ágazata, mely Baltisztánt teljesen meghódította, megtorpanat Ladákh határán és csak Purig kerületnek eredetileg buddhista-tibeti népét nyerte meg egész tömegében hitének. Azonban Ladákh némely vidékére is, éppen a nagyobb és fontosabb helységekbe, beszivárgott a mohamedánizmus. Muzulmán tibetiek vagy bevándorlott baltiak békésen élnek a buddhisták mellett. Maulbek lakosságának is tekintélyes hányada az Iszlámot vallja, Kalatsze és Leh szintén sok mohamedánt mutathat fel.

Helyén lesz, ha itt megemlítem a ladákh-i népelet néhány jellemző vonását, amelyek ismerete nélkül sem a lámaizmus, sem a népesség, vagy a Ladákhban találkozó vallások problémáit nem láthatjuk helyes megvilágításban.

Láttunk már egy-két lámakolostort, magát Lámajuru Gompát, Ladákh egyik legnagyobb és leggazdagabb kolostorát is. Ezekben a kolostorokban a lámák megfélemtől jómódban élnek. De vajjon miből? A hívők és zárandókok adományai sokat jelentenek, különösen a híresebb gompák esetében, de a szerzetesek megélhetésének főforrása még sem az alamizsna. A föld — a termékeny oázisok földje — sokhelyütt a kolostor birtoka, vagy legalább részben az. Megművelői csupán részt kapnak a termésből. Másutt, ahol a föld a parasztság kezén van, ezek tartoznak kiadós tizedet fizetni az elmaradhatatlan kolostornak. Szóval, mint az angol mondás tartja, a lámák mindig «a bot vastagabb végét tartják a kezükben». Félreesőbb völgyekben, különösen Zanszkár rendkívül szegény vidékein, látni ugyan *jöldművelő* lámákat is, ám ez kivétel. Egyedül a kolostor rendelkezik tartalékkal és felesleggel, akár vetőmagról, akár pénzről legyen szó, e szerint egyben a bank szerepét is játssza. Ez különben általános dolog a Keleten. Tudjuk, hogy a jeruzsálemi nagy templom valóságos bankház és

«safe» volt, ahol nemcsak a vallásos, hanem a gazdasági élet számai is egybefutottak. Ugyanígy áll a dolog az Iszlám nagyobb mecseteivel s a hindu templomokkal. A kultusztól eltekintve, Délindia óriási hindu templomai (Tandzsor, Tricsinopoli, Madura stb.) eleven valóságban varázsolhatják szemünk elé Salamon jeruzsálemi templomának külső és belső életét. A tibeti buddhista kolostorok is hasonló szerepet játszanak a nép gazdasági életében. Mi sem természetesebb, hogy a lámák kezében lévő tőke elszakíthatatlan láncokkal kapcsolja érdekeinek szolgálatába a világi hívőket, de el kell ismernünk, hogy végeredményben szükséges tevékenységet fejt ki, hiszen más támogató és irányító szervezet nem áll a nép háta mögött. A kolostorok alaposan megnyírják a hívők nyáját, de óvakodnak attól, hogy a gypjával együtt a bőrt is lenyúzzák róluk.

És nem szabad elfelejtenünk, hogy a *tibeti gompák lakói a nép széles rétegeit képviselik*. Csaknem minden családból jut egy-két tag a szerzetesek vagy az apácák sorába. Ennek is mélyreható gazdasági okai vannak. Az olvasó már képet alkothatott magának Nyugati Tibet földrajzi viszonyairól: az irdatlan kőtengerben csak nagy távolságokra bukkanunk termékeny szigetekre, melyeken települések jöttek létre. A legszívósabb munkával sem lehet több földet elhódítani a meddő hegyvidéktől, mint amennyit a Természet átengedett. Még a megművelhető területeken is nagy erőfeszítésekkel jár a gazdálkodás: említettem, sokszor milyen messziről kell az épített csatornák vizét a vetéstáblák közelébe vezetni. Oly országban tehát, mint Tibet, ahol az ipar egészen kezdetleges fokon áll, a lakosság kizárólag csak a földművelés és állattenyésztés hozadékára támaszkodhat. A művelhető föld mennyiségét nem lehet fokozni, *ergo*: a népesség szaporodását kell megszabott korlátok közé szorítani. Ezt Ladákhban keresztül is vitték. A módszer primitív, barbár — de jobbat még nem találtak ki arrafelé. Minden családból kerül fiú- vagy leánygyermek a kolostorokba, hogy szerzetes vagy apáca váljék belőlük. A lámák és az apácák cölibátusban élnek (a Lámaizmusról szóló fejezetben felsorolt néhány kivételtől

Phot. Vishunath.

48. Kusóg. (Apát.)

49. Gyülekezőterem a kolostorban.

50. A reformált szekta lámái. A falon az «életkerék» képe.

Phot. Visnunath.

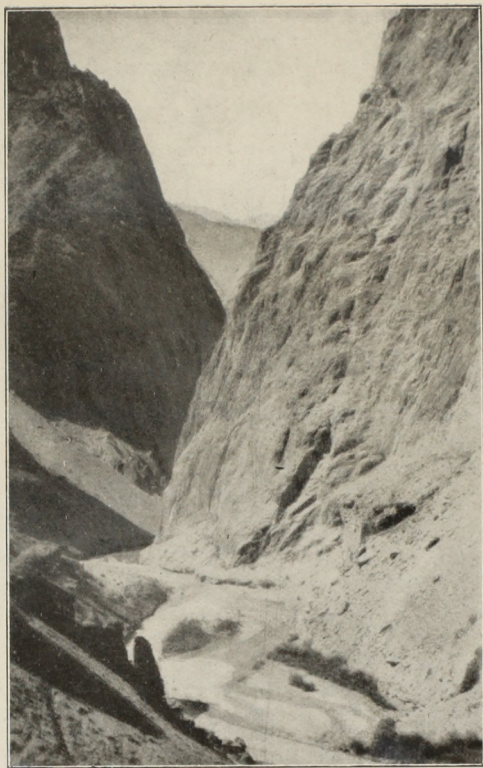
51. A kolostorbeli misztériumok néhány szereplője.

52. Ladákhí pásztorok.

53. Szurdok, Lamajuru község után.

54. Öreg ladákhí a kunyhója előtt, kezében gyapotfonó orsóval.

eltekintve), amely szabály, a kolostorok nagy száma mellett, máris észrevehetően hozzájárul a népesedés korlátozásához. De még ez sem elég. Mai napig is általános érvényben van a *többférjűség* (polyandria) ősi szokása, mely még a buddhizmus eljövetele előtt vert gyökeret Tibet népében. Fivérek, olykor hárman-négyen is, *egy* közös feleséget vesznek. Ha ez a szokás erkölcsi szempontból még kifogásolhatóbb is, mint a többnejűség, annyi bizonyos, hogy célra vezet. A nélkül, hogy a tibetiek közt felfedezhető volna pl. az indiai rádzsput-hinduk különös, régi szokása, a gyermekgyilkosság,* sikerült a népesség számát csaknem tökéletesen állandósítani. Ladákh 75,000 négyzetkilométernyi területén kb. 20,000 ember lakik s valószínűleg ennyi lakott évszázadokkal ezelőtt is; legalább az utóbbi 70—80 év folyamán nem mutatkoztak figyelemreméltó ingadozások a lakóság számában.

A buddhista-lámaizmusnak ugyan méltán fel lehet róni, hogy — sokat hirdetett magasabb morális felfogása dacára — nem próbált végetvetni a többférjűség eléggé rút szokásának, — mert e tekintetben valóban mindent úgy hagyott Tibet földjén, ahogyan találta — de másrészt nehéz lenne rámutatni, hogyan kellett volna a népesedés problémáját más eszközökkel szabályoznia. Elvégre nem sorozhatta be az egész lakosságot a lámák seregébe! A furcsa népszokás talán öntudatlanul alkalmazkodott a szülőföld bizarr, sajátos szelleméhez. S az Iszlám továbbterjedésének is ez vetett gátat. Hogyan fészkelhetne volna be magát Tibetbe olyan vallás, amely intézményesen propagálja a többnejűséget? Viszont a mohamedánizmus *szórványos* beszivárgása jótékonyan hatott a népesedési probléma szempontjából: a felesleges, férjet nem kapott ladákh-i nők immár nem estek a család terhére, az apácakolostorok lakóinak számát sem kellett oly mértékben növelniök, mint

* A brit fennhatóság sok más régi abuzussal együtt ezt is megszüntette. Tény, hogy a harcias rádzsputok közt szokásos volt leánygyermekeket eltenni láb alól. A leány, hindu felfogás szerint, különben is csak baj és átok a családra nézve, hiszen nagy gondot és költséget okoz a kiházás.

annakelőtte, hanem férjhez mehettek a többnejűséget követő muzulmán prozelitákhoz. Ennek semmi akadálya nem volt, mert a buddhista türelmes, szinte közönyös a más-vallásúval szemben. A ladákhí nő — legalább azokon a vidékeken, ahol mohamedánok is laknak — gondolkodás nélkül hagyja el ősei vallását, ha módjában áll feleségül menni egy muzulmánhoz. A rokonság nem talál ebben kivetnivalót, de még a lámák sem törődnek vele. Hiszen aránylag csak kevés hívő elvesztéséről van szó, s a mohamedánna vált asszony senkinek sem okoz többé gondot — férjét kivéve. A mohamedán, ha fajra nézve tibeti is, sokkal vállalkozóbb, gyakorlatiasabb és mozgékonyabb a buddhista tibetinel: ha nem talál megfelelő megélhetést Ladákhban, kivándorol, amit a buddhista nem tesz. A mohamedánok sorából kerül ki Ladákh legtöbb kereskedője; a praktikusabb szellemű Iszlám valahogyan a buddhista tibetinel alkalmasabbá teszi hívét az üzleti foglalkozásokra. E szerint a mohamedán tibeti inkább módját tudja ejteni, hogy a földtől függetlenül, üzleti vagy ipari foglalkozással biztosítsa megélhetését. A kasmiri állam ladákhí hivatalnokai s egyéb alkalmazottai közt is könnyebben nyer elhelyezkedést, mert a mohamedán *madrászákban* megtanulhat hindusztániul írni-olvasni, míg a buddhista tibetinek nem áll rendelkezésére anyanyelvén oktató iskola, hacsak nem a lámakolostorban nyer némi neveltetést. De mint-hogy a kasmiri állam hivatalos nyelve Ladákhban az urdu-hindusztáni, a tibeti nyelvvel és írással e tekintetben nem lehet sokra menni.

A népesedés problémájának, *A. H. Francke* szerint, legjobb megoldása lenne, ha a tibetiek nagyobb tömegei térnének keresztény hitre. Ez egyrészt megszüntetné a többférjűség szokását, amelyet a lámaizmus megtűrt, másrészt nem járna azzal a veszéllyel, mint a többnejűséget hirdető Iszlám hatása. Az érv megfontolandó, de kérdés, hogy a kereszténység bármely formája gyökeret verhet-e oly mértékben Tibet népe közt, hogy civilizáló s erkölcsileg nivelláló hatása általánossá váljék. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a kereszténység sohasem lesz képes nagy

területeket hódítani Ázsiában, hanem csak arra óhajtok rámutatni, hogy a lámaizmus szervezete úgy vallásos, mint gazdasági szempontból ezer gyökérszállal fonja be a tibeti nép életét. Óriási erőt képvisel ez, és a keresztény térítés elszórt, lokális eredményeiből még korai lenne arra következtetni, hogy a missziómunka nagyarányú növelése kétségtelenül a tibetiek tömeges áttérésére vezetne. Erre a fontos és érdekes kérdésre még visszatérek a lehi misszió kapcsán; itt csak a népesedési problémára való vonatkozásban kellett fölemlítenem.

E kitérő után visszasétálhatunk Kalatszébe. A falu túlsó szélén, nagy fák alatt tartottunk déli pihenőt. A községben posta- és távíróállomás lévén, Abdullával feladattam az útközben írt leveleket. Ilyenkor mindig éreztem, hogy még kapcsolatban vagyunk a civilizációval, a Nyugattal, bár ezt csupán a postaszolgálat s az az egy szál huzal képviseli, melyet Szrinagar és Leh közt feszítettek ki. A távíróhuzal — egyetlen szodronyszálból, földvezetékekkel — nem követi a kanyargó völgyek vonalát, hanem lehetőleg minden kerülőt egyenesen átvágva, vad sziklákon, hegytetőkön keresztül, folyók vize fölött nyújtózik célja felé. Cudar kemény feladat lehetett megépíteni, s a javítójárőrök sem épen irígylésreméltók, akiknek viharban, hóban is ki kell vonulniok, hogy a megrongált vonalat helyreállítsák. A távíróvonal munkásainak még nehezebb a dolga, mint a postafutároké. Többnyire bennszülöttek, míg a posta- és távíróállomások hivatalnokai kasmiri hinduk vagy mohamedánok, szóval idegenek. Az indusok felrójják az angoloknak, hogy minden fontosabb pozíciót a maguk embereivel töltenek be, de ez a tendencia még fokozottabb mértékben nyer alkalmazást nem egy indiai «bennszülött állam»-ban. Példa rá a kasmiri uralom Ladákhban.

Kalatsze üde zöld foltjának egyszerre végeszakadt, amint túlsó szélén egy mély szakadékhoz jutottunk. Meredek serpentinekben lépdeltünk a keskeny völgyhasadék aljáig, ahol zuhogó hegyipatak vágatott az Indus felé. A túlsó partról még meredekebb fordulókkal kígyózott fel az ösvény, s fenn a platón már megint csak kő és homok

nyújtózott előttünk a messzeségbe. A pusztaságból visszatekintve még vonzóbbnak, még üdítőbbnek tetszett Kalatsze zöld szigete.

A hátralévő tizennégy kilométert köves sivatagon tettük meg, de legalább nem kellett kapaszkodókon átvergődnünk. A fennsík alatt jobbkéz felől az Indus hőmpölygette sebes, sárga vizét. Végre újabb zöldelő oázis tűnt fel a kopár hegyek tövén: *Nurla*. Kisebb, jelentéktelenebb helység Kalatszénél. Egy jómódú paraszt kis gyümölcsösében üttünk tábort, a tulajdonos két annát kért a helyfoglalásért. Az angolok sátrai már ott álltak. A két brit meg lehetett elégedve velem, hiszen sohasem előztük meg őket. Udvarias üdvözlés és néhány banális szó után megint megszűntünk létezni egymás számára.

Abdulla már képességeihez mérten eléggé beletanult a szakácskodásba s az utazási munkarendbe. Alighogy felállították sátrammat, — amiben Abdulla erélyes parancsnoksága alatt a resz-páknak is közre kellett működniök — kész volt a meleg mosdóvíz (ez Guláma hatáskörébe tartozott), s mire elkészültem a tisztálkodással, Abdulla elémrakta a kiltára a kávéházi szabályszerűséggel «felszerelt» teázó tálcát. A kenyérsütés terén azonban Drász óta sem tett különösebb előhaladást, de már beletörődtem. Míg teáztam és naplómbe jegyezgettem, Abdulla vacsorafőzéshez látott. Egyben előkészített valami hidegen is ehető vacakot, amit a másnapi menetre szánt, hogy a déli pihenő alatt egy keveset falatozzam. Általában minden olajozottan gördült, csak kezdtem magam olykor igen furcsán érezni. Estefelé rendesen nagy bágyadtság fogott el, amit a menet fáradalmaival próbáltam magyarázni. De Nurlában már borzongás, igen kellemetlen közérzet és éles belfájdalmak járultak hozzá a bágyadtsághoz. Nyugtalanított a dolog, de föltettem, hogy reggelre elmúlik az egész. Úgy is történt, de már a következő nap estéjén megint jelentkeztek az említett tünetek.

Pedig a másnapi menet elég nehéz terepen át vezetett. A táj meglepő változatai, a komor sziklavölgy sokszerű alakulása ugyan kárpótolhattak volna a gyakori kapasz-

kodókért és az úgynevezett «lépcsőházak» okozta fáradalmakért, de már délután igen cifrán éreztem magam. «Lépcsőházak»-nak nevezik azokat az útrészleteket, ahol az ösvény, vagy helyesebben nyomdok, egymásra halmozott kötömbök és sziklák gigászi torlaszain vezet át. Hegyomlások, föld-rengések építették fel ezeket a szörnyű garádicsokat, nyaktörő lépcsőfokokkal, amelyek legalább félméter magasak, de gyakran váltakoznak méteresekekkel is. Már t. i. amerre a nyomdok kanyarodik, mert jobbra-balra szekér-, sőt vagon-nagyságú kövek és sziklatömbök hevernek egymás hegyén-hátán. Bámulatos, milyen óvatosan és ügyesen másznak föl-le a ladákhi lovacsákák ezeken az alvilági lépcsőkön. Természetesen leszálltam a nyeregből, hogy lovam könnyebben vergődhessen át a köveken, de a málhásállatok hátán vésztojósó recsegéssel-ropogással dülöngtek ide-oda a poggyászkötegek, mikor a lovak lefelé menet egy-egy jólmegtermett lépcsőfokról a mélyebben fekvő kötömbre zökkentek.

Meg is érdemeltük a pihenőt, mikor végre bevonulhattunk a *szaszpuli* dák bangló táborozó térségére. Aznap nem bántam volna, ha az utasmenház egyik szobácskájában valamivel nagyobb kényelemben húzódhatom meg, de angoljaim már elfoglalták a terepet és javában whyskiztek a primitív, de csinosan épített kis dák bangló emeleti terraszn. A táborhely azért meglehetősen kellemes tanyának bizonyult s legalább zavartalan csendet élvezhettem sátramban. Enni alig bírtam, émelygő rosszullet vett erőt rajtam és a forró tea után sietve tábori ágyamba bujtam.

Talán csak nem megint a malária? — morfondíroztam az éjszaka sötétjében. — Még csak az kellene! De aztán úgy fogtam fel, hogy csak valami múltó rosszulletről lehet szó; talán a víz, vagy Abdulla mérsékelten higiénikus főzési eljárása okozott holmi infekciót. Az ilyesmi — mint már Indiában tapasztalhattam a megelőző két év alatt — könnyen előfordul Keleten. Beszedtem, amit csak megfelelőnek ítéltam úti gyógyszerhárom készletei közt és a továbbiakat rábíztam a Gondviselésre, vagy ha úgy tetszik, a *kiszmetre* vagy *karmára*, ahogy az embersorsot intéző hatalmat arrafelé nevezik.

XIII.

Tovább Leh felé. Betegség.

Szaszpul nagy völgyteknőben fekszik. Egykori jelentőségére romantikus várrom emlékeztet; a község manapság is a nagyobbak és jelentékenyebbek közül való. A Leh felé vivő ösvény itt eltávolodik az Indus partjától és köves, kopár fennsíkon, majd kisebb patak völgyeken keresztül éri el *Boz-gut*, az egész útvonal egyik legfestőibb pontját. (58. kép).

A kerek völgy s a helység tájképe — mintha hirtelen széthúzták volna a díszletet rejtő függönyt — egyszerre jelenik meg, amint az utas egy sziklaszoros kapaszkodójának tetejére jut. Fantasztikus kép tárul az idegen szeme elé, még valószínűtlenebb az odáig látottaknál. Bozguban a tibeti tájak és tibeti embertanyák minden bizarr jellegzetessége összegezetten, valóságos művészi kompozícióban egybesűrítve tárja fel a tibeti föld s lakói szellemét. A panorámát környező sötét sziklák és hegyek végtelenül sivarak, ridegek és puszták. Tenyérnyi zöld folt sem csendít vidámabb szólamot a Kő komor szimfóniájába. Ám a hegyek amfiteátrumának körében, lenn a völgykatlan fenekén, ujjongó ellentétképpen zöldel a tipikus nyugattibeti termőföld-oázis. Öntözőcsatornák köperemeinek fehér sávjai szel-delik keresztül-kasul az egész völgyet, apró táblákra osztva az árpa, köles, lucerna és málé különböző színfoltjait. A jellegzetesen tibeti helység házcsoportjai a domboldalon sorakoznak egymás mellé és fölé. A legmagasabb dombtetőn láma-kolostor emeletes háztömbjei válnak ki a hegyek sötét hátteréből. A régi erőd sok vihart látott: *Gjalpo Deleg* király idejében (XVII. század) a mongolok hónapokig ostromolták.

Nem volna teljes a kép, ha az előtérben a völgy bejáratát nem őrizné a csortenek sokasága. Amint leereszkedünk az ösvényen, utunk e csortenek közt kanyarog. Némelyiküket kapúformára képezték ki, átjárót hagyva az alapépítmény testében. Az ösvény e kapúkon visz át és nyilván vallásos érdemet jelent áthaladni a csorten kupolájában rejlő ereklye alatt.

Nem tölthettünk hosszabb időt Bozguban — most csak egy volt a gondom: minél előbb elérni Leht, ahol megpihenhetek. Az émelygő rosszullet, időnkint szédülés kíséretében, s az egyre fokozódó gyengeség már határozottan nyugtalanított. Nem tudtam ugyan elhinni, hogy ismét a malária kezdte ki véretem, hiszen alig két hónappal azelőtt estem át egy erélyes kúrán Marriban, s azt véltem, hogy a kinininjekciók végleg elpusztították a gyalázatos kórság mikrobáit. Gyanakodtam a vízre is, mert bár odáig nem ellenőriztem a gyakori kisebb-nagyobb rosszullet előzményeit, kezdtem valami összefüggést sejteni ezek s a vízivás közt. Abdullát is okoltam, mert a derék fiú minden igyekezete mellett sem bírta elsajátítani a higiénikus tisztaság gyakorlati eljárásait a főzéssel kapcsolatban. Pedig hányszor tartottam neki népszerű előadást a tisztaságról s ennek befolyásáról az egészségre! Abdulla sokszor ült elém a földre esténként, míg én a vacsora utáni teát kortyolgattam, hogy áhítattal hallgassa oktatásaimat. A kép önkéntelenül a Pénteket tanító Robinsonra emlékeztetett, legalább Abdulla a tanulatlan, de okulnivágó primitív ember nagy jóakaratával, tisztelettől és csodálkozástól csillogó szemmel nézett reám s csak úgy itta szavaimat. Kérdései és válaszai azt bizonyították, hogy tanításaimat szívére veszi s megérteni törekszik. Előadásaim tónusa népszerűség szempontjából semmi kívánnivalót nem hagyott. Például:

— Aki nem tisztálkodik rendesen és nem ügyel arra, hogy mindent tisztán tartson, az nem ember, hanem *disznó*!

Ez súlyos kijelentés volt, mert muzulmán és hindu egyaránt a legnagyobb sértésnek veszi, ha disznóhoz hasonlítják. A *szuár ká bacsa* kifejezés a legmegbecstelenítőbb szidalom Indiában (ami ugyan nem akadályozott meg egy mahárádzsát abban, hogy fülem hallatára így ne aposztrofálja néhány hadsegédét és főtisztviselőjét, akik valami mulasztással kivívták legmagasabb elégtelenségét). Hanem Abdulla megértette, hogy én ezt nem reá vonatkoztatva, hanem csak úgy általánosságban mondom. Nem nehezelt érte, sőt helyeslően — oldalt, a vállá felé biccentve fejt: ez az igenlés mozdulata Keleten — jelentette ki:

— *Bésakh, hazúr!* (Kétségkívül, uram!)

Magyarázataimat valláserkölcsei alapra fektettem, kifejtve, hogy hiszen Mohamed — *M'hammad*, ahogy arabosan ejtik — maga is sokféle mosakodást írt elő. Ő pedig, a nagy *Nábi* (próféta), tudta, mit beszél... («Bésakh, szaháb!») Csakhogy az emberek lusták és csak éppen a tessék-lássék kedvéért teljesítik ezt a szent parancsot... («Bésakh!») Holott nincs Istennek tetszőbb dolog, mint tisztán tartani testünket, amelyet Allah teremtetett... (Nagy fejbiccéntés: «Bésakh!») És miután nemcsak kívül, de belül is tisztán kell tartani magunkat, fontos, hogy ételt, italt tisztán kezeljünk s készítsünk el. Allah elleni véték, ha ezt elmulasztjuk! («Bésakh, bésakh, hazur!»)

De nemcsak így általánosságban, hanem részletesen is kifejtettem a higiénia alapelveit, sőt gyakran ellenőriztem Abdulla eljárásait a «kitchen boat»-ban. (Tudniillik Abdulla ezt az angol kifejezést, amely «konyhabárkát» jelent, a kasmiri hajóseletről átplántálta a sátorozó nomádeletbe s a maga sátrát, valamint a konyhaszereket tartalmazó ládát és kosarakat is *kicsenbótnak* nevezte.) Megmutattam neki, hogyan készüljön fel a főzéshez, hogyan tisztogassa meg az edényeket, hogyan mossa meg az elkészítendő élelmiszereket stb. — és egyszersmindenkorra megtiltottam, hogy a javíthatatlanul szurtos Gulámát a főzés s az élelmiszerek közelébe engedje. Hanem a dolog mégsem ment egészen úgy, ahogyan óhajtottam volna. A teória és a gyakorlat rendesen eltér egymástól mindenütt a világon — hát még egy kasmiri muzulmánánál! Abdulla, ezt el kell ismernem, minden tőle telhetőt elkövetett, de, sajnos, nem sok telt ki tőle. A nevelés (vagy jobban mondva, ennek hiánya) s a beidegzett megszokás nagy úr. Abdullából ötven százalékgig kiirtottam a kasmiri megrögzötten tisztátlan szokásait, de százszázalékosan tiszta embert nem faraghattam belőle.

Szóval, az ételre is gyanakodtam. Valószínűleg mindez hozzájárult is, hogy elgyengült szervezetemet még jobban lerontsa. A betegség idegessé tett, bosszantott — ez pedig igen alkalmatlan lelkiállapot, mikor az ember vadidegen tájakon járva, megfigyeléseket s lehetőleg elfogulatlan íté-

leteket óhajt összegezni. Mert hangulatunk tudtunkon és akarattunkon kívül befolyásolja látásmódunkat és következtetéseinket. Vasegészségű, nyugodt idegzetű ember egészen másképpen fogja fel ugyanazt aényt, mint aki beteg és ingerült. Az ember egyszeribe másvalakivé válik, mihelyt beteg vagy ideges. Én ugyan számoltam ezzel és utólag mindig igyekeztem ellenőrizni és szükség esetén revideálni olyan ítéleteimet, amelyek kedvezőtlen idegállapotban és kellemetlen hangulatban jöttek létre. De mikor az ember igen komiszul érzi magát, akkor minden hiába: a dolgok elveszítik jelentőségüket és úgy suhannak el mellettünk, mintha semmi közünk sem volna hozzájuk — vagy mintha csak ellenünk esküdtek volna, lépten-nyomon bosszantanak, izgatnak.

Szerencsére Bozgut még elfogadható állapotban néztem meg s gyöngeségem még jobban szabadjára eresztette képzeletemet. Mintha valami Gulliver-látta országban jártam volna. A furcsa, szokatlan formák, a hegyek szeszélyes körvonalai, a hegyoldalra ragasztott valószínűtlen emberi tanyák, a titokzatos, idegen életet lehelő kolostor, a régmúltak kísérteteit idéző vár, az emberek, ruhák és szokások mind-mind olyan világról beszéltek, aminőhöz hasonlókat Swift csodálatos képzeletbeli utazója írt le. A nevek, amelyek a látott dolgokhoz tapadtak, még inkább fokozhatták ezt a hangulatot: *Deldan*, *Naglug*, *Bagnag* és sok más, mintha Gulliver *Brobdingnag*jára vagy *Strulbrug*-jára visszhangoztak volna. A dolgok csak addig maradnak fantasztikusan érdekesek, amíg nem ismerjük meg őket teljesen; e szerint még örülhettem, hogy a tibeti nyelv hiányzott előzetes tanulmányaimból. Így valahogyan még elevenebben, még fogékonyabban hatott rám Nyugattibet sajátságos, mesészerű világa.

De mikor Bozgu mögöttem maradt, a hátralévő hat-hét kilométert Nyimuig már úgy tettem meg, mintha szememre hályog borult volna. Lógva, imbolyogva ültem a komisz fanyeregben; a hegyek, sziklák, itt-ott szembejövő emberek, jakok vagy birkák, kecskék, mind valami gomolygó, ködös látomásban olvadtak össze. Nem volt semmi

közöm hozzájuk. S az ösvény, amelynek poros, köves sávja lassan húzódott el lovam lábai alatt, végtelennek tetszett. Pedig nem is voltam kimondottan rosszul. Nem fájt semmi, csak éppen az volt az érzésem, mintha kicserélték volna a véretem és valami idegen, hasznavehetetlen anyag locsogna ereimben. Agyam eltompult, kezem-lábam élet-telenül lógott, a gerincem pedig, mintha ronggyá senyvedt volna, fárasztónak és kényelmetlennek találta mellkasom és fejem súlyát hordozni. Lázas fantáziám mindjárt elém is idézte a kíváncsú megoldást: legjobb volna, ha úgy összesüppednék, mint a futball-labda tömlője, mikor kiroppen belőle a szusz: fölöttébb könnyű és kényelmes lenne, ha fejem valahol a derekam táján pihenhetne trópusi sisakostól, testem és ruhám harmonikásra összecuklott halmazán. Sok más hasonlóképpen vonzó és ötletes vízió jelent meg előttem, amint az ösvény egyre hátrafelé csúszott alattam a közönyösen szürke köd-alagútban, amely elfödte előlem mindazt, ami körülvett.

Végre mégis csak elértük *Nyímut*, az utolsó állomást Leh előtt. A földszintes, ócska dák bangló terraszán elterpeszkedve pöfékelt a két angol. Csak éppen odabiccenttettem feléjük. Udvarias, «how do you do»-juk már nagy messzeségből hangzott. A táborhelyül szolgáló kertbe kihozattam egy heverőszéket a dák banglóból, abba belecsuklottam és vártam, amíg sátramát felállítják. A tea kissé felfrissített, de mégis annyira gyenge voltam, hogy Abdullával leszedetve magamról ruháimat, lefeküdtem a keskeny tábori ágyba. Majd eszembe jutott a másnapi menet. A bizonytalan, valószínűleg kényelmetlen tanya az ismeretlen Lehben. Hopp, ötlött fel a gondolat, van egy ajánlólevelem *Peter* tiszteleteshez, a lehi *Moravian Mission* vezetőjéhez. Hátha a misszió telepén akad egy zug, ahol meghúzódhatom. Úgy rémlett, kórházuk is van. Annyira irtóztam a bizonytalanságtól, a tanyakeresés herce-hurcájától, hogy Abdullával előszedettem írómappámat és félkönyökre támaszkodva, levelet kapartam össze. Németül írtam, mert tudtam Captain Whittakertől, aki még Lahorban ellátott az említett ajánlólevéllel, hogy *Peter* tiszteletes

német ember. Megkértem, válaszolna nyomban küldöncöm útján, el tud-e valahogyan helyezni, mert betegen érkezem. Mellékeltem a kapitány levelét és megbíztam a dák banglő bennszülött felügyelőjét, szerezzen egy resz-pát, aki lóháton azonnal elvigye leveletem Peternek. Még csak öt óra felé járt, a karaván nélkül utazó magányos lovas négy óra alatt eljuthatott Lehbe. Tisztességes baksist helyeztem kilátásba az előkerített torzonborzszakállú ladákhinak, ha reggelig meghozza a választ.

Az éjszaka gyötrelmes volt. Rövid, tompult alvásból kegyetlen rosszulletre ébredtem. Rázott a hideg (pedig a levegő meleg volt) s a fogam úgy vacogott, mintha fizetnék érte. Egész testemben borzongva kászolódtam ki sátramból, de lábaim annyira elgyengültek, hogy részeg módjára csetlettem-botlottam fától fáig a kezemben reszkető villamos zseblámpa fényénél. Görcsös, megerőltető hányás fogott el s az ismételt rohamok jóideig eltartottak. Végül nagynehezen visszabotorkáltam sátramba, de aludni nem bírtam. Lábam jéghidegre váltak. Általában azt az éjszakát ott Nyimuban nem sorolhattam legkellemesebb élményeim közé.

Hajnalban mégis elaludtam rövid időre, úgyhogy induláskor valahogyan nyeregbe bírtam mászni. Peter válasza is megjött: szíves szavakkal biztatott, hogy csak jöjjenek egyenesen a misszió-telepre, örömmel lát. A friss korareggeli levegő valamivel jobb állapotba hozott. Ha tényleg a malária tért vissza, akkor egészen természetes volt, hogy a reggeli órákban még tűrhetően érezzem magam. Kár is lett volna a szép utat eltompultan, félig vakon járni végig. Nyimutól Lehig körülbelül 30 kilométer, de az ösvény csaknem mindvégig egyenletes síma terepen visz. Igaz, hogy ezzel szemben laza, süppedős homokpusztákon kell átvergődni (60. kép).

Phjang négyszázasetendős kolostorát még eléggé friss szemmel nézhettem, de mikor *Szpitog* szikladombja alá értünk, a nagyszerű kolostorépületek és csortenek látványát már csak egyszerűen tudomásulvéve, a látogatást jobb időkre halasztottam. Szpitog alatt nagy, messzenyúló,

nyitott fennsík, a lehi plató terült elénk. A páramentes légkör ismét rászédett: a messzeségben elterülő Leh ház- és facsoportjait, a fölébük emelkedő régi várkastéllyal, úgy félórajárásnnyira taksáltam. Ami azt igazolja, hogy a világ csakugyan «akaras és elképzelés»; tudniillik én tényleg félórásnak akartam és képzeltem el a hátralévő utat. De minthogy a világ akaras és elképzelés, — mint azt Schopenhauer az indus bölcsesetből megtanulta — mi sem természetesebb, hogy ezek a *Májá* nagy illúziójában, szemfényvesztésében gyökereznek. A félórásnak vélt út a környörtelen valóságban hét kilométert jelentett, hozzá még olyan homoktengerben, amelybe lábunk bokáig belesüppedt. Az ilyen homoktaposás majdnem olyan fárasztó, mint mély, agyagos sárban talpalni. Közben már délutánra fordult s én ismét igen siralmas állapotban lötyögtem a kis ló hátán. És Leh, amely most mint valami áhított Igéret Földje intett felém, csak nem akart közeledni. Úgy tetszett, mintha ló helyett csiga hátán ülnék.

Impozáns kavalkád közelgett szemközt. Elöl fehér-turbános alak európai szabású lovaglórúhában, nagy fekete bajusszal. Mellette és mögötte turbános kasmiri figurák és egy-két tibeti öltözékű ember, mind lóháton. Valami *bara szaháb* (nagy úr) lehet — gondoltam. Mikor összetalálkoztunk, üdvözöltük egymást. Kiderült, hogy Ladákh kasmiri *divánjával*, azaz kormányzójával akadtam össze. Hát ez szerencsés találkozás volt. Kiszedtem tárcámból azt az ajánlólevelet, amellyel a kormányzó unokafivére, szrinagari pandit-ismerősöm látott el. A kormányzó átfutotta a sorokat és nagy barátságosan sietett mindent felajánlani, amiben csak segítségemre lehet. Megemlítettem, hogy Peter tiszteleteshez megyek, mire a kormányzó kijavított, tudomra adván, hogy Peter időközben már püspök lett. Dícsérte, milyen pompás ember. Végül mellém adta egy emberét, egy pandzsábi származású muzulmán tisztviselőt, hogy kísérjen vissza Lehbe és álljon mindenben a rendelkezésemre. Ő maga valami hivatalos ügyben Katszéba készült kíséretével. Megköszönve szívességét, folytattam utamat Leh felé.

A kitűnő *daftardár* (hivatalnok) igen bőbeszédű fiatal-ember volt. Mellettem lovagolt pompás járkendi kancán, remek tibeti, jobban mondva kínai nyeregben. Irigyeltem a virágos mintájú, puha, vastag nyeregtakarót; milyen jó lenne azon ülni a nyimui resz-pa gyalázatosan bütykös fanyerge helyett! A muzulmán hivatalnok öt perc alatt elmondott minden elmondhatót és kikérdezett, ki és mi vagyok, honnan jöttem, miért, miképpen stb., stb. Ellentétben az angolok szokásával, akik neveletlenségnek tartják az idegen kiléte s körülményei iránt érdeklődni, míg mindez magától ki nem derül a beszélgetés folyamán, az indus nem tudja fékezni kíváncsiságát és nyomban nekiesik a barátságosabb képű idegennek, hogy megismerkedjék vele és kikérdezze. Ez bizony néha igen kellemetlen, mert akármilyen mogorván, szűkszavúan felel is az ember, napkeleti testvérünk nem tágít. Röviden értésére adtam kísérőmnek, hogy beteg vagyok és majd még lesz alkalom bővebb eszmecserére. Belenyugodott, de folytatta fecsegését. Elég jól beszélt angolul s én csak itt-ott vegyültem az egyoldalú társalgásba egy-egy «yes»-szel.

Igy aztán mégis rövidebbnek tetszett az út s a lehi plató lábmarasztaló homoksivataga lassanként elfogyott lovaink lába alól. Elértük a város szélét, átkocogtunk valami festett kapufélén és a nyárfákkal szegélyezett főutcán jártunk, (61. kép). A bámész városbeliek hamarosan útbaigazítottak s egy copfos süvölvény mindjárt mellénk is szegődött vezetőnek. Keskeny sikátorokon át nagy kert kapuja elé értünk, amely mögül dúslombú fák és csinos épületek ott-honos biztatással hívogattak. A *Moravian Mission* telepe volt. Lekecmeregve a nyeregből, benyitottam. Nem lehettem nagyon megnyerő jelenség. Megnyúlt, epés láztól sárga képemet háromhetes szakáll ékesítette, ajkaim kirepedeztek, ruhám poros és foltos volt, térdeim pedig úgy összeviszsa csuklottak, hogy járásomat a leglojálisabb újságíró sem nevezhette volna ruganyosnak, még abban az esetben sem, ha történetesen császár vagyok.

A kitárt ajtó keretében ekkor egy látomás jelent meg előttem. Tisztára lázálomként hatott reám ott, a Himálaja

ölén, Nyugattibet távoli, idegen világában az előttem álló alak.

Mi ez? Salzburg vidékére jutottam, vagy ezek a hófödte hegyóriások itt körülöttem egyszerre bajor Alpokká változtak? Erőtéljes, vállas, tagbaszakadt, idősebb német kiszagda mosolygott reám. A kerek, barátságos, nappírtott arc fölött a Deutscher Michel-ábrázolatok lefityegő kötöttsapkája ült, a hatalmas mellkason világoskék tiroli vászonújjas feszült, a rövid, bő térdnadrág alatt, a gyapjú szárharisnyából bicskanyél kukucskált elő.

— Peter püspök? — kérdeztem bizonytalanul.

— Grüss Gott! Willkommen! — és már nyujtotta is a kezét. Aztán látva, hogy gyenge lábon állok, megfogta a karomat és tessékelt befelé.

— Jöjjön a szobájába! Legjobb lesz, ha mindjárt lefekszik.

A kert egyik oldalán európai típusú lakóház állt, amelynek hosszú középfolyosójából jobbra-balra szobák nyíltak. Olyan volt, mint valami szerényebb vidéki szálloda. Peter püspök csinos szobát adott, azaz nem is egyet, hanem kettőt, mert a barátságos nappali mellett még egy kisebb hálószoba is volt. Odakünn embereim lerakodtak, Peter püspök fürgén szaladt ki, hogy a szolgálknak is helyet mutasson. Abdulla rövidesen behordta szobámba a cókmókot és nagy elismeréssel nézett körül:

— *Bahut thik dzsaga he!* (Nagyon kitűnő hely!)

Megvetette ágyamat és mikor — bár vacogva, borzongva — belebujtam, amolyan jóféle célhozérkezett érzés töltött el. Egy pár napig nem kell hát dőcögnöm, talpalnom! Majdnem otthon éreztem magam. S a jóságos tekintetű püspök is ott ült az ágyam mellett. Beszélgettünk. Elmondtam, mi járatban vagyok, s vázoltam betegségemet, a multévi maláriás rohamokat és a rosszullét újabb tüneteit. A nagy kimerültség elővett és felzaklatta idegeimet. Mi tűrés, tagadás: türelmetlenül, elkeseredve szóltam állapotomról és kifakadtam a sors ellen, amely ilyen akadályokat gördít eléem, mikor szép és érdemes cél felé törekszem. Peter püspök szelíden megfogta a kezemet és beszélni kez-

dett Istenről, meg arról, hogy nincs nagyobb erő annál, mint mikor teljes bizalommal megnyugszunk az Ő akaratában, átengedjük magunkat az Ő irányításának, elfogadva mindent, jót, rosszat egyaránt, zúgolódás nélkül.

Csendes, szelíd, de azért férfiasan határozott volt a püspök hangja. Nem volt szavaiban sem magasröptű bölcselkedés, sem szószéki kenetesség. De kicsengett belőle a meggyőződés és az, hogy kipróbálta, egy céltudatos munkásélet sok-sok esztendejében átélte, személyes tapasztalással megismerte azt az igazságot, amit keresetlen szavakkal az imént kimondott. Egyedül az átéltség, a valóságos tapasztalás avatja mély, nagy igazságokká azokat a sokszor ismételt dolgokat, amelyek közhelyekként hatnak, ha csupán megszokásból, szív nélkül hangoztatják. Peter püspök szavai, mint valami üdítő lelki fürdő, egyszerre megnyugtattak. Felindult ingerültségem elült és szinte szégyenkeztem múlt gyengeségem miatt. Nem is tehettem másképpen. Ott ült mellettem egy ember, aki harminc év óta küzd, munkálkodik egy célért, lemondva mindarról, amit a köznap ember az élet örömeinek szokott nevezni. Itt él, három-heti járóföldnyi távolságban az utolsó félig-meddig civilizált állomástól és sokezer mérföldnyire hazájától, övéitől. És csupa erő. Olyan, mint egy köszikla; de olyan kő, amelyben meleg, érző szív és győzedelmes hit lakik. Irígylésre méltó ember. Mert megtalálta helyét, felismerte rendeltetését és minden erejét ennek szolgálatába állította. Gazdagabb a nagyvárosok autózó, színházbajáró, mindennap ünneplő pénzeszsákjainál. Öntudatosabb a civilizált világ előkelő pozícióiban munkálkodó nagyoknál, mert amit munkájáért ellenértékül kap, eltörpül e munka értéke mellett.

Semmi póz, semmi paposkodó áhítat nem érzett rajta; hit, vallás és törekvés erővé, gyakorlati valósággá vált benne. Ugy éreztem, mintha régi-régi jóbarát volna hozzám, atyai jóbarát, aki érettebb, felnőttébb nálam.

Mikor látta, hogy megnyugszom, nem fűzte tovább biztató szavait, amelyek nyomban üresen kongó szólamokká váltak volna, mihielyt nem volt közvetlen szükség reájuk. Felugrott és elsietett. Egy óra múlva aztán visszatért.

— Da hab' ich Ihnen eine gute Suppe gekocht! Das schmeckt schön!

Jókora lábas párolgó zöldséglevest tett elém. Maga főzte. És csakugyan «szép» íze volt. Régóta nem ízlett úgy étel. Egészen felvidultam tőle. Míg ettem, a püspök kedélyesen pőfékelt duplatokájú német cseréppipájából. Most, hogy beesteledett, tibeti daróckaftánt öltött német kiszagdás öltözeke fölé (65. kép).

Beállított a kórház angol orvosa is, aki csak nyáron át szokott Lehben állomásozni. Megvizsgált és konstataulta, hogy talán malária esete forog fenn, de esetleg csak valami gyomorrontásról, múltó infekcióról van szó, viszont meglehet, hogy egyik sem stimmel, hanem az egész baj csak a kimerültség és netalán a régebbi malária utóhatásai okozták. Mindenesetre hozott orvosságot az összes lehetőségek ellen. Annyi vacakot még nem diktáltak belém, amióta a harctéren gyógykezelték.

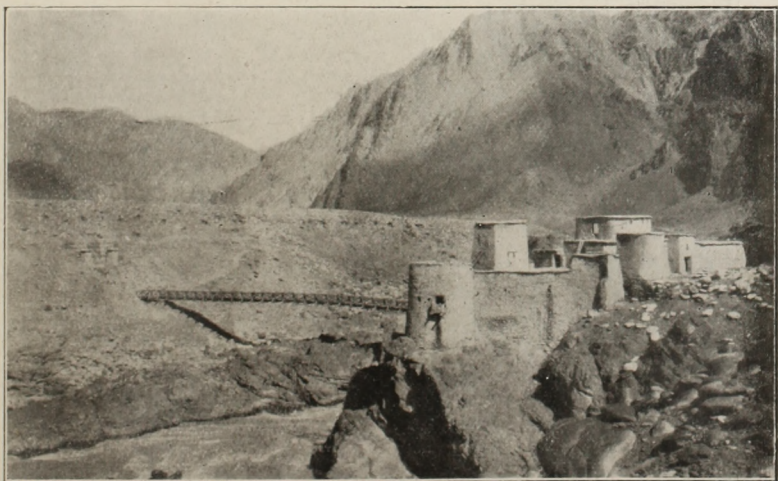
Peter püspök levese és kávéja többet használt. A társasága még inkább felfrissített. Áradt lényéből az energia, az egészség, a derűs kedély. Hanem azért négy napig ágyban maradtam és igen rozzant embernek éreztem magam. Harmadnap a lehi angol commissioner felesége, Mrs. *Sinclair* küldött finom, betegnek való levest. A püspöktől értesült érkezésemről és betegségemről. Nagyon kedves figyelem volt ez részéről, amelyet pár sorban azonnal meg is köszöntem. Meglátogatott az egyik angol tiszt is, a fiatalabbik. Tudta, mi az illendőség. A másik csak jókívánságait tolmácsoltatta. A két angol a dák banglóban szállt meg; ki akartak rándulni még a Khardong-hágóhoz, mielőtt visszatérnének Indiába. Minden jót kívántam nekik. Furcsa emberek voltak: több mint két hétig jártuk együtt ugyanazt az utat idegen földön, ahol az európai ritkán kerül össze magafajtajú úriemberrel, de sehogy sem tudtunk összebarátkozni. Amennyire magamat ismerem, nyugodtan állíthatom, hogy nem bennem volt a hiba.

Dehát senkinek a társasága nem hiányzott: elég volt Peter püspök, akinél különb embert keresve sem találhattam volna.

55. Zarándokok jelei a sziklán.

56. Régi hídfővédő erőd az Indus partján, Kalatsze közelében.

FRANKLIN-T

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

57. Az Indus folyó Kalatsze előtt.

58. Bozgu látképe.

59. Teherhordó jak.

60. Homoksivatag a szpilogi hegy alatt.

XIV.

Ladákh fővárosában. A Moravian Mission.
Bazárélet.

Augusztus 12-én reggel felkeltem. Gyöngye voltam még, de azért határozott javulás állt be. Már az előző napon jobban éreztem magam, aztán meg semmi kedvem se volt hozzá, hogy ágyban heverve, lopjam a napot. Odakünn egy ismeretlen, érdekes város élete zsibongott, a nap sütött, a misszió kertjéből derűs hívogatással integettek be a lombok. 12-e vasárnapra esett és elhatároztam, hogy felkelek s elmegyek a misszió istentiszteletére. Ha bírom, fennmaradok, ha nem, ismét visszabujok az ágyba.

Megberetválkoztam, annál is inkább, mert megnyúlt, elcsigázott ábrázomat a háromhetes szakáll még nyavalyásabb színben tűntette fel. Különben is átkozottul viselkedett az arcom már napok óta: van egy fázis a szakállnövesztésben, amikor a szálak már elég hosszúak ahhoz, hogy a hegyük visszakunkorodjék, ilyenkor aztán veszettül csiklandozzák az ember arcbőrét. Ütközben nem volt kedvem ellopni a reggelből egy negyedórát a beretválkozással, esténként pedig már eléggé ki voltam állva ahhoz, hogy az említett szépzésműveletet hívságos dolognak tartsam. Jólesett a rendesebb öltözk is, nem is szólva a táborbeli tisztálkodásnál sokkal civilizáltabb fürdő alkalmatosságról. Abdulla reggelénként becipelt egy jókora misszióbeli bádoggádat és megtöltötte meleg vízzel. Állig a jó meleg fürdőben heverve, úgy hathattam, mint egy hátára fordított teknősbéka — ugyanis lábaim és karjaim kilógtak a kerek kádból.

Egyszóval — eltekintve a gyengeségtől — majdnem embernek, mi több, civilizált embernek éreztem magam, mikor kiléptem a kertbe. Abdulla és Guláma valami kisebbfajta raktárépület mögött tanyázott, ott állt a sátruk és a remekbe készült tábori tűzhely. Guláma nagymosást rende-

zett, sőt maga is mintha egy fokkal tisztább lett volna. Alig ismertem reá.

A kert túlsó végén állt Peter püspök háza (62. és 64. kép). Egyszerű épület volt, tibeti módon, rözsével földve. Elöl, a ház hosszában, félméter magas nyitott terraszféle emelkedett, e terrasz egyik végét deszkafal zárta le. Ezt a zugot oldalról is védte rövid deszkafal, föléje pedig tető borult. Ebben az elöl egészen nyitott fürkében állt a püspök ágya, vagy jobban mondva, hálószobája, mert a terrasz közepétől olyan alacsony lécrács választotta el, aminő nálunk a nyári vendéglők előkertjeit szokta körülvenni. Azt hittem, hogy a hatvanesztendős püspök csak így nyáron hál ezen a szellős helyen, de később megtudtam, hogy egész éven át ott tölti az éjszakákat. Ami nem gyerekjáték, mert Ladákhban a tél hét-nyolc hónapig tart és a 20—30 fokos hideg sem tartozik a ritkaságok közé!

Peter püspök, tekintettel a vásárnapra, ünneplő ruhát öltött. Fekete, állig begombolt, igénytelen posztózubbony és fekete pantalló volt rajta, nagy fekete bakkanccsal. Fekete kalapja talán akkor volt még új, mikor gazdája először jött Ladákhba, most már olyan nemezkúppá változott, minden formából kivetközve, amilyent odahaza a földművesek vagy parasztgyerekek viselnek — hétköznapon. Szalag, bélés s a normális kalapok egyéb járulékai mind már régesrégen búcsút vettek a püspök süvegétől. Azt hiszem, inkább csak mint szimbólumot hordozta vásárnaponkint, nem is tette föl a fejére, hanem laposra összehajtva, hóna alá fogta, mint valami Napoleon-korabeli diplomata a bicorneját.

Tudnivaló, hogy a morva misszió lelkészei elvből nem viselnek papi öltözetet vagy bármi néven nevezendő olyan gúnyát, ami megkülönböztetné őket a világi hívőktől. Felekezetük egyike a legpuritánabb, legegyszerűbb protestáns szektáknak. Cseh- vagy Morvaországból ered s a lutheri reformációnál régibb alapokra hivatkozhat, amennyiben Huss János tanain épült fel. Leginkább Németországban terjedt el, úgyhogy Európában a «Böhmische Brüder» vagy «Mährische Brüder» elnevezésnél ismertebb nevük a «Herrn-

huter Brüdergemeinde», ami németországi központjukra, Herrnhut városára utal. Angolországban és Amerikában is sok a hívük, úgyhogy tengerentúli misszióikat, amelyek közadakozásból létesültek, főként amerikai és angol pénz támogatja. Hittérítő tevékenységük kizárólag oly távoli területekre irányul, amelyek a hit munkásait a legnehezebb feladatok elé állítják s úgyszólván semmi előnyt vagy kényelmet nem nyújtanak. A missziós lelkészek közt egyaránt akad angol és német. Nem egy kiváló ember és jeles tudós munkálkodott a ladákhi misszióban; köztük *dr. Marx* és *dr. A. H. Francke* (mindketten németek) mint tibeti nyelvések és történelmi kutatók is kitűntek, az utóbbi a berlini egyetem nagyhirű tanára s a tibeti ismeretek első, világszerte becsült szaktekintélye volt; nemrég hunyt el.

Peter püspök, bár nem tibeti szaktudós, szintén oly sokat tud tibeti dolgokról, hogy ismerősöm, Capt. Whittaker, aki előttem egy évvel járt Lehben, bízvást mondhatta róla, hogy «amit Peter nem tud Ladákról, azt nem is érdemes tudni!» Harminc éve él künn, azóta csak kétszer látogatott haza Németországba. Igaz, hogy derék, önfeláldozó felesége utána ment a Keletre s megosztotta vele a nyugattibeti élet viszontagságait és nélkülözéseit. Gyermekei Lehben cseperedtek fel, de iskolázásra már hazaküldték őket. Peter tiszteletesné évek óta gyermekei mellett, Németországban él s a püspök egyedül maradt őrhelyén. De a derék asszony, aki közben felnevelte gyermekeit, Lehben jártamkor írt, hogy készül visszatérni ura mellé, aki úgy látszik, még nem is gondol arra, hogy visszavonuljon a jól megérdemelt nyugalomba.

De ha egyedül él is évek óta, Peter püspök olyan ember, aki megállja helyét minden segítség nélkül. Csaknem mindent egymaga végez háza táján. Egész személyzete egy bennszülött keresztény öregasszonyból, meg egy ugyancsak keresztény ladákhi legényből áll; az előbbi a takarítást és mosogatást látja el, az utóbbi a misszió kertjét gondozza. *Hanem főzni már maga főz Peter püspök.* A ház mellett, az udvar sarkában, fák alatt áll az ormótlan kövekből rakott nyitott tűzhely. Előtte valami furesa, kopottszörű állat

hasal, de közelebről kisül, hogy nem állat, hanem néhai birka bundás bőréből készült fújtató, amely a püspöknek pedál gyanánt szolgál, mikor a tűzvarázs sziszegő, sustorgó muzsikáját megszólaltatja a kőből rakott tűzhelyen.

Elérkezett az Istentisztelet ideje. Átmentünk a kerttel szemközt, egy sikátor szögletén álló templomba. Azaz előbb a kórház* udvarán kellett áthaladnunk. Ebből nyílik a kis udvar, amelyben a templomocska áll. A gyülekezet már összeverődött s éppen úgy tereferélt a bejárat előtt, mint odahaza a templomos nép szokott, külön az asszonyok, külön a férfiak. Mind tibeti viseletben voltak, de előnyösen elütöttek buddhista honfitársaiktól abban, hogy ruhájuk és maguk is tisztán, ápoltan hatottak, s a férfiak tarkójáról nem fityegett alá a hagyományos, zsírosrafent varkocs. Csak egy «modern» ladákhí férfi viselt olcsó európai ruhát, de a fején neki is tibeti sapka díszlett. Bizonyosan hivatalnokféle lehetett, aki Kasmirban, talán *Byscoe* tiszteletes híres szrinagari misszió-iskolájában ismerkedett meg a nyugati civilizáció áldásaival. De a tibeti köntösök mellett az európai mez valahogy nem érvényesült kellőképpen, sőt formátlanságával egyáltalán nem bizonyította a nyugati ízlés fölényét. Az asszony nép, fejükön türkizdarabokkal gazdagon ékesített *peragokkal*, vállukon *tiszta* jakkacagányokkal vagy finom kínai hímzésű selyem átvetőkkel, sokkal tetszetősebb képet nyújtottak, mint Ladákh szurtos nőnemű mackói általában. Minden hívő zsoldároscopyvet szorongatott a hóna alatt; ezeket a misszó könyomással sokszorosítottatta. A régi protestáns zsoldárokat tibeti nyelven tartalmazták.

Peter püspök bemutatott a két bennszülött lelkésznek, akiket a misszió nevelt hivatásukra. Az idősebbik, őshajú protestáns lelkész egészen jól beszélt angolul. *Gergan József*nek hívják. Róla különben még lesz szó. Mindkét lelkész közönséges tibeti ruhát viselt. Érdekes figura volt a lehi egyházközség legidősebb tagja is, egy vén ladákhí, hóna alatt a zsoldároscopyvvel. Peter megmagyarázta, hogy ilyen-

* Itt operálták le Stein Aurél fagyott lábujjait, amikor 1908-ban visszatérőben volt középázsiai expedíciójáról.

kor nyáron csak kevesen tartózkodnak a városban a hitközség tagjai közül, de ősszel mind egybeverődik és a hívők száma nyolcvan körül jár.

Bevonultunk a templomba. Az egyszerű, ragyogóan tiszta kis templom padlóját gyékénnyel vonták be; a hívők a földön, keresztbevetett lábakkal foglaltak helyet. Csak hátul, a fal mellett állt két lóca, tibeti szőttesekkel letakarva. Peter püspökkel az egyik lócán telepedtem le. Aznap Gergan tiszteletes kezdte meg az Istentiszteletet, a szószékre lépve.

A földön kuporgó hívők egészen keleti vallásfelekezet tagjaiként hatottak volna, de a férfiak nem vetették le lábbelijüket a küszöbön, ellenben levették s maguk mellé rakták süvegüket. Különben a tibeti buddhisták sem szokták levetni csizmáikat a lámakolostorok szentélyében, ez engedmény oka nyilván a téli hidegben keresendő. A melegebb vidékek buddhistái azonban nemcsak lábbelijüket vetik le, hanem födetlen fővel is szoktak szentélyeikbe lépni, mint a keresztények.

A gyülekezet felállt és keresztet vetve utánamormolta Gergan tiszteletesnek a Miatyánk tibeti szövegét. Aztán megint leültek s az öreg ladákhí pap szónokolni kezdett. Különösen hatottak Jézus Urunknak, Máriának, Péter és Pálnak az érthetetlen, exotikus szóáradatból kicsendülő nevei, melyekre idegenszerű formájukban is ráismerhettem. A hívők némán, mozdulatlanul figyeltek, csak egy pöttöm fiúcska szórakozott azzal, hogy lopva legyenek után kapkodott. Végül, újabb ima után, Peter püspök rázendített egy zsoltárra s az egész gyülekezet csatlakozott az énekhez. Az ismert régi melódiákat sajátságos zamattal kísérték a tibeti szavak. A legvégén aztán a püspök lépett a szószékre, a feszület alá, s rövid beszédet mondott, melyből számomra csak a «lehi csosz-cogsz» (lehi egyházközség) gyakran ismétlődő kifejezése volt érthető.

Istentisztelet után lefénképeztem a gyülekezet néhány tagját a templom előtt (63. kép). A nők, ellentétben buddhista testvéreikkel, csöppet sem huzódoztak a masinától. Lefotografáltam a két bennszülött «reverend»-et és a leg-

vénebb lehi keresztényt is (67. kép). Gergan tiszteletes, mikor beszélgetés közben megtudta, hogy magyar vagyok, nagy örömmel kiáltott fel:

— Végre találkozhatom a nagy *Alexander Kszoma di Korosz* egy honfitársával!

Angolosan ejtette Csoma nevét, de annál nagyobb volt a meglepetése, mikor a helyes magyar kiejtésre megtanítottam és megtudta, hogy az eredeti Kőrösi szó «i» betűje ugyanazt fejezi ki, mint a tibeti nyelv hasonló szóvégi «i» képzője. Mert ez, valamint a hindusztáni is, ugyanúgy jár-kendit, ladákhit, kasmirit mond, mint ahogyan mi használjuk ezeket a formákat a magyarban. Gergan tiszteletes mindjárt kifogástalan magyar hangzással tudta kimondani Kőrösi Csoma Sándor nevét, eredeti formájában. Megígérte, hogy felkeres és meghívott, látogassam meg én is, mert szeretne Csomáról, akinek nagy tisztelője, beszélgetni velem. Járt Zanszkárban s ott több, Csomára vonatkozó adat birtokába jutott. Örültem ismeretségének, annál is inkább, mert előreláthatólag sok becses felvilágosítással szolgálhatott.

Aztán Peter püspökkel visszatértem a misszió kertjébe és indítványoztam, hogy vele, «viribus unitis» fogom megfőzni ebédünket. A felfedezés, hogy mindketten értünk a konyhaművészet alapelemeihez, még bizalmasabb kapcsolatot teremtett köztünk. Abdulla kiszolgáltatta a nyersanyagokat, a püspök friss főzelékfélékkel és kávéval járult a lakomához. Néhány perc múlva már dolgozott a kiéremesült birkabőr-tömlő és Peter püspök ingújjra gyűrőközve úgy fújtatta a lángot, mint egy érettebb korú Siegfried. Ez alatt én hagymát, burgonyát és káposztát vágtam. Magyarosan, paprikával, pirított hagymával épült fel az ebéd masszív talapzata, a lelkesítő illatokat árasztó krumplifőzelék. Káposztáskocka volt a második és utolsó fogás, amelyhez a püspök sajátkezüleg gyúrta meg a tésztát. A jólfel-szerelt éléstárból még szalonna is került, bár a nagytiszteletű úr bánatára ki kellett jelentenem, hogy vegetáriánus lévén, nem élek húsfélével. Hiszen ő is csak hébe-hóba bővíti étrendjét hússal — biztatott — és nem fog ártani, ha egy-

szer én is eltekintek elveimtől. Hanem akkor még «orthodox» vegetáriánus voltam, noha azóta «neológgá» vedtettem, s adott esetekben ellenvetés nélkül bekebelezem, amit elém tesznek. Igaz ugyan, hogy az ilyen megalkuvás veszedelmes dolog, mert ki tudja, nem kerülök-e egyszer valami óceániai szigetre, ahol a vendégszerető törzsfőnök asztalánál — ha következetes akarok maradni — esetleg kénytelen leszek bevágni olyan kotlettet, amely talán éppen Peter püspök egyik megdicsőült kollegájából készült «à la Canibale».

Évek óta nem volt részem olyan kedélyes, vidám lakomákban, mint Peter püspök lehi rezidenciájában. Azontúl is rendesen együtt étkeztünk, a paplak nyitott terrasán. Ebéd vagy vacsora után tekintélyes mennyiségű feketekávét ittunk. A püspök a szemes kávét pörkölt kölessel vegyítette, amit eleinte bizalmatlanul fogadtam, de később egészen jónak találtam. Az orvosok ugyan, akik Indiában a malária ellen kezeltek, óva intettek, hogy tartózkodjam a feketekávétól, mindamellet — vagy talán éppen ezért — határozottan jót tett a kiadós kávéfogyasztás. Délután azonban megint lefeküdtem, mert kissé lázas voltam. Másnap aztán ismét civilizált emberré maszkírozva elmentem Captain Sinclairhez, a brit commissionerhez, egyrészt, hogy illendő-ségi látogatást tegyek nála, másrészt, hogy megköszönjem Mrs. Sinclair kedves figyelmét s a jó levest, amit küldött. A commissioner háza árnyas kertben, a misszió telepe mellett áll. Igen szép épület: kívülről tibeti stílusban képezték ki, pompásan festett faoszlopokkal és verandákkal. De belül egészen európai vagy jobban mondva indo-európai lakás fogadott. A kapitány — szálas, jóképű fiatalember, elegáns «plus four» sportruhában — lekötelező szívességgel fogadott és bemutatott feleségének, egy igen kedves és csinos asszonynak, akinek megjelenése tipikus sportladyre vallott.

Kellemesen és kedélyesen jóideig elbeszélgettünk. Mrs. Sinclair mindenképpen elhárította köszönetemet és nagy meggyőződéssel fejtette ki, hogy mi sem természetesebb annál, ha egy odavetődő beteg európainak minden lehető módon segítségére igyekszik lenni. Nagyon rokonszenves emberek voltak, az angoloknak abból a fajtájából, amelyik-

nél az úri modor és a méltányos emberszeretetet nem külső máz csupán, hanem tradicionális törvény.

Mrs. Sinclair a következő napok valamelyikére délutáni *tea partyt* tervezett, de sajnos, nem lett belőle semmi. Ugyanis az a hír jött, hogy északon a lehi fennsíkot keretező hegyekben a felgyűlt víztömeg áttörte a völgyet védő gátat. Ez súlyos következményekkel járhatott, mert az árvíz egész Leht előnthette volna. Lehen túl már nincs távíróösszeköttetés s a gát őrei tűzjelzéssel szokták hírül adni a hegytetőről, ha valami baj van. Az első tűzjelekre a kasmiri kormányzó — aki közben visszatért Lehbe — fűhöz-fához kapcsolódott és tipikus kasmiri tisztviselő lévén, végül is úgy határozott, hogy semmit sem határozott, ellenben dúlt arccal rohant a brit commissionerhez, hogy ennek a nyakába sózza az egész ügyet. Sinclair kapitány nyomban nyergeltetett és csomagoltatott. Sátrakkal és élelmikészletekkel felszerelve, szolgálk kíséretében haladéktalanul útrakelt, hogy személyesen állapítsa meg, hogyan áll a dolog a zsilippel. Felesége is vele tartott lóháton. Utóbb aztán kiderült, hogy a beijedt kormányzó és a felelősségtől még jobban irtózó hivatalnokai fejvesztett rémületükben valami pásztortüzet véltek jeladásnak — a gát rendben volt. De a kirándulás napokat vett igénybe s mire a kapitányék visszatértek, én már útra készülődtem.

Közben annyira összeszedtem magam, hogy hosszabb sétákat tehettem Lehben s a város környékén. Sétáimon Gergan tiszteletes volt a vezetőm, akinek sötétvörös tibeti kaftánja és prémmel szegett, hímzett kínai sapkája igazán nem árulta el az avatatlan szemnek, hogy protestáns lelkipásztor. Kiváló ciceronet találtam benne, mert behatóan tanulmányozta a buddhizmust és természetesen jól ismerte honfitársai vallását, a lámaizmust, valamint Ladákh történelmét is. Felvitt a ladákh *namgjalok* (királyok) régi várkastélyába, (61. kép) melynek roskadozó, össze-vissza töredezett lépcsői és folyosói alig sejtették, hogy a hatalmas épület manapság is a lehi címzetes király rezidenciájául szolgál. Őfensége *Szonam namgjal* a kastély néhány, valamennyire ép helyiségét foglalja el, amidőn Lehben tartózkodik. Jól-

lehet semmi néven nevezendő tényleges hatalma nincs, a nép tiszteli benne az ősi uralkodódinasztia utódát és királyt megillető hódolattal tekint föl reá. Így áll a dolog egyébként Ladákh különböző vidékeinek lokális kiskirályaival, a már szintén csak címzetes ex-fejedelmekkel is. Legtöbbjük éppoly egyszerű, szegény ember, mint akár maubeki barátom, a *kalón* volt, de azért a környékeliek megbecsülik bennük az egykori namgjalok leszármazottjait. Egyebük sem maradt. Sic transit gloria mundi.

A várkastély dombjának lejtőjén lámakolostor áll. Meglátogattuk ezt is, s a vörössüveges lámák Gergan tiszteletet mint régi ismerőst üdvözölték. Szinte kollégiais bizalmasággal beszélgettek vele. A kolostor igen régi épület. A gyülekező terem s a szentélyek sok szép és értékes művészeti látnivalóval szolgáltak. Legérdekesebb *Dzsampa* (Maitréja) különálló szentélye. Az óriási ülő szoboralakból a földszinten csak a keresztbevetett lábak s a has láthatók, míg a törzs elvész a mennyezet sötét nyílásában. Fel kell menni az emeletre, hogy a fejet is láthassuk (77. kép). Az aknaszerű mélyedést, amelyben a szobrot elhelyezték, festett fakeretek és mellvéd foglalják be, elől oltárféle polccal. A fej maga kb. $2\frac{1}{2}$ méter magas. Élénk színekkel van festve és dús aranyozás csillog rajta. Az arckifejezés, a furcsa, misztikus mosoly, a különös világítás, amely az akna homályából kiemelkedő óriási fejet titokzatos *clair-obscur*ebe burkolja, a kínai hatásokból táplálkozó régi tibeti művészet raffinériáját testesítik meg, amely igen jól ért a kellő lélektani benyomások felkeltéséhez. Engem is egészen lenyűgözött a képmás elkülönült, sajátos életet élő víziója, úgyhogy jóideig állodogaltam előtte a vallásos pszihé útjairól gondolkodva, míg odakünn a láma Gergan tiszteletessel beszélgetett. Szerencsére Dzsampa — nem hiába nevezik «barátságos»-nak* — megengedte, hogy lefényképezzem s nem fogott ki rajtam oly kajánul, mint az ezerkarú Csun-Rezig Lámajuruban.

A várhegy mögött, magasabb sziklán régi kolostor

* *Maitréja*, az eljövendő Buddha szanszkrit neve a *Maitrí* (barátságosság, felebaráti szeretet), illetve a *Mitra* (barát) szóból származik.

romjai állnak. A várhegyről remek kilátás nyílik Leh városára, a zezugos sikátorokra, a széles főutcára s a misszió kertjére. A várost környező fennsík messzire nyúlva olvad át a távoli hegyek koszorújába — ha szabad ezt a kifejezést használni Tibet kopár, pusztá szirttömegeire.

A város maga is rendkívül érdekes. Az Indiát Közép-Ázsiával összekötő karavánút legfontosabb közbeneső állomása lévén, sokféle embertípus verődik össze bazárjaiban (73. kép.) Turkesztáni török kalmárok, Kínai-Turkesztánból jött kínai kereskedők, helybeli vagy baltisztáni síita-muzulmánok, kasmiri vagy pandzsábi szunnita mohamedánok és hinduk vegyülnek össze a bennszülött tibetiekkel. Egyre-másra érkeznek vagy távoznak a karavánok, s rakományuk nyomban elárulja, vajjon India felé, vagy haza, Turkesztánba indulnak-e. A síita-muzulmánok emblémája, a vörös kéz, vagy jobban mondva vörös festékbe mártott tenyér lenyomata, s a fehér lobogó sok helyütt hirdeti, hogy a perzsa hatás egykor ily messze tájakra is eljutott. A posta-vagy a távíróhivatal kasmiri tisztviselői képviselik a hinduságot, a kormányzón s néhány *pandit* (bráhma) hivatalnokán kívül. A lehi főutca bazárjában ladákhí muzulmánok üldögélnek kis bolthelyiségeik padlóján, egykedvű képpel szívogatva vízipipájukat. Odébb a karavánok szükségletei, lószerszám, csengők és kolompok, málhanyergek és jak-szörből font kötécsomók várnak vevőkre. Tibeti, hindusztáni, török, kasmiri, s Indiában meghonosult angol szavak keverednek a nyelvek egyvelegébe. A bazársoron lebzselők olykor egy-egy «plein air» sakkjátszma köré csoportosulnak (68. kép) Gergan tiszteletes is közéjük telepszik, míg én a boltokat járom végig. Itt már nem kell tolmács, Abdulla kísér és kasmiri nyelven segít ki, ahol a hindusztáni nem elegendő. Abdulla ilyenkor állása büszke tudatában lépdel mögöttem, s a vállára vetett tiszta törölgetőrongyot — amely a szahábok szolgáinak szokásos rangjelzése — úgy viseli, mintha tábornoki vállrojt volna. Ha egy-egy boltos, keleti szokás szerint, kétszer annyit próbál kipróbálni belőlem, európaiból, mint amennyit egy bennszülöttől kaphatna árujáért, Abdulla fülembe súg :

— Tessék csak rábízni!

Akkor én tovább sétálok a szomszédos boltig, Abdulla pedig magyarázni kezd s így beszél a kapzsi «dukánválá»-hoz:

— Az én szahábom nem *mamuli viláji* (közönséges európai), ő jól tudja, minek mi az ára, nem lehet becsapni! Add csak oda tisztességes áron, amit meg akart venni, mert ne hidd, hogy majd visszajön később és megadja azt a *bémáni* (tisztességtelen, szemtelen) árat, amit kértél tőle!

Egy idő múlva aztán többnyire utánam jön Abdulla és jelenti:

— A dukánvála ideadja a portékát!

Sok szép holmit lehet összeszedni Leh bazárjában. De van egy-két előkelőbb kereskedő is, akinek nincs boltja, hanem a házában tartja áruját. Peter püspökkel elmentem az egyikhez és aránylag olcsó áron vettem tőle szép tibeti dolgokat, ezüsttalapzatú porcellán teáscsészét, rézből készült tárgyakat, szőnyeget és hímzéseket. Sajnos, nem volt velem elegendő pénz ahhoz, hogy megvehessek egy pompás tibeti, jobban mondva kínai nyerges és lószerszámot, amelyet ezüst veretek és csodaszép *cloisonné* zománcdarabok díszítettek. Takarékoskodnom kellett és bizony sok remek fegyvert, hatalmas réz- vagy ezüstkorsót, selyemre stett tibeti szentképet hagytam ott, noha erősen fájt rájuk a fogam.

Lehben is a *járkendi szeráj* a legérdekesebb helyek egyike (75. kép). Jókor területet foglal el. Erős fal veszi körül s a fal belső oldalán fődött félszerek és állások sorakoznak, amelyekben a kalmárok elhelyezhetik lovaikat, málhásállataikat. A belső udvaron rakják le a hatalmas gyapjú- és nemezbálokat, amelyekből egész falakat és hegyeket halmoznak egymásra hosszú sorokban. Ezt a belső udvart apró, elől nyitott fülkék keretezik, bennük ütnék tanyát az átutazó kereskedők. Némelyik fülke bazárbeli boltra emlékeztet, mert a kalmár kirakta selymeit, hímzéseit, szőnyeget és tarka szőttes nyeregtarisznyáit. A szerájban félannyiért lehet megvenni az ilyesmit, mint amennyit majd Szrinagarban vagy Amritszárban fognak kérni érte.

De a legtöbb fürkében nem folyik kereskedés, hanem nyeregtarisznyákon, apró szőnyegeken üldögelnek a turkesztáni vagy indiai kalmárok, vagy kis faszén-serpenyőkön kotyvasztják eledelüket. (76. kép.) Itt is látni egy-egy némán, mozdulatlanul rostokoló nőalakot, tetőtől-talpig a *burkha* titokzatos leple alá rejtve. És minthogy a kalmárok Mohamed igazhitű követői, az udvar végén alacsony kerítés-sel ellátott köemelvény négyszöge szolgál a *namáz* (ima) céljaira. Imaszőnyegeiket leterítve, a kalmárok és hajcsáraik itt végzik el az ima előírásos szertartását, arccal Mekka felé fordulva. Állva, majd térdre bocsátkozva, aztán homlokukkal a földet érintve imádkoznak a *Raszul* (próféta) hívei, nagy buzgósággal vagy legalább is nagy buzgóság látszatával.

Ladákiban békésen megférnek egymás mellett a vallások. Mint már említettem, a buddhista türelmes a más-hitűekkel szemben, de azért szigorúan ragaszkodik vallásához. Annál türelmetlenebb a mohamedán. Mindamellett, mint azt dr. Francke nagy meggyőző erővel fejti ki «A History of Western Tibet» c. művében, a keresztény hittérítés számára nagyon előnyös helyzetet teremtett az említett két vallás találkozása Nyugati Tibetben: «Jóllehet e két vallást nehéz feladat leküzdeni, a mohamedánizmus és a buddhizmus egyaránt sokat vesztett erejéből azáltal, hogy érintkezésbe jutottak egymással. Ez nyilvánvaló módon megfigyelhető Lehben. Mindkét vallás hívei azokon a területeken ragaszkodnak legerősebben hitükhöz, ahol sohasem találkoznak más vallásúakkal. A vallásilag kevert népességben többnyire előbb-utóbb meginog az a hit, hogy ez vagy az a vallás tévedhetetlen s egyedül üdvözítő volna, s ennek következtében mindegyik felekezet hívőinek vallási meggyőződése gyengül. Bár e folyamat legközelebbi következménye az szokott lenni, hogy minden vallással szemben közöny nyilvánul meg, mégis a hasonlóképpen előkészített talaj alkalmasabbnak mutatkozik a kereszténység befogadására, mint aminő volt a folyamat kezdete előtt.»

A kereszténység terjedését támogatja az egynejlőség törvénye is, hiszen láttuk, mennyire nem felel meg az Iszlám

többségsége Ladákh gazdasági viszonyainak. Ilyképpen, míg a mohamedánizmus nem jelentett különösebb erkölcsi fejlődést a többférjűség ősi ladákh népszokásával szemben, a keresztény morál határozottan felemelő hatással jár. Igaz, hogy a népesedési problémát nem oldja meg oly praktikus eredménnyel, mint a polyandria, de mindenesetre bölcs közéletet mutat a barbár ösztön és a túlnépesedéssel fenyegető mohamedán gyakorlat közt. A mellett, ellentétben az Iszlámmal, amely csak az arab eredetű írást s a Korán szent nyelvét ismeri el a muzulmán vallás gyakorlatához méltónak, a kereszténység szóban és írásban istápolja s népszerűsíti a tibeti nyelv használatát. Minden szempontból kívánatosabb tehát a terjedése, mint az Iszlámé. Sajnos, bármily nagy munkát fejt is ki a Moravian Mission, emberi és anyagi ereje nem elegendő ahhoz, hogy Ladákh egész területére kiható eredményeket érjen el. Ha pedig más keresztény felekezetek is megkezdénék térítőmunkájukat Ladákhban, rövidesen ott is mutatkoznék az a nemkívánatos tünet, amely nagyon furcsán és idegenül hat a keleti emberre: hogy *a kereszténység nem egységesen, hanem szintén felekezetekre bomolva lép fel s azt a benyomást kelti Kelet fiaiban, hogy nemcsak egy, hanem többféle, egymásnak ellentmondó keresztény tanítás létezik.* Mi, európaiak, akik már századok kódén át tekintünk vissza a vallásháborúk összeütközéseire, nem érezzük át eléggé, mily nagy hátrány a kereszténység terjedésének szempontjából, a hittérítő munka területein, különösen pedig a Keleten, hogy vallásunk több felekezetre oszlik.

Azt azonban feltétlenül el kell ismerni, hogy a Moravian Mission Ladákhban páratlan, eléggé nem méltányolható eredményes munkát fejtett és fejt ki, hogy Jézus tanítását meghonosítsa a lámák s az ezerkarú Csun-Rezig földjén!

XV.

Kőrösi Csoma Sándor tibeti tisztelője. Lehi napok.

Felkerestem Gergan tiszteletest. Űj, tibeti módon épült egyemeletes háza kívül-belül ragyogott a tisztaságtól és otthonos, kellemes hatást tett reám. Házanépe is — felesége és csinos, mongolos arcú leánya — tiszta, rendes volt. A tiszteletes dolgozószobájában csak a könyvespolc és Jézus olajnyomatos arcképe beszélt a nyugatról. Az ablakok alatt puha tibeti szőnyegek szolgáltak ülőhelyül, s az íróasztalt is kicsiny, alacsony tibeti írózsámoly pótolta, mely előtt Gergan keresztbevetett lábakkal, egy szőnyegen foglalt helyet (66. kép).

Gergan József tanult ember. Ért a tollforgatáshoz s már évtizedek óta fejti ki irodalmi működését. Az «Archeological Department of India»-nak sok becses szolgálatot tett tibeti történelmi s irodalmi ismereteivel. Jobban ír angolul, mint ahogy beszél, mert kiejtésén és mondatfűzésein erősen érezhető, hogy kevés alkalma volt ezt a nyelvet élőszóban gyakorolni.

Természetesen Csomáról beszéltünk. Gergan nagy tisztelettel szólt róla s látszott rajta, hogy nemcsak tudományos szempontból értékeli, hanem tibeti nemzeti érzése is fűti lelkesedését, hiszen Csoma volt az első és egyetlen európai, aki tibetiek közt tibeti módon élve egész erejével arra törekedett, hogy a tibeti nyelvet és vallást megismerje. Gergan tiszteletesben sajátos módon vegyült a tibeti buddhista hagyományok szeretete a keresztény pap meggyőződésével. Buddhát csaknem úgy becsülte és tisztelte, mint Jézust, de kifejtette, hogy Jézust azért tartja többre, mert személyes példaadásával tette, aktív életre buzdított s mert élete és halála a szeretet közvetlenebb, melegebb érzését kelti fel hívében. De bölcséleti révedezéseiben Gergan tiszteletes erősen buddhista irányba hajolt, ami pedig a tibeti ember népszerű tradícióit illeti, ezeknek nagyrésze benne

is eleven erővel gyökerezett. Amit semmiesetre sem szabad hibájául felróni. Gondoljuk meg, hogy midőn a kereszténység elindult hódító útjára, az akkori világ máshitű népei közt bizony igen sok nem-keresztény, idegen, sőt pogány elemet olvasztott külső alkatába; s a görög-római, egyiptomi vagy germán mitológia sok fogalmát s az ezekből eredt népszokások s tradíciók közül nem egyet igen bölcsen átvett, s keresztény jelentőséggel felruházva állandósított. Miért ne volna jogos, hogy ez a természetes folyamat a távol keleten is végbemenjen, amidőn a keresztény hatás más régi kultúrák talajában igyekszik gyökeret verni? A kereszténység egységét, amelyről az előbbi fejezet végén beszéltem, nem az *elképzelés* egyöntetűségében értettem, hanem az elvek, célok és módszerek összhangba hozására gondoltam. Az elképzelés, amely a fantáziából születik, végtelenül fontos s el nem választható a vallásos érzéstől, éppen azért, mert *érzésről* van szó. Már pedig az elképzelés a látott világból, a honi környezetből s az ősök hagyományaiból, meséiből táplálkozik: a skandináv képzeletvilága nem lehet ugyanolyan, mint a mediterrán emberé s a tibeti nem láthatja úgy a világot, mint a francia vagy a német. Ezért nem sokat von le Gergan tiszteletes keresztény buzgalmából, ha protestáns pap létére is pl. úgy képzei, hogy — mint azt buddhista ősei hitték — *időleges helyi poklok* vannak a föld színén, ahol a bűnös lelkek különböző alakokban gyötrődnek. Peter püspök mesélte, hogy egy alkalommal Gergan lelkendezve jelentette neki, hogy egy «köves poklot» fedezett fel a hegyek közt, ahol a lelkek óriási gyíkok formájában kínlódnak. A püspök leckét akart adni tudatlannabb paptársának, hogy bebizonyítsa neki a babonák tartathatatlanságát s felszólította, vezesse el őt a «köves pokol»-hoz. Ez meg is történt, de a pokol helyén csak a ladákhí hegyvidékek írdatlan körengetege várta a püspököt, az óriási gyíkok helyett pedig csak néhány normális méretű gyík sütkérezett a napfényben. Gergan beismerte, hogy ez ugyan nem az a bizonyos «köves pokol», de hozzátette, hogy mikor felfedezte, akkor valóban minden úgy volt, ahogyan mondotta, ám közismert dolog, hogy ezek az alkalmi poklok

változtatni szokták helyüket. Peter püspök belátta, hogy a szemléltető oktatás s a kézzelfoghatónak vélt bizonyítás túlgöngye a nemzedékeken át továbbplántált népies hiedelmekkel szemben és keresztény generációk sorára van szükség, míg azok elhalaványulnak vagy olyképpen átalakulnak, hogy beleilleszkedhetnek a keresztény világkép valamely primitívebb helyi változatába.

Annál érdekesebb volt megfigyelni, hogy Gergan tiszteletes egészen komoly kritikával dolgozó tudóssá vált, mihelyt régészeti vagy nyelvtudományi kérdésekre fordult a szó. Elbeszélte, hogy évekkal azelőtt bejárta Zanszkárt, meglátogatta a zanglai s a phuktali lámakolostorokat, hogy színről-színre láthassa azokat a helyeket, amelyeket Csoma ottartózkodásával megszentelt. Elment a *ridzongi* és a *dzongkuli* kolostorokba is,* amelyek apátjai sok érdekeset közöltek vele «Szkander bég»-re vonatkozóan. A *ridzongi kusóg*, vagyis apát, aki Zanszkárban született, elmondta neki, hogy nagyanyja még látta Csomát és sokszor beszélt róla, mikor ő — a kusóg — még gyermek volt. Szerinte «Szkander bég» a *Dzongkul Gompában*, a hírneves láma, *Kunga Csozlegs* irányítása mellett, olvasta és tanulmányozta a «Gjad-Sztong-pa» című buddhista bölcséleti művet, amely az érzékelhető világ üres, tartalmatlan voltát tárgyalja. Ugyancsak a *ridzongi* apát közölte Gergannal, hogy *Kunga Csozlegs*, a nagy láma, könyvet is írt egyenesen Csoma számára, válaszképpen azokra a kérdésekre, melyeket a *rúmi* vándor intézett hozzá a buddhista világnézetre vonatkozólag. Megmutatta a könyv másolatát, amelyet a *dzongkuli* kolostorban őriztek s Gergan tiszteletes lemásolta a kéziratot. (Büszkén mutatta nekem a tibeti írásos iratköteget.) Az eredeti mű, melyet *Kunga Csozlegs* Csomának adott, nyilván Csoma irodalmi hagyatékában volt s ezidőszerint vagy a kalkattai «Asiatic Society of Bengal», vagy a Magyar Tudományos Akadémia birtokában van. Valószínűleg ez utóbbiában, hiszen a Bengáli Ázsiai Társaság, a Nagy Szótár kéziratát kivéve,

* Déli Ladákhban.

61. Leh. A főutca és a régi királyi várkastély.

66. Rev. Joseph Gergan, a Moravian Mission
bennszülött lelkipásztora.

67. A legöregebb lehi keresztény.

Csoma hagyatékát átengedte a magyar Akadémiának. Csoma maga is megemlítette ezt a bölcséleti művet Kennedy századoshoz intézett második jelentésében (1825 május 5.): «... Birtokomban van egy tíz ívre terjedő munka, mely a buddhista vallási rendszert tüzetesen előadja; szépen, nagy betűkkel van ezen munka leírva, kérelmem, útmutatásaim s ajándékaim következtében; szerkesztője egy hírneves Láma, aki rokona és barátja azon Lámának, akinek én tanítványa valék.»¹ (Erről a munkáról A. H. Francke is beszámolt a berlini egyetemen, «Die Fragen des Alexander» címmel.) Bennünket mindebből különösen az érdekel, hogy Csoma személyesen ismerte Kunga Csozslegszt. A ridzongi apát, illetve nagyanyjának ama közlése, hogy Csoma a dzongkuli kolostorban is tartózkodott, valószínűleg félreértésen alapult. Csoma, bár tartózkodási helyeit lelkiismeretesen fölemlítette jelentéseiben, Dzongkulról seholsem emlékezett meg. Lehetséges, hogy elment oda rövid látogatásra, de inkább hihető, hogy Kunga Csozslegszt kereste fel őt Zanglában. Ezt azok az adatok is megerősítik, amelyeket később Zanglában magam szereztem.

A kézirat (illetve Kunga Csozslegszt műve, melynek ridzongi kópiáját Gergan lemásolta) ezt a címet viselte: *Sangs-Rgyas b'stanpa mdor-b'Sdus a driwa drislan du b'zhugssu*. («Buddha tanításának rövid összefoglalását tartalmazza, kérdésekre adott feleletképpen.») Alcíme ez volt: *Zansdkar Rdzongkul Naro Phugmo cher grubthob Kunga Choslegs kyis philingpo Skander Beg gi drislan du b'rtsamspao*. («Iratott Naro-pa nagy barlangjában a zanszkári Dzongkulban a tisztalelkű Kunga Csozslegszt által, feleletképpen az az európai Szkander Bégnek.») ²

A mű e szavakkal kezdődik: «Szkander bég, aki Róm³-ból s Indiából jött, komolyan megkért arra, hogy írjam le mindezeket . . .» Csoma három főkérdése, melyekre

¹ Duka: K. Csoma Sándor dolgozatai. (M. T. Akadémia kiadása, 1885.) 42. oldal.

² A címetek nem a kiejtés, hanem a tibeti nyelv szokásos latinbetűs átírásában közlöm, ahogyan Gergan számomra lejegyezte.

³ Róm = európai Törökország, tágabb értelemben Európa.

a tudós Láma a buddhista világfelfogás szempontjából feleletet adott, a könyv szerint így hangzott:

1. Hogyan jött létre a világ?
2. Hogyan áll fenn a világ?
3. Hogyan fog végetérni?

Kunga Csozlegs sz híre manapság is él Tibetben és Ladákhban. *Rai Sarat Chandra Das*,* az indus születésű kiváló tibeti nyelvész, tibeti szótárában *Zansdkar* (Zanszkár) címszó alatt többek közt így ír: «Körösi Csoma Sándor . . . a tibeti nyelvet tanulmányozta a nagy zanszkári *Lotszáva* egyik inkarnációjának vezetésével.» A *Lotszáva* elnevezés, amely a szanszkrit nyelvű buddhista szentszövegek egykori fordítóit illette, itt Kunga Csozlegsre, mint egy régi nagy *Lotszáva* újraszületett megtestesülésére vonatkozik. A ladákhiaiak, helyesebben a tanult ladákhói lámák szemében igen sokat jelent, hogy «Szkander bég», vagyis Csoma, a nagy *Lotszáva*-reinkarnációnak, Kunga Csozlegsnek barátja volt és hogy tanítómesteréül *Szangje Puntszog*-ot, Kunga Csozlegs rokonát választotta. Csoma különben ez utóbbiról mindig csak mint «a Lámá»-ról emlékezett meg jelentéseiben, nevét csupán nagy angol-tibeti szótára első kiadásának címlapján említette meg. Nekünk azonban nem lehet lényegtelen, hogy ismerjük annak az embernek a nevét, aki mellett Csoma éveket töltött. Zanszkárban mindent elkövettem, hogy *Szangje Puntszog* személyére vonatkozólag is adatokat gyűjthessek; ezeket a megfelelő helyen közlöm.

Gergan felvilágosításokkal szolgált a zanszkári útra vonatkozólag is. Ennek nagy hasznát vehettem, hiszen Leh-be érkezésem előtt semmiféle pontos és szabatos ismeretet nem tudtam szerezni Zanszkárról s az odavezető utakról. Gergan azonban bejárta Zanszkárt és személyes tapasztalatok alapján szolgálhatott útbaigazítással. Igaz, hogy ő tibeti módon utazott, gyalogszerrel, kis motyóval; a falvakban honfitársainál szállt meg s megelégedett azzal, amivel ezek elláthatták.

Sajnos, *sehogysem sikerült kinyomoznunk, melyik úton*

* Olvasd: *Rej Szarat Csandra Dász*.

jutott el Csoma Lehből Zanszkárba. Jelentésében — amely mint tudjuk, sajnálatosan szűkszavú — csak annyi áll, hogy «Lehből délnyugatnak tartott» és a kilencedik napon érkezett meg Zanglába, Zanszkárban.* Délnyugat felé azonban csak a Zanszkár folyó völgyében lehetne ennyi idő alatt Zanglába jutni, csakhogy a *Survey of India* katonai térképén, amely pedig a leghitványabb ösvényt is feltünteti, nyoma sem fedezhető fel útnak a Zanszkár völgyében az Industól Zanszkárig. Gergan is megerősítette a térkép tanúságát: a Zanszkár vad völgyében csak itt-ott találni helyi ösvényeket, összefüggő út nem vezet rajta végig. Meglehet, hogy Csoma idejében a völgy még járható volt; hiszen a földrengések, lavinák manapság is akárhányszor hosszú útszakaszokat pusztítanak el. A Treaty Road-on persze helyrehozzák a megrongált utat, de Zanszkár elhagyatott tájain legföljebb a lakosság maga tör új nyomdokokat az elpusztult ösvény helyett, olyan vidékeken, ahol feltétlenül szükségük van közlekedő vonalakra.

Jelenleg két, illetve három útvonal kínálkozik a Ladákhból Zanszkárba igyekvő utas számára. *Am ezek egyike sem halad Lehtől délnyugati irányban.* Az első Szaszpulnál, a második Lámajurunál ágazik ki a Treaty Roadból, hogy Phandzilánál egyesülve délnek, a Zanszkár folyó felé forduljanak; míg a harmadik ösvény Bod Kharbu-tól nyugatra tér le a Szrinagar-Leh közti karavánútról s Kanginál szétágazva, egyfelől az előbb említett zanszkári útvonalba torkol, másfelől a könyv végén mellékelt térképvázlaton is feltüntetett Rangdun Gompánál csatlakozik ahhoz az ösvényhez, amely a Szuru völgyén át nyugatról kanyarodik Zanszkár felé. Csakhogy mindegyik egyformán nehéz, komisz út és magas hágókon, lakatlan hegyvidékeken keresztül vezet. Gergan azt ajánlotta, válasszam a sok rossz közül az aránylag legkevésbé rosszat, a Szuru völgyén át vivő ösvényt. Ez ugyan meglehetősen kerülővel járt volna, de valóban illet reá a sokatjelentő magyar mondás: erre közelebb, arra hamarabb.

* Lásd Duka művének magyar kiadásában a 28. oldalon.

Peter püspök egyáltalán le akart beszélni a zanszkári útról. Láttá, milyen gyöngé lábon áll az egészségem és mindenképpen el akart téríteni szándékomtól. Nagyon becsüli s értékelni tudja célomat — úgymond — de nem szabad túlfeszíteni a húrt. A zanszkári út oly nehéz és fáradtságos, hogy ép, egészséges, erős embernek is kemény feladat. Az én állapotomban pedig nem is volna szabad gondolni reá.

— Das wäre ja der reine Selbstmord! — tette hozzá nagy nyomatékka, az asztalra csapva, mikor ebéd után háza előtt ültünk.

De aztán, látva, hogy már visszavonhatatlanul elhatároztam a zanszkári kirándulást, nem akart többé üres szalmát csépelni, hanem ő is azt ajánlotta, hogy ha már feltétlenül Zanszkárba akarok menni, válasszam legalább a Szuru-völgybeli útvonalat. Erre annál inkább ráállhatam, mert — mint említettem — semmiképpen meg nem állapíthattuk, merre, hogyan ment Csoma Lehből Zanszkárba.

Gergan tiszteletes ajánlólevelet adott nekem a ridzongi apáthoz, aki, értesülése szerint, éppen Zanglában tartózkodott; ékes tibeti írásban magyarázta el neki, ki és mi vagyok s minő cél vezet Zanszkárba. Azonkívül írt a fiának is, aki mint állami tisztviselő Kargilban lakott, hogy legyen segítségemre. Hozzátette, hogy fia esetleg el is kísér utamon a Szuru völgyében, mert hivatalos dolga gyakran szólítja arra a vidékre.

Az elindulás napját azonban még nem tűztem ki, mert nem éreztem elég erősnek magam az utazásra. Egy-két órai séta már meglehetősen kimerített s esténként visszavisszatért a láz is, bár nem oly nagy erővel, mint az első lehi napokban. Várom kellett tehát, pedig az idővesztégetés ugyancsak nehezemre esett. Közben folytattam sétáimat a városban és a környéken Gergan vagy a püspök társaságában. Meglátogattam Gergannal a Leh közelében lévő híres mani-falat, amely egész Ladákban a leghosszabb. Sívár völgy szélén húzódik tova, pusztá hegyek tövéen. (72. kép). Valóban impozáns látvány a két hatalmas csorten közt elnyúló, 800 lépés hosszú imafal, amelynek tetejét az «Om

mani padme hum» feliratú kövek megszámlálhatatlan sokasága borítja. Felkerestük a *Szankar Gompát*, ezt az aránylag új és szépen épített kolostort is a város közelében. (69. kép). Sárgasüveges lámák lakják. A kolostor kusógja még gyermek volt, de helyettese és nevelője, az öreg *Meme Lobzang* (Lobzang apó) szívesen fogadott a gomba kapujában. A kedves, mosolygós, ráncosképű öreg láma jóbarátja volt Gergan tiszteletesnek, aki beszélgetésünket tolmácsolta. Meme Lobzangban igen értelmes és tanult embert ismertem meg. Bejárta Tibetet, volt Lhasszában, Sigatszében és Tasi-Lhunpoban, sőt még Indiában is járt, elzarándokolt Buddh-Gajába, ahol a Buddha megvilágosult. Cellájában, a kis írózsámoly fölött függött a buddh-gajai nagy pagoda fényképe, egy sereg más látkép és fényképportré között. Ez a cella, bár alig volt nagyobb egy európai vasúti fülkénél, tiszta és csinos benyomást tett. Az öreg főláma érdekes és különös alakja nagyszerűen hatott a festett gerendák és falak közt, amint írózsámolya mellett a padlót borító tibeti szőnyegen ült. Nekem az ablak előtt kínált helyet, ahonnan jól áttekinthettem a kis szobát. Az írózsámoly mögött deszkaállványon pompás tibeti kegyeszerek és szobrocskák gyűjteménye váltakozott a már említett fényképekkel. De a legnagyobb meglepetés még hátra volt: Meme Lobzang, az öreg sárgasüveges láma, előszedett egy fényképezőgépet! Valami régebbi angol látogató adta neki az olcsó kis Kodak-készüléket s ellátta fényképező anyaggal is. Meme Lobzang hamar kitanulta a fotografálás mesterségét és igen ügyes képeket csinált. Az «album», amelyben képeit összegyűjtötte, maga is figyelemreméltó volt, amennyiben a fényképek egy ócska indiai angol hirlap sárgult íveire ragasztva sorakoztak egymás mellé!

Meme Lobzang a szakértő érdeklődésével vizsgálgatta az én nagyobb és komplikáltabb fényképező készülékemet; töviről-hegyiről el kellett magyaráznom a masina minden csínját-bínját. Az öreg apáthelyettes készséges örömmel ült egy-két felvételhez, sőt egy fiatalabb lámával még elő is szedette szertartási díszsüvegét. Ez sárga nemezsből készült és oldalról nézve olyan alakja volt, mint a frigiai sapkának.

Két ilyen formájú nemezdarabot varrtak össze éleiken, úgyhogy a fejdísz előlről csúcsbafutó, lapos papírsapkára emlékeztetett. Sajnos, a Meme Lobzangról s a celláról készült felvételek, sok más lehi fényképpel együtt, tönkrementek, majd látni fogjuk, hogyan. Meme Lobzang nagy örömmel fogadta ígéretemet, hogy Indiába visszatérőben Szrinagarból filmet és más szükséges anyagokat küldök neki, mert már egy éve nem fotografálhatott, kifogyván csekély készleteiből. Az öreg, tanult lámának nagy megelégedésére szolgált, hogy bennem olyan európai ismerhettem meg, aki az átlagnál alaposabban beletekintett a buddhizmus tanaiba. Nagy érdeklődéssel fogadta Gergan tiszteletes szavait, aki elmondta, ki volt «Szkander bég», azaz Kőrösi Csoma Sándor, a rúmi tudós, hogyan vándorolt gyalogszerrel a távoli nyugatról egészen Ladákhig és miképpen élt a zanszkári kolostorokban. Aztán elmondta, hogy én a nagy Szkander bég honfitársa vagyok és hogy miért követtem száz év múltán annak elmosódott lábanyomát. Meme Lobzang megértő elismeréssel bólogatott és dicsérte szándékomat. Aztán kikísért egészen a kapuig és meleg szívességgel búcsúzott el tőlünk.

Délután dobszó és nyivákoló zene hangjai verték fel a misszió kertjének csöndjét. Gergan tiszteletes értem jött, hogy magával vigyen az ünnepség színhelyére, ahonnan a zenebona eredt. A misszióteleptől nem messze állt *Dava*, egy gazdag kalmár háza; rengeteg vendég gyűlt össze nála, hogy az unokája születésének örömére rendezett céción résztvegyenek. A tipikus öreg tibeti (71. k.) nagy vendégszeretettel fogadott és hellyel kínált háza előcsarnokában. Nagy örömére szolgált, hogy lefényképeztem igazán szép és tiszta tibeti stílusban épült házát (78. k.) s megigértem, hogy majd küldök kópiákat úgy a házról, mint saját portréjáról. Ezeket szerencsére még egy megkezdett filmtekerésre vettem föl, de a további fényképek, melyekkel az ünnepség érdekesebb jeleneteit akartam megörökíteni, már filmsomagra kerültek és később, a zanszkári úton a Meme Lobzangról készült felvételek sorsára jutottak. Ami elég nagy kár volt, mert az ünnepség sok exotikus és érdekes motívummal szolgált.

Dava maga nem vett részt a mulatozásban. A szertartás után magukra hagyta vendégeit a ház felső emeletén és tetőerkélyén, ahonnan zaj és zenehangok hatoltak le hozzánk. A ház ura méltóságteljesen üldögélt a remek festésű faoszlopokkal díszített fogadóteremben, alacsony karszékében. Ez már idegen hatásról tanuskodott, míg a szoba többi ülőalkalmatossága szőnyegekből és kínai szőttes vankosokból állott. Egy szolgálta édességgel kínált, ugyanolyan csemege volt ez, mint aminővel Ladákban lépten-nyomon találkozok az ember: apró aszalt kajszinbarack és fehér cukorgömbök. A kínálást visszautasítani nem illik, de meglehetősen önuralom szükséges a tibeti csemegék elfogyasztásához, mert sem maga az ennivaló, sem a tányér, amelyen felszolgálgják, sem a kínáló keze nem szokott étvágygerjesztően tiszta lenni. Délelőtt az öreg Meme Lobzang is ugyanolyan édességgel kínált a kolostorban.

Miután eleget beszélgettem a tiszteletreméltó Davával — aki a ladákhi előkelőséghez tartozván, folyékonyan beszélt az urdu-hindusztáni nyelvet — Gergan társaságában a multság színhelyére indultam. Ez nem volt olyan egyszerű, mint ahogy az avatatlanok gondolnák. Jóllehet a felső emeleten több lakószoba közt téres nyitott tetőerkély szolgált mindennapi tartózkodásra így nyáridőben — s ezekben a helyiségekben zajlott most az ünnepség is — nem vezetett fel lépcső, hanem az udvarból, falhoz támasztott iromba létrán kellett felkapaszkodnunk. Nem csak nekünk, hanem a vendégségbe érkező lehi hölgyeknek is, akik medve-jelmezüket meghazudtoló fürgeséggel mászkáltak föl és le a lajtorján.

A hölgyek ugyan kissé meg voltak illetődve, mikor egy európai férfi toppant körükbe, de azért egy idősebb néni, látva, hogy a közismert tiszteletessel vendégként érkezem, szíves illendőséggel egy csésze teát prezentált nekem s természetesen Gergannak is. A tetőerkélyről nyíló egyik szobában összezsúfolva üldögéltek a hölgyvendégek, persze a padlón. Teáztak és az előbb említett csemegét majszolták. A teába sót és vaját keverték, így készült az én teám is. Szerencsémre már régebben tettem néhány kísérletet a

tibeti teával és közeli rokonával, a kasmiri módon készített, de már második csészével nem kértem belőle. És lelkem mélyén bámulattal emlékeztem meg Csomáról, aki nemcsak muszájból itta éveken át a tibeti teát, hanem szerette is. Minden a megszokástól függ.

Férfiak is voltak a társaságban, de nem vegyültek a nők közé, hanem egy másik, szintén a tetőerkélyről nyíló szobában, vagy az erkély mellvédje mellett lebzseltek. A köburkolatú tető szabad terének közepén jókora tűzrakás lobogott, ezen rotyogott a teavíz természetes rézkancsókban s a teát felszolgáló asszonyok állandóan készítették a friss főzeteket. A fal mellett három ladákhí muzsikusk guggolt, dobbal, kürttel és fuvalával felfegyverkezve. Zenéjük egyhangú volt s főleg a ritmuson alapult, akárcsak az indiai zene, melytől azonban stílus tekintetében észrevehetően elütött. Csak a kürt sikított ki olykor-olykor nagy mérgesen a topogó ütemből. A nők szobájából kilépett egypár hölgy és körbeállva rákezdt az elmaradhatatlan «virágszedő tánc»-ra, mellyel már Maulbekben megismerkedtünk. Valahányszor célbavettem a táncolókat fényképező masinámmal, elfordították az arcukat. Azért egy őrizetlen pillanatban sikerült a filmre rögzítenem őket, bár — mint említettem — fáradozásom hiábavalónak bizonyult, mert a film-csomagok szomorú véget értek a Szuru vizében.

Egyideig szórakoztam az ünneplők közt, de aztán nem akartam továbbra is feszélyezni a hölgyeket és Gergan tiszteletessel együtt visszavonultam a rozoga létrán. Lenn aztán nagyon megdicsértem a látványosságot s a ház ura elégedetten vette tudomásul elismerésemet. A tarka, furcsa tibeti társaság mulatozása valóban érdekes látvány is volt.

A lehi napok így változatosan és szórakoztatóan peregtek, noha az idő múlása olykor ugyancsak reámnehezedett. Még hosszú út állt előttem és türelmetlenül vártam, hogy erőre kapjak és nekivághassak a zanszkári kirándulásnak. Az idővesztéséért azonban kárpótolt Peter püspök társasága. Nap-nap után vele étkeztem. Rendesen a magunk főztjét fogyasztottuk. A püspök szívbőljövő, rövid német asztali áldással vezette be az ebédet vagy vacsorát, aztán

jó étvággyal láttunk az evéshez. A kedves szokás annyira belémrögződött, hogy később is még jóideig akaratlanul eszembejutott Peter püspök asztali imája s magányos étkezéseim előtt szinte önként ajkamra kíváncsozott az igénytelen áldás :

Lieber Jesus, sei unser Gast
Und segne was uns bescheren hast!

Vagy a másik — mert két ima váltakozott a paplak szerény asztalánál :

Jesus, segne diese Speise,
Uns zum Wohl, und Dir zum Preise!

Most, hogy az elmúlt két év sok szenvedése és viszontagsága után ismét itthon vagyok a meghitt körben, tűrhető egészség és erő birtokában, mégis sokszor megjelenik emlékezetemben a lehi házikó, s előtte az alacsony, egyszerű asztal, amint ott ülök a joviális, jóságosképű püspökkel szemben. Az asztalon igénytelen eledel párolog s a püspök, ingújjban vagy durva darókaftánban, csendes áhítattal, minden szószéki póz vagy kenetesség nélkül összekulcsolja két kemény, munkás kezét és gyermeki hittel mondja el azt a pár szót . . . És bizony sokszor fog el valóságos nosztalgia, hogy bár ott ülhetnék megint a ladákhí hegyek alján, békés, szelid csöndben, egy nyugodt, célhozért, erőlelkű ember mellett, távol a Nyugat nyomorúságos pénzhajszájától és mohó éhségeitől, amelyek nem ismernek imát a vágy és a kielégítés között . . .

Peter aranykedélyű ember. Ebéd vagy vacsora után vidám beszélgetés, adomázás került sorra és a jó püspök nagyokat, egészségeseket kacagott egy-egy anekdotámon. Vagy ő beszélt Ladákhiról s a misszió küzdelmes életéről. Különösen az esték hagytak bennem feledhetetlen nyomokat. A terrasszal szemközt, a kertfalon túl, messzeterjedő rétség nyult a völgyet bezáró hegysorig. Az alászálló nap csodálatos színekkel vont a hegyek élesen kirajzolt formáit. Az opál minden árnyalata gyúlt ki s váltakozott rajtuk, a zöld hideg tüzétől a mély ibolyaszín és karmazsin komoly ragyogásáig. Az ég előbb smaragdzölddé vált, majd

egyre áthatóbb, tündöklőbb sötétkék tónusokba olvadt, míg végül az egész mennybolt azt a mélységes bíborkék leplet öltötte magára, melyet a régi ind költők a végtelenség s az isteni szeretet színének neveztek. Síva nyakának és Krisna szépséges testének lehetett ilyen a színe. Olyan felséges, mindennel megbékítő nyugalom, méltóságos csönd terült a világra, mintha minden rendben volna benne... Mert bizonynyal rendben van benne minden és rendben volna minden az emberrel is, ha nem ontaná ki nyughatatlan, tétova, izgága vágyakozásait az élet nagy összhangjába, megzavarva és feldúlva a Rend végtelen ritmusát. Vagy meglehet, ez a disszonáns emberi akkord is hozzátartozik az Isteni Egyetemesség szimfóniájának hatalmas elgondolásához — csak éppen mi túlságosan közel vagyunk a harsogó, rikító hangszerek zenebonájához s túlmessze állunk az örökkévalóság halkán pengő húrjaitól... Csak a bölcsesség és a hit magasságából hallja meg az emberlélek az *Egész* tökéletes összhangzatát — mikor egybeolvad, összebékél a sokszerű zengés, s a határtalan Élet hullámverésének moraja a Szférák zenéjével ölelkezik.

A missziótelep csöndjét egy este — augusztus 17-én — közelgő karaván moraja, majd hajcsárok kurjongatásai s a málhásállatok hátán imbolygó kötegek és ládák zörgése, nyikorgása verték föl. A kitárt kapun át óriási bozontosbundájú jakok sora vonult be az udvarra és a békés kert szempillantás alatt zajos, mozgalmas karavánszerájjá változott. A püspök odasietett utasításokat osztani és rendet teremteni a nyüzsgő zúrzavarban. A hajcsárok, jakok és lovak kavargó csoportjából magasan kiemelkedett két alak, két európai. Napsütötte, ápolatlan szakállal körített arcukat ütött-kopott, sok viszontagságot látott trópusi sisakok keretezték be, s amint porosan, zilált, gyűrött kháki-ruháikban intézkedtek karavánjuk kellős közepén, az ismeretlen távolságok, bejárt mérföldek ezernyi tájképe, nyert tapasztalások sokasága és legyőzött nehézségek diadala valami különös atmoszférát vont köréjük. Legalább az én képzeletemben. Aki járt már életében messze idegen tájakon s

ismeri a távolságok misztériumát, az megértheti, mire gondolok.

A két germán jellegű óriás valóban úgy hatott, mintha a Niebelungenlied két hősi alakjáról mintázták volna. Az egyik, szálfatermetével, vidám és gondtalan tekintetű kék szemével és göndör szőke szakállával, az Izlandból hazatérző Siegfriedet idézte fel előttem, míg a másik férfi, aszkétikus vonású, halvány és hosszúkás arcával, mélyenülő, méla s mégis átható szemeivel, fekete szakállával s ugyancsak óriási alkatával a trójai Hagen komor figurájára emlékeztetett.

Mikor aztán leültek a paplak terraszn és átesve a kölcsönös bemutatkozáson, beszélgetni kezdtünk, megtudtam, hogy a hageni alak *dr. Emil Trinkler*, Siegfried megszemélyesítője pedig *dr. Hellmut de Terra*. Másfélesztendő nehéz és eredményes középázsiai expedicióról voltak hazatérőben. A püspök mint régi ismerősöket üdvözölte a két fiatal német tudóst, akiket több mint egy évvel azelőtt, Turkesztán felé igyekezve, szintén Leh-n keresztül vitt az útjuk. Amint ott ültek előttem, suttyomban nagyon irigyeltem a két óriást. Ha akartam, ha nem, össze kellett hasonlítanom velük magamat; gyalázatos egészségi állapotomat a belőlük sugárzó erő és egészséggel.

Aznap este nem sokáig beszélgettünk. Nem csoda: Trinklerék mögött hosszú, kemény út állt, a Karakóram kegyetlen vidéke s a Khardong-hágó embert-állatot elcsigázó ösvénye. Leh volt számukra az első állomás, ahol kényelem és pihenés várt rájuk, amióta Járkendből elindultak. A püspök a telep egyik különálló házikóját bocsátotta rendelkezésükre s ők rövidesen vissza is vonultak, miután előbb még szemlét tartottak a táboron. Rengeteg nagy, duplatetejű sátrukat ezúttal csak a málhaládák és csomagok foglalták el. Az udvaron már lemálházva állodogáltak a jakok. Hosszú, alacsony, medvére emlékeztető ormótlan alakjuk, irhájuk vastag bundatakarójával, amely sűrű gubancokban szinte a földig lógott, fantasztikus fekete árnyképekkel népesítették be a homályba borult udvart. Furcsa, gurgulázó torokhangokat hallatva, mozdulat-

lanul pihentek a sötétben. Mikor aztán a hajcsárok, nem minden zaj és vita nélkül, felvették a nekik járó pénzeket, a jakok méltóságos lassúsággal indultak meg a nagyokat rikoltó tibeti alakok előtt és himbálódzva, lágy és ritmikus léptekkel tűntek el az éjszakában. A telepre rásimult a csönd, csupán a német tudósok hajlékából derengett ki lámpafény s hallatszott a málhabontás és asztalterítés zaja.

XVI.

Európaiak Lehben. Készülődés és indulás Zanszkár felé.

Tíz napja mult már, hogy Lehbe érkeztem. Nem halogathattam sokáig az indulást, annál kevésbbé, mert Peter püspök és Gergan tiszteletes figyelmeztettek rá, hogy Zanszkár rideg tájain már szeptember elején kegyetlenül fagyos éjszakák fogadják az utast. Ezt különben *dr. G. E. Gerard* is megerősíti, Duka Csoma-életrajzában közölt levelében, amelyet 1829-ben Fraser brit kormányügynökhöz intézett: «Némi fogalmat szerezhetni a Zangszkarban uralkodó klimáról, ha tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy ott a nyári solstitiumnak napján havazott és a következő szeptember 10-től, amidőn az aratás még be sem volt végezve, a mezőség máris a téli takaróval volt befedve. Ilyen a borzalmas arculatja azon vidéknek örökké tartó telével.»*

Duka könyvét angol eredetiben — a Misszió könyvtárában megvolt — újra meg újra átolvastam betegségem alatt. Ez hozzájárult szándékom s elhatározásom megszilárdításához, de másrészt (pl. az idézett s a hozzá hasonló adatokkal) kétséget ébresztett bennem, vajjon képes leszek-e feladatombnak végére járni hihetetlenül legyengült egészségi állapotomban. Fél éjszakákon át küzdöttem magammal, az eshetőségeket és körülményeket mérlegelve. A józan ész

* Duka : K. Csoma Sándor dolgozatai. M. Tud. Akadémia kiadása, 75. old.

tagadhatatlanul igazat adott a püspök intelmének, aki mindent elkövetett, hogy célomtól eltérítsen. Valóban, szinte nevetséges donquixotiádának tűnt fel magam előtt is a józan mérlegelések pillanataiban, hogy olyan állapotban, amely sürgős orvosi kezelést és hosszas fekvést, vagy legalább is kényelmes pihenést követelt, nekivágjak a zanszkári útnak, holott ez hasonlíthatatlanul nehezebb és fárasztóbb annál, amelyet Lehig jártam meg. Pénzem is fogytán volt, — az út többbe került, mint az előzetes számítás mutatta — élelmiszerkészleteim pedig alaposan összezsugorodtak. Hiszen nem volt tervbevéve, hogy közel két hetet töltsék Leh-ben. Ruházatom és tábori felszerelésem sem volt megfelelő a zanszkári hidegek szempontjából. Tisztességes nyeret is kellett még vennem, mert a reszpák szörnyű málhanyergei az előző menetek alatt is nagy mértékben fokozták a fáradalmak elcsigázó hatását, most azonban, hogy a betegség összetört, valóságos torturával fenyegettek. A legoptimisztikusabb számítás szerint is legalább negyven napra volt szükség, hogy Lehből eljuthassak Zanszkárba s onnan vissza Kasmirba. Összegezve mindent, tisztára örülségnek látszott az adott körülmények közt erre az útra vállalkozni. Az ám — de éppen ezért nem mondhattam le róla. Mert célom, amelyet lelkes szándék fűtött, minden értékét és jelentőségét elvesztette volna, ha a józan, köznapi kalkulációk minden szépet és nagyot megsemmisítő ítéletét szóhoz engedtem volna jutni ellenében. Ezen a világon még semmi szép és jeles dolog nem jött létre filiszteri számíttatással és elkedvetlenítő körülmények olcsó latolgatásával. Ellenkezőleg: ami érdemeset valaha véghezvittek, mind olyan nekilendülésből, akarásból született, amely méltán kiérdemelhette a pápaszemes józanok elítélő véleményét. A nélkül, hogy teljesítményemet a tántoríthatatlanul céljuk felé törő hősökéivel próbálnám összemérni, világosan átéreztem, hogy az adott helyzetben, a körülményeket figyelembevéve, legalább maga az elhatározás s az akaraterő, amelyre szükségem volt, éppoly erkölcsi diadalt jelentett, mintha valami világraszóló nagy tett első lépése lett volna. Mert a dolgok eredménye és

jelentősége nem tőlünk függ : a mi dolgunk nem lehet más, mint a döntés pillanatában elhatározni, hogy a nehéz és talán kockázattal járó utat, vagy a visszavonulás biztonságosabb alternatíváját választjuk-e.

És Csoma példája sem tűrte, hogy gyáván visszavonuljak. Hiszen éppen az ő élete, az ő törhetetlen kötelelességtudása és elhatározásainak visszavonhatatlan ereje lebegtek szemem előtt, mikor útrakeltem, hogy nyomdokait kövessem, a nyomdokokat, amelyeket az idő s az utókor közönye már-már betemetett. Ha elvont, személytelen cél vezetett volna utamon, talán kevésbbé lett volna szégyenletes megtorpannom és visszafordulnom, mikor minden körülmény ellenem látszott esküdni — de céлом Kőrösi Csoma Sándor személyével forrt össze s ez egyszerűen lehetetlenné tette, hogy a gyengeség, kishitőség kerüljön ki győztesen a küzdelemből.

Arra kértem a Mindenhatót, hogy elhatározásom ne tekintessék fennhéjázásnak, egyéni hiúság kielégítésének, amikor ha törik, ha szakad, nekivágok a magam elé tűzött feladat keresztülvitelének, de adassék meg nekem a lelkierő fenntartó segítsége, ha céлом becsületes és önzetlen. Mikor az ember érzi, hogy a maga ereje elapadt s nem elegendő többé a továbbtörekvésre, leírhatatlanul hatalmas támaszt nyerhet, ha a végtelen erőforráshoz, az Egyetemességnek a mi kicsiny mivoltunkon is átáramló határtalan energiatengeréhez folyamodik. Akinek számára az egyént a Mindenségbe kapcsoló hit csak ostoba képzelgést, naiv babonát jelent, az sohasem értheti meg, minő mérhetetlen erőről mondott le s mily nyomorúságos elszigeteltség szűk korlátai közé zárta egyéniségét.

Tökéletes nyugalom és biztonság érzése töltött el, mikor a végleges elhatározást egy nálam nagyobb Erő kezébe ajánlottam. Tudtam, hogy láztól, betegségtől elfonnyadt testem képtelen lenne végrehajtani a feladatot, de tudtam, hogyha a Végtelen Erőre bízom magam, mint valami feltartóztathatatlan áramlatra, ez igenis fenntart és elvisz oda, ahová vágyam, hitem és akarásom parancsol.

Augusztus 21-ére tűztem ki az indulást. Előbb még

sok elintéznivalónk volt. Nyerget is vettem, még pedig olyat, amely jó auspiciummal kecsegtethetett, mert dr. De Terra benne tette meg másféléves nehéz útját Lehből vissza Lehig. Az erős kínai stílű fanyereg, amelyet a fiatal német tudós annakidején Peter püspöktől vett meg, most ismét visszaérkezett Lehbe és De Terrának, aki közben jó bőrnyerget szerzett, nem volt többé szüksége reá. Vastag, ruganyos, szőrrel tömött vánkösülés volt a nyergen, amelyet még egy darab birkabundával is beborítottam. Szépen kicifrázott tibeti vaskengyelek függtek róla erős nyersbőr szíjjakon. A lószerszám többi alkatrésze is megfelelő volt s a járkendi bazárban még egy turkesztáni szőnyeg-lótakarót is szereztem be hozzá.

Élelmiszerkészleteimet csak részben egészíthettem ki. Lehben csupán egyetlen úgynevezett európai üzlet található, ezt is csak a nyári szezon idején tartja nyitva kasmiri tulajdonosa. Borsos áron teát, kávé, cukrot, whyskit, jamet és konzerveket árul a derék atyafi a nyár folyamán Lehbe érkező angolok, vagy az átutazó expedíciók tagjai számára; de így augusztus végefelé már kimerült a gyér készlet. Cukrot nem kaptam, csak egy doboz teát, kávé és két doboz amerikai Chester-sajtot vehettem. Cukrot a bazárban kellett beszereznünk, de ami csekély cukorkészlet a boltokban található volt, azt már Isten tudja mióta tartották keleti szokás szerint betakaratlanul a nagy, kerek gyékénykosarakban. Az egykor fehér kristálycukor annyi piszokkal, porral s egyéb titokzatos ingredienciákkal keveredett el, hogy vízben feloldva valami barnásszürke levét eredményezett, amelyből rövid állás után valóságos iszapréteg rakódott a pohár fenekére.

Trinklerékkal, mint kiváló, tapasztalt ázsiai utazókkal, nagy haditanácsot tartottam, a püspök bevonásával, hogy még egyszer meghányjam-vessem a követendő útvonalat. Mindnyájuk tanácsára úgy döntöttem, hogy visszatérek a Treaty Roadon Kargilig s onnan a Szuru völgyén s a Penszi La hágón át érem el Zanszkárt.

A megbeszélést kedélyes vacsora követte a két német tudós hajlékában. Peter és én voltunk a vendégek. Trinkler

és De Terra urak már levetközték germán hősi jellegüket: mindketten szépen megberetvélva két évezreddel civilizáltabban s tíz évvel fiatalabbnak hatottak. Kedélyesen folyt a vacsora, mellyel az expedíció muzulmán szakácsa remekelt. De Terra ugyan, mint jó «háziasszony»-hoz illik, erősen mentegetődzött, hogy így meg úgy, ez sem olyan, az sem olyan, mint lennie kellene, de ez mitsem vont le a vacsora örömeiből, igaz, hogy ezek elsősorban a kellemes társaságban s a vidám csevegésben álltak. A két fiatal németnek szem melláthatóan jólesett a majdnem civilizált környezet és két európai társasága, kik közül én jelentettem a legfrissebb kapcsolatot a kultúrával, hiszen Középázsiahoz és Ladákhoz képest India, vagy pláne India nagyvárosai, amelyekben az előző két év alatt megfordultam, a polgároltságnak netovábbjának nevezhetők. Dr. Trinkler geológus, De Terra ethnografus volt, bár egyéb, az exotikus utazónak nélkülözhetetlen ismeretágakban is nagy jártasságuk volt. De Terra, olaszos neve dacára, tipikus német, igazi vidám «Bursch» volt, tele jókedvvel, ötlettel és humorral, míg Trinkler szótlanabb, nyugodtabb, talán leszűrődtebb ember benyomását keltette, de érezni lehetett rajta, hogy csendessége olyan, mint a mély vizeké. Ő volt a vezér, aminthogy az expedícióról megjelent hírek és ismertetések is dr. Trinkler nevével kapcsolták egybe a vállalkozást.

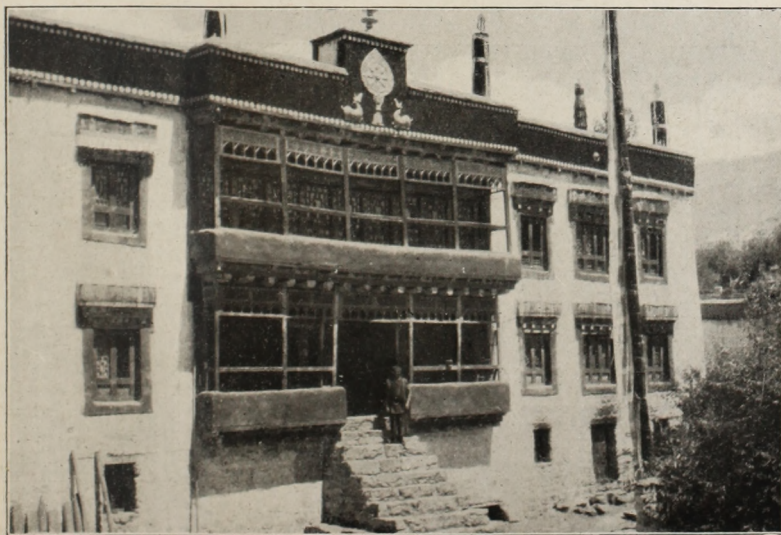
Sok érdekes téma merült fel a beszélgetés folyamán és meglepődve tapasztalhattam a német gondolkodás nagy átalakulását a világháború óta. A két tudós azt a generációt képviselte, melynek érettebb ifjúkora és férfikorának kezdete már a háborúból leszűrt tapasztalások és következtetések hatása alatt állt. Az új német szellem nagyszerű fejlődőképességéről és világos szemléleti módjáról tanuskodott felfogásuk, amelyet nem csupán tízegynéhány év, hanem egy egész világ választott el a háború előtti porosz-sisakos Germánia szellemétől.

Aztán keleti tapasztalatainkra fordult a szó. A németek sok rendkívül érdekes, meglepő megfigyelésről számoltak be és véleményünk nagyrészt megegyezett a Kelet általános helyzetére, jövő lehetőségeire, céljaira és feladataira vonat-

68. Sakkozók a lehi bazárban.

69. Szankar Gompa, a sárga szekta kolostora Lehben.

70. Ladákhiak írózsámolyokat kínálnak
megvételre.

71. Dava, a gazdag lehi kalmár,

kozóan. Ők viszont nagy érdeklődéssel figyeltek indiai tapasztalataim és tanulmányaim eredményeire, s ezeket a maguk benyomásaival egybevetve megállapították, mennyire nem egyezik a Nyugaton otthonos felfogás Indiáról s általában a Keletről, akár rokonszenves, akár ellenszenves álláspontot foglal el, azzal a valósággal, amelyet az elfogulatlan, de jószándékú, s a szükséges előtanulmányoktól vissza nem riadó megfigyelés a helyszínén, kellő idő alatt és a néppel való mindennapos intim érintkezésben szerezhet. Biztattak erősen, hogy majd tartsak felolvasásokat német egyetemeken, mert a német ifjúság rendkívül nagy érdeklődést tanúsít India iránt, de nem kap tiszta képet róla, miután vagy szobatudósok elvont, csupán a régmulttal foglalkozó magyarázataival, vagy a jelennek politikai indulattól fűtött, tendenciózusan beállított ismertetéseivel táplálkozik.

A németeken kívül más európaiakkal is találkoztam lehi tartózkodásom utolsó napjaiban. Előbb egy Pasoff nevű orosz kereskedő érkezett meg Kínai Turkesztán felől. Peter püspök tolmács útján próbált értekezni vele: tudniillik a muszka csak a keleti török nyelvet beszélte anyanyelvén kívül és hindusztániul tudó turkesztáni szolgája közvetítésével igyekezett megértetni magát. Tizenöt évvel ezelőtt meglehetősen tudtam oroszul s bizakodva, hogy a feltétlenül szükséges minimum rendelkezésemre fog állani, közvetlenebb tolmácsnak ajánlkoztam. Abban a nyugodt meggyőződésben intéztem szavaimat Pasoffhoz, hogy legalább érthető, ha nem is kifogástalan oroszszággal szólok, de biztonságomat kissé kényelmetlen érzés váltotta fel, mikor az orosz tágranyitott szemmel, értelmetlen tekintettel bámult reám. Figyelmemet koncentrálni egyszerre rádöbbsenem a meztelen tényre, hogy egy-két orosz szót kivéve *hindusztániul* beszéltem! Az orosz szavak, több mint tízesztendőös gyakorlathiány következtében, szerényen meghúzódtak illetékes agysejtjeimben s udvariasan utat engedtek az utóbbi években megszokott hindusztáni kifejezéseknek. Állítólag az Indiában állomásozó angolokkal is megszokott ez esni; mikor néhány év multán szabadságra hazatérnek, Marseilleben európai földre lépve a legjobb hiszemben franciául akar-

nak beszélni, csakhogy — mivel ebben a számukra szintén idegen nyelvben nem sok gyakorlattal rendelkeznek — hindusztáni szónoklatokkal ejtik bámulatba a francia hor-dárokat és vámöröket.

Miután rájöttem a tévedésre, összeszedtem minden erőmet, hogy valóban oroszul beszéljek, de hiába, mert egyremásra hindusztáni vagy legjobb esetben *német* szavak jutottak eszembe, ugyanis németül sem beszéltem huza-mosabban évek óta s Peter püspökkel folytatott első társal-gásaimban a német nyelv kifejezései sem álltak mindig azonnali rendelkezésemre; most aztán már ismét bele-szoktam, s a német szavak a hindusztániakkal versengve öklözték félre útjukból a sötét agyzúgokból előtámolygó, halvány oroszságokat. Azért nagy kínnal mégis sikerült megértetnem magam Pasoffal. Nemsokára már valamivel könnyebben álltak fejemben glédába az orosz szavak és kevesebb botlással masíroztak ki nyelvem hídján.

Így tudtam meg, hogy Pasoff egy kelet-turkesztáni nagy kínai kereskedőcég megbízottja s áruval megrakodott karavánnal India felé igyekszik, hogy onnan lehetőleg még ősszel, a hágók járhatatlanná válta előtt, Indiában beszer-zett áruval térjen vissza. Pasoff Lehben csak vásárolni óhajtott egyetmást, többek közt friss zöldségféléket a misszió kertjéből, aztán folytatta útját Kasmir felé.

Augusztus 19-én, vasárnap, német barátaimmal együtt elmentem a misszió templomába. Dr. Trinkler azzal lepett meg, hogy a püspök zsoltároskönyvébe pislantva, a *tibeti szöveget* énekelve csatlakozott a gyülekezet zsoltárolásához. Ismét az volt a benyomásom, hogy a csendes, komoly, fiatal tudós sokkalta többet tud, mint amennyit csak úgy magá-tól hajlandó lenne bevallani.

A vasárnapi ebédet a püspökkel osztottam meg, s az egyébként kedélyes hangulatot egy kis incidens bolygatta föl. A püspök még reggel átadott Abdullának egy jókora tál hámozott burgonyát, hogy utasításaink szerint készítse el «geröste Kartoffel»-nek. Ezzel is kevesebb volt a mi dolgunk az ebédfőzéssel. Abdulla, kit már az említett eledel készítésére régebben kiképeztem, elénk is találta a fogást,

de Peter püspök, egy pillantást vetve a tálba, elvörösödött és hirtelen haragra gerjedve kiáltott rá Abdullára, hindusztáni nyelven :

— Ez az egész? Hol a többi!?

— Ennyi volt az egész! — felelt legényem keleti nyugalommal.

— Mit hazudsz! Legalább a felét megettétek!

Abdulla mentegetőzésére még nagyobb haraggal kiáltott rá, hogy nem a krumpli miatt haragszik, hanem mert a fickó nem áttal ilyen nyilvánvaló és szemérmetlen hazugságot az arcába mondani. Abdulla egészen elhűlve állt az asztal előtt és védelmet esdekelve nézett reám. Közbeléptem és németül megmagyaráztam a püspöknek, hogy Abdullát már több mint egy éve ismerem és tűzbe tenném a kezemet a becsületességeért. Hozzátettem, hogy amennyiben nem téved és csakugyan sokkal több nyersanyagot adott át reggel a szolgálknak, csak a semmirekellő Guláma dézsmálhatta meg. A püspök még egy ideig küzködött a haragjával, aztán kézlegyintéssel elküldte Abdullát. Szótlanul ette végig az ebédet. Ebéd után visszavonultam szobámba. Amúgy is sok dolgom volt a csomagolással, mert a Lehben vásárolt néprajzi tárgyakat, ruhákat, tibeti írózsámolyt stb. is el kellett osztanom a málhakötegek közt, hogy azért ne legyen szükség több lóra.

Abdulla szinte remegett a felindulástól és őszinte elkeseredéssel bizonyítgatta, hogy ő inkább éhenpusztulna, semhogy engedély nélkül hozzányúljon a szahábok tulajdonához. Megnyugtattam, hogy a püspök nem akarta őt megbántani s hogy én már megérttettem vele, mennyire tévedt, mikor éppen őt, Abdullát gyanúsította. A legény könnyes szemmel mondott nekem köszönetet ezért. A fejemet levágattam volna, hogy nem követett el semmi hibát. Még remegő hangon így szólt, mielőtt kiment volna :

— És éppen egy *pádri** tesz velem ilyen csúfságot!

* A bennszülöttek India-szerte pádrinak nevezik a keresztény papot, bármely felekezethez tartozzék is ez. A portugál *padre* (atya) szóból ered a kifejezés, abból az időből, mikor a keresztény hittérítés első ízben terjedt ki nagyobb arányokban India földjére.

Nekem bizony nagyon rosszul esett az egész ügy, s engem is bántott, hogy éppen egy keresztény pap támadt ily igazságtalanul derék muzulmán szolgámra. Az ilyesmi nem szolgál a másditó épülésére. A keleti ember hagyományai különben is az európai közfelfogásnál nagyobb mértékben elvárják, hogy a pap elsősorban nyugodt, belső békét árasztó egyéniség legyen. Utólag azonban már nemcsak nem bántam az esetet, hanem örültem is neki, mert kapcsán alkalmam nyílt még jobban megismernem Peter püspököt. Kisvártatva belépett szobámba, arca ismét nyugodt és derűs volt s kissé szégyenkezve, de igen határozottan beszélt:

— Nagyon röstelltem, hogy ennyire elragadtattam magam és akaratomon kívül megsértettem azt a legényt, aki az Ön tanúsága szerint nem érdemelte meg ezt. Az emberi természetben oly sok rút indulat rejlik, hogy sokszor szinte váratlanul kitör valamelyikük és megcsúfolja legjobb szándékainkat! Ilyenkor nem tehetünk egyebet, mint-hogy szánva-bánva hibánkat, nyíltan megvalljuk a tévedést és megkövetjük azt, akit megbántottunk. Már meg is tettem — s azt hiszem, Abdulla nem neheztel reám többé!

Hálásan megszorítottam a derék, egyeneslelkű férfi kezét. Ugyan melyik angol vagy más európai szaháb tenne ilyet? Éppoly kevésbé alázná meg magát bennszülött alárendeltjével szemben, — ha mégoly igazságtalan volt is iránta — mint amennyire nem lehet elvárni egy tisztól, hogy az ok nélkül lehordott közlegénytől bocsánatot kérjen. Peter püspök tehát mégis jó keresztény és jó pap volt. Mert emberek vagyunk — *nemo nostrum non peccat* — és legfőbb erényünk nem a hibátlanság, hanem az, ha hibánkat be tudjuk látni és dőlyfünk nem akadályoz meg abban, hogy akár a legszerényebb, legalacsonyabb sorsú emberrel szemben is megalázkodjunk. És sok-sok hibám tudatában is jólesett a gondolat, hogy hasonlótól, komoly esetekben, magam sem riadtam vissza — még tisztkoromban a háborúban sem, egyes alárendeltjeimmal szemben, amikor azt a minden militáris elvet meghazudtoló tapasztalatot tettem, hogy magatartásom nemhogy alá nem ásta tekintélyemet,

hanem ezt megszilárdítva még a személyes ragaszkodás többletét szerezte meg számomra bakáim részéről.

Egy nappal újbóli útrakerésem előtt megérkezett Lehbe az olasz *Tucci* professzor, feleségével együtt. A nagytudású orientalista, aki évek óta dolgozik a dakkai egyetemen Bengálban, igazán nem tette a tipikus professzor benyomását. Fiatalos, cingár kis ember volt, szinte vidám hatású furcsa öltözékben, s úgy sürgött-forgott, olyan eleven gesztusokkal s oly lelkesen beszélt, hogy olasz voltát akkor is elárulta volna, ha egyébként kifogástalan angolságához nem járul az a jellemző olasz kiejtés, amely minden mássalhangzóval végződő idegen szóhoz odabiggyeszt egy kis magánhangzós zöngét. Felesége, egy nagyon jó megjelenésű, ragyogó fekete szemű, típusosan olasz fiatalasszony, igazi sporthölgy volt. Lovaglónadrágban, csizmában érkezett s az út fáradalmait nem viselték meg túlságosan. Mindketten valami nagy, felvillanyozó frissiséget hoztak közénk és őszintén sajnáltam, hogy nem tíz nappal előbb érkeztek.

Még aznap estefelé a bazárba sétáltak és minden szépet összevásároltak. Bús irigységgel ismertem rá a kincshalmazban, amelyet kosarakban több kuli cipelt haza utánuk, arra a remek, cloisonné-zománcos kínai lószerszámra és dús ezüstözésű, pompás szőnyeggel bevont kínai nyeregpre, amelyeket én fájó szívvel hagytam vissza a kalmár házában, amikor zsebem teljesítőképességének végére jutottam. Tucciék azonban alaposan kifosztották a derék kalmárt, aki viszont bizonyára még jobban kifosztotta őket. Megvettek minden valamirevaló tibeti holmit, még pedig alku-dozás nélkül. A professzor gazdag ember, a tudományt passzióból szolgálja. Istenem, de szép lenne, ha a tudás minden munkása ilyen gondtalanul élhetne hivatásának! Vagy meglehet, nem is lenne olyan jó. Legalább a tudomány érdemes művelői közt mindenkor aránytalanul kevés volt s kevés manapság is az olyan ember, akinek anyagi helyzete már eleve megkönnyíthette volna a jeles cél önzetlen szolgálatát. Tucci professzor a szerencsés kivételek közé tartozik s egyéniségében a nagyképzettségű tudós legkevésbé sem szorul háttérbe a gazdag világgfival szemben. Szerencsés

kivételnek számíthat különben már csak azért is, mert ritka tudósnak jut ki olyan megértő, mindenben igazi társ szerepét játszó, s a mellett mégis friss életkedvtől áradó, vidám és csinos asszony, mint amilyennek Madama Tuccit megismertem!

Így telt el az utolsó nap Lehben, kellemesen és vidáman. Mikor láztól reszketve, összecsukló térdvel leszálltam lovamról érkezésem után, avagy midőn napokig szinte teljesen elernyedten feküdtem ágyamban, aligha hittem volna, hogy Leh még kedves és vonzó emlékeket is fog hagyni bennem. Ugyan még mindig gyenge voltam, de végre is lábamra bírtam állni s elegendő energiát éreztem a továbbutazásra. Ami azt igazolja, hogy a legrosszabb dolog után is jöhet valami jó.

Peter püspök megoldotta további utam pénzügyi problémáját azzal, hogy megbízva bennem, szimlai bank-számlámra, az általam kiállított csekkre készségesen adott annyit, amennyivel meglévő pénzemet kiegészítve megtehettem az utat Zanszkárba s onnan Szrinagarig. Ezt már előzőleg megígérte, máskülönben nem mertem volna néprajzi tárgyakra költeni szűkös pénzkészletemből.

Este elbúcsúztam német barátaimtól és Tucciéktól. Búcsút vettem a derék öreg Gergan tiszteletestől is. Másnap reggel korán talpon voltunk. Az a muzulmán tisztviselő, akit annakidején Ladákh kasmiri kormányzója bízott meg azzal, hogy mindenben kezemre járjon (s aki az előző napokban meghívott házához teára is), megígérte, hogy a szükséges hátasló és málhásállatok hajnalban rendelkezésemre fognak állani. Én, elég naivul, megbíztam ebben, aminek az lett a következménye, hogy az indulás reggelén, miután több mint egy órahosszat lestük a beígért embereket és állatokat, végül is a püspöknek kellett szolgálját a bazárba szalasztania, hogy ha törik, ha szakad, teremtsen elő néhány resz-pát öt lóval. Így aztán végre felmálházhattunk. Új, kényelmes nyergembe szállva, testben gyengén, de lélekben bizakodva léptettem ki a Moravian Mission telepéről, ahol keserves kínok után annyi kedves órát töltöttem. Peter püspök ragaszkodott hozzá,

hogy jódarabon elkísérjen. Mint mindig, maga nyergelte fel erős, kitűnő járkendi lovát, még pedig pompás kanadai nyereggel, amelyet egy régebben Ladákhban járt amerikai tisztelője küldött neki. A püspök különben nemcsak nyergelni, de patkolni is sajátkezűleg szokta lovát.

Amint a hatvanesztendőös püspök jóvérű, ficáncoló lován, a kitűnő amerikai nyeregben fiatalos hajlékonysággal ülve, mellettem ügetett, fokozott mértékben éreztem betegségokozta gyengeségem leverő tényét. Ő volt a fiatalabb kettőnk közül. Amit nyilván meg is érdemelt, mert az enyémnél különb, derekasabb, tisztább és egészségesebb élet állt mögötte. Aztán eszembe jutott a nagy háború, mikor bizony nem egyszer előfordult, hogy éjjel-nappal nyeregben ültem, a nélkül, hogy ez egészséges fáradtságon és — alkalomadtán — jóleső alváson kívül más következménnyel járt volna. Irigyeltem a püspököt és multbeli magamat, mint egészséges, ép embert. Csak az a nyomorult betegség múltnék el rólam! Akkor oda se néznék az egész zanszkári útnak!

Mialatt hasonló gondolatok motoszkáltak agyamban, vissza kellett fognom lovamat, megkérve a püspököt, hagynók abba az ügetést, mert gyalázatosan fáj tőle a hátam... Csakhogy a püspök erős telivérjének nem volt kedve az én kis resz-lovam mellett tipegni. Neki akart rohanni a téres síkságnak és Peter végre is megúnta, hogy habosra gyötörje a hánykolódó állat száját a megfeszített zablával. Búcsút vettünk hát s én őszinte hálával köszöntem meg sok jóságát és atyai barátságát. Peter püspök egészen meghatódott, bár ezt vidám tréfával igyekezett leplezni. Kifejeztem reményemet, hogy talán mégis csak gondolni fog a jól kiérdemelt nyugalomra s nemsokára hazatér Németországba, hol könnyebben viszontláthatnám, mint itt a Himálaja zord magasságaiban.

— Kommt Zeit, kommt Rat! — felelte derűsen a püspök, s mikor a búcsú utolsó kézzszorítása után megfordult és szabadjára eresztve lovát, vágatva távolodott el Leh felé, meg kellett vallamon magamnak, hogy Peter püspöknek még sokáig nem kell arra gondolnia, hogy nyu-

galomba vonulva egy kis német városban karosszékbe süppedve játsza a nagyapó szerepét...

Peter püspököt eltakarta a lova nyomán gomolygó porfelhő s én szép lassan kocogva folytattam utamat visszafelé a lehi fennsík vendégmarasztaló homokjában. Mögöttem libasorban döcögtek az imbolygó málhakötegek négy-lábú szállítói, mellettük a zsíroscopfú tibeti hajcsárok, a pihenésben felfrissült Abdulla és a mindig savanyú ábrázatú Guláma. Ismét vándorok voltunk.

XVII.

Úton. «Az ismeretlen evangélium». Ashai úr. Visszafelé Kargilig.

Elérve a lehi plató szélét, a spitogi hegy alatt megálltunk, mert meg akartam nézni a kolostort, amelynek meglátogatását Leh felé utaztomban elhalasztottam. A régi gompa nagyszerű képet nyujt a hegy lába felől. (79. kép). A csortenek egymás fölé tornyosuló sorai, a szeszélyes összevisszaságban csoportosuló kisebb-nagyobb épületek s a hegytetőn terpeszkedő kolostor, az előtér szaggatott kő és homokpusztájával s a borongós égbolt komor kárpitjával azt a sajátos, idegenszerű tibeti hangulatot keltette fel, amelyet nem lehet megúnni, mert folyton ismétlődő elemeivel is mindig valami új, valami váratlan összhatásban jelenik meg.

Hanem mikor a hegyoldalban meredeken fölfelé kígyózó ösvényen elindultam, gyengeségem és leromlottságom egész tudatára kellett rádöbbsennem. Folyton meg-megállva, hangoosan lihegve, lüktető halántékkal küzdöttem fel magam a kolostor bejáratáig; pedig mi volt ez azokhoz az utakhoz képest, amelyeket Kasmir óta bejártam, vagy azokhoz hasonlólvá, melyek előreláthatólag Zanszkárban vártak reám? De nem engedtem a csüggedést erőre kapni. Kinevettem magam. Mint sokszor életemben, különösen válságos pillanatokban, szokásom szerint valahogy kiszálltam ön-

magamból és mint kívülálló szemlélő, távolról figyeltem botorkáló éneket. Mindig az erősebbik én az, amely ilyen szabadult, független szemléletre képes és nagy megnyugvás érezni, hogy ez az uralkodó, akarát követő én *nem részes* a szenvedésben és gyarlóságban, amely a hitványabb fél-ént nyomorúságosan, mint valami bábót rángatja. Ez a szinte részvétlen, hűvös, alantasabb mivoltomtól elszakadó önmegfigyelés sokszor rántott talpra s töltött meg nyugalmas erővel, mert csak amikor egész lényünket azonosítjuk bajainkkal és elesettségünkkel, akkor esünk a legszegényesebb és legveszedelmesebb hibába: az önmagunkon való sajnálkozásnak s a magunk érzélgős siratásának szégyenletes gyöngeségébe.

Lihegve, mint a vén kutya, ültem le pihenni a kolostor kapujában. Aztán mikor valamennyire összeszedtem magam, folytattam az utat a kolostorépület felé. Zegzugos sikátorokon, csortenek és imázászlók közt értem a gompa magas lépcsősora elé, mely a főépület homlokzatán emelkedett. Néhány láma kíváncsian nézegetett le a lépcső tetejéről. Akadt köztük egy, aki tudott valamit hindusztániul. Fenn a széles, oszlopsorral szegélyezett, nyitott előcsarnokban két idősebb, értelmesképű láma ült kis írózsámolyok előtt (50. kép), míg néhány fiatalabb szerzetes a nyári misztériumjátékok maszkjait és kosztümjeit rakosgatta ki elébük. Nyilván ellenőrzés és leltározás folyt, mert a két tekintélyesebb láma rubrikás bejegyzéseket tett az előttük fekvő sárgás tibeti papirosra. Barátságos tekintettel néztek felém és szemmelláthatóan meg voltak elégedve, mikor kezeimet összetéve üdvözöltem őket. Az előcsarnok falait nagyszerű festmények borították, köztük a világtájak őristenei s az Élet kerekének szimbolikus képe. A belső terem, a szentély, a gyülekező helyiség s a könyvtár is szép, kínai ízlésű falfestményekkel és festett oszlopokkal voltak díszítve. A spítogi gompa Ladákh legelőkelőbb és leggazdagabb kolostorai közé tartozik s egy inkarnált kusóg áll az élén. A jelenlegi kusóg még gyermek, s ottjártamkor éppen a távoli Himisz-kolostorban tartózkodott. A Himisz-Gompa Ladákh leghíresebb kolostora. A júniusban rendezett nagyszabású

misztérium előadásaira Indiából is gyakran érkeznek európai vendégek. Dr. Trinklerék, Kasmirból Közép-Ázsia felé utaztukban, szintén megálltak a Lehtől kétnapi járóföldre fekvő nevezetes gompában s mozgófényképfelvételeket készítettek a misztérium fantasztikus látványosságáról.

A Himisz kolostor — amelyet betegségem s idő hiánya miatt nem kereshettem fel — még arról is nevezetes, hogy 1888-ban *Notovics* orosz utazó állítólag ott fedezte fel Jézus életének egy tibeti verzióját, amelyet lefordított s francia nyelven közzé is tett. Lehben utánajártam az «Ismeretlen Evangélium»-ra vonatkozó adatoknak és megállapíthattam, hogy (mint azt már 1895-ben *I. Archibald Douglas*, az ágrai kollégium professzora, a himiszi apát igazoló aláírásával ellátott jegyzőkönyvben leszögezte) az egész história *nem egyéb Notovics misztifikációjánál*. Ugyan a lehi csarasz*-ellenőrzőhivatal főtisztviselője, az öreg és finom *Gulám Mohammed*, akit a Notovics-ügy kapcsán meglátogattam, mindenáron azt igyekezett bebizonyítani, hogy a kérdéses «Evangélium» valóban létezett és Notovics csakugyan az eredetiből fordította le, de az eredeti könyv csodálatos eltűnéséről előadott históriája, s egy sereg más valószínűtlen közlése, egyáltalán nem bizonyult meggyőző érvnek. Gulám Mohammed ahhoz a különös, félig-meddig mozlim szektához tartozott, amelyet *Mirza Gulám-i-Ahmed* 1891-ben a pandzsábi Kadianban alapított, s amely Jézus imádatát belekapcsolta az Iszlám tanába. A szektának manapság is van vagy kétmillió híve s felerészük Indiában él. Az *Ahmedi* vagy *Kadiani* néven ismert szekta jelenlegi feje *Maulvi Hakim Nur-ud-Din*, az alapító fia. Ő a felekezet harmadik «khalifá»-ja. Tanításuk szerint Jézus nem halt meg a keresztfán, hanem csak tetszhalott volt és hívei valami csodatévő balzsammal életre dörzsölték. Ezekután, hogy a további üldöztetést elkerülje, — mint azt az afgán Kemál-ud-Din régi műve, az «Ekmál-ud-Din» (A vallás beteljesülése), mely a szekta hitvallásának alapja, elbeszéli —

* Kenderféle növény, amelyből a *bhag* nevezetű, a hasishoz hasonló hatású szer készül. Forgalmahozatala állami ellenőrzés alatt áll.

Perzsián és Afgánisztánon át egy olyan országba vándorolt, amely «telve volt forrásokkal»; édesanyja, Marjam (Mária) is vele ment és a turkesztáni Jange Hisszárban hunyt el, ahol sírját Makbara-i-Marjam néven ma is mutogatják. Anyja halála után *Isza* (Jézus) az Ekmál-ud-Din szerint Kasmirba ment, ott élt és Szrinagarban halt meg. (Állítólagos sírját, a Nabi-o-Makbarát — «A próféta sírja», — Szrinagar Mohalla Khanjar nevezetű városrészében magam is felkerestem.)

Ezekből kitűnik, hogy a kitűnő lehi Gulám Mohammed, mint az ahmedi szekta lelkes hívője, érthető elfogultsággal ragaszkodott a Himisz-Gompában «felfedezett» állítólagos «Ismeretlen Evangélium»* legendájához, amely a szekta felfogását alátámaszthatta. A főntebb említett Douglas-féle dokumentumon kívül még *dr. F. de Filippi* olasz tudós is utana járt a Notovics-ügynek Lebben a Himisz-kolostorban (1914) és erre vonatkozó megállapításai s írásos bizonyítékai alapján véglegesen tisztázottnak tekinthetjük a tényt, hogy az orosz irodalmi szélhámos, aki nem bírta sem a tibeti, sem a szanszkrit nyelvet, olyan hamisítást követett el, amely témájánál fogva meglehetősen port vert fel, noha művének tartalmi értéke ezt egyáltalán nem tette indokolttá.

Folytassuk utunkat vissza Nyimu felé. Alig hagytuk magunk mögött a spitogi hegyet, éles, hideg szél kerekedett s megnyíltak a már reggel óta borult ég csatornái. Csípős, fagyos eső sűrű cseppjei verték arcunkat. Az egész hátralévő úton folyvást szemközt fújt az erős szél és a szünetlenül képünkbe csapó eső, amely lábszáraimat csuronvizesre áztatta, mivel a szélben csapongó esőköpeny szárnyait sehogy sem tudtam megrögzíteni, igazán nem volt alkalmas rá, hogy közérzetemet derűsre fokozza. Könnyű

* Notovics e művét a néhai, lelkesen jóhiszemű, de sajnos csekély kritikával rendelkező György János magyar fordításban is kiadta. Notovics könyvéről csak annyit mondhatok, hogy ha valóban ez a tehetségtelen, unalmas, erkölcsi közhelyeken kívül mitsem nyújtó, minden szuggesztív erőt nélkülöző mű állítólagos «eredetije» volna Jézus «igazi» életírása, akkor fokozottan hálásak lehetünk a négy evangélistának, hogy megírták az ő «koholt» műveiket Jézusról!

vászonruhában, födetlen térdrel indultam útnak és didegve vacogtam órákon át a hideg esőben, míg végre elértük Nyimut. Ezúttal a dák bangló kezdetleges szállását vettem igénybe, mert betegen nem éreztem kedvet a sátorozásra. A mellett, tekintettel arra, hogy Kargilon túl Zanszkár felé a civilizációnak legcsekélyebb kényelme sem fog rendelkezésemre állni, takarékoskodni akartam ellenállóképességemmel s úgy határoztam, hogy míg a Treaty Road útvonalán járunk, a dák banglókban töltöm az éjszakákat. Nyimuban a fáradságon kívül nem volt még egyéb bajom, de a második menetnap után, a szaszpuli utasmenházban keserves éjszaka várt reám. Csaknem egész éjjel hányás és görcsös fájdalmak kínoztak. Megint a vízre kezdtem gyanakodni. Másnap még gyöngébben és kimerültebben szálltam nyeregbe, de a bőjt s az üres, forró tea úgy látszik jót tettek, mert egész nap nem volt rohamom. Estére Nurla dák banglójában szálltam meg és szintén csak üres tea volt a vacsorám.

A menedékház másik szobácskáját egy muzulmán foglalta el. Kísérőiről ítélve jelentékenyebb személyiségnek véltem. Kisvártatva átküldte hozzám szolgáját néhány sor írással, kérdezve, nem tisztelném-e meg egy csésze teára. Mr. Ashainak hívták, kasmiri tisztviselő, mégpedig kerületi tanfelügyelő volt s éppen hivatalos szemlekörúton járt Ladákhban. Átmentem hozzá s a rokonszenves megjelenésű muzulmán úriember kifogástalan angolsággal üdvözölt. Beszélgetés közben szó került utam céljára, s ennek kapcsán hosszabban ismertettem Csoma életét és jelentőségét. Mr. Ashai egyre fokozottabb érdeklődést mutatott közléseim iránt s végül őszinte lelkesedéssel és komoly elismeréssel kívánt szerencsét vállalkozásomhoz, amely — saját szavaival — «méltó lesz egy oly rendkívüli s nagy ember honfitársához, aminő Szkander bég volt!» Nyugodtan állíthatom, hogy a kasmiri mohamedán Ashai úr, akinek semmi köze nem volt Csoma magyarságához, nagyobb és megértőbb méltánylással látszott értékelni «Szkander bég» emberi kiválóságát és életének eredményeit, valamint a magam célkitűzését, mint idehaza akárhány «céhbeli» úriember.

Legalább Ashai úr nem elégedett meg pusztá szavakkal, hanem kijelentette, hogy «erejéhez mértén hozzá akar járulni tiszteletreméltó szándékom elősegítéséhez» és berendelve tibeti tolmácsát, hosszú levelet diktált neki a ridzongi kusóghoz. Ő is úgy hallotta, hogy ez éppen Zanglában tartózkodik, s miután régebbi útjai alkalmával barátságot kötött az apáttal, levelében körülményesen elmagyarázta célomat és terveimet, lelkére kötve a kusógnak, kövessen el mindent, hogy szándékom keresztülvitelében — a Csomára vonatkozó helyszíni adatok összegyűjtésében s az egykori lakóhelyeket megjelölő emléktáblák elhelyezésében — hathatós támogatót találjak benne.

Egy szál gyertya lobogó fényénél ültünk együtt s ez a szűkös világítás még jobban kiemelte a kép exotikus hatását. Az ágyon, bő salvári-bugyogóba burkolt cipőtlen lábait maga alá húzva, ült Ashai úr, fején perzsa prémkucsmával. Egyik kezében teáscsészével, a másikban vízpipája csövének szopókáját szorongatva, lelkes, villogó fekete szemét hol reám, hol a földön kuporgó tibeti írrokra irányozta. Választékos urdu kifejezésekkel diktálta a levelet, míg a keresztbevetett lábakkal ülő copfos, ferdeszemű tolmács kalligrafikus tibeti írásjeleket pingált egy árkus papírra a földre állított gyertya pislákoló fényében. Hátrább, a fal mellett guggolt a tanfelügyelő kasmiri írnoke és szolgálja. A vörös kaftánba burkolt, fején kétszarvú prémes sipkát viselő, élemedett tibeti mormogva ismételte az urdu szavakat, mialatt papírra vetette azokat. Itt-ott megállt, hogy a gyertya lángjába meresztve apró, parázsosan csillogó szemeit, valamely kifejezés megfelelő tibeti ekviválensén töprengjen. Az egész jelenet annyira ázsiai, annyira sajátosan idegen, távoli világból való volt, hogy ismét elfogott az élményreébredés érzése. A levél elkészült, aztán még jóideig folyt a beszélgetés, hol angolul, hol — a tibeti írrok és a kasmiri titkár kedvéért — hindusztáni nyelven. Az öreg tibeti írástudó szinte szájtátva, bámulattól csillogó tekintettel hallgatta Szkander bég históriáját, amelyet meg kellett ismételnem. Igaz, hogy ezúttal, ha nem túlságosan gazdag hindusztáni szókincsem kimerüléssel fenye-

getett, Mr. Ashai segített ki, széles, lelkes gesztusokkal kísérve találó, kifejező urdu szavait.

Elbúcsúzva Ashaitól, megköszöntem szívességét, míg ő a legmelegebb őszinteséggel kívánt szerencsét az úthoz. Szívességét megtoldotta még egy félkiló *tiszta* kristálycukorral is (Abdulla volt oly élelmes, hogy a hiányt elpanaszolja neki) és a világért sem engedte, hogy árát megfizessem. A találkozás felvillanyozott és még jobban megszilárdította elhatározásomat.

De Ashai úr kellemetlen újságot is mondott: hogy a kasmiri brit rezidens* úton van Leh felé s az állomásokon egy nappal érkezése előtt minden resz-pát és málhásállatot lefoglalnak nagy karavánja számára. Ez bizony nagyon bosszantó hír volt, mert egy-két napi veszteglést jelenthetett. Értesüleseim szerint vagy Bod Kharbuban vagy Maulbekben kellett a szembejövő rezidens karavánjával találkoznom.

Nurlában meglehetősen jó éjszakát töltöttem: az egy napos bőjt a kívánt hatással járt és másnap reggel valamivel frissebben, jobb erőben folytattam utamat. Délelőtt már Kalatszéba értünk, ahol egyenesen a Moravian Mission kis telepéhez dirigáltam karavánomat. Peter püspök közölte velem, hogy a kalatszéi misszionárius, Rev. Kuenig, maga is Zanszkárba készül. Levélben meg is beszéltük, hogy majd meglátogatom, s ha lehet, az ő társaságában folytatom útamat. Sajnos, Kuenig tiszteletes egészsége nem szolgált kielégítően, úgyhogy le kellett mondania tervezett missziós körútjáról. A német származású, de angol nevelésű s anyanyelvű tiszteletes Kalatszében igen csinos és rendes, európai módon berendezett házban lakott, feleségével együtt. Mindketten végtelen szívességgel és kedvességgel fogadtak és minden szabadkozásom dacára ott tartottak ebédre. — Hogyisne! — mondták — nem mindennap adódik alkalom Kalatszében arra, hogy európaival beszélgethessenek. Ugyan volna náluk egy másik európai is, de azzal nem tudtak érte-

* Az indiai hűbéres államokban egy-egy brit rezidens tartózkodik, mint politikai tanácsadó s az indiai kormány képviselője.

kezni. Kiderült, hogy *Pasoff* — Lehi muszkám, akit hindusz-táni orosz tájszólással aposztrofáltam volt — már egy hete tartózkodott a misszió telepén.

Szegény Pasoffot üldözte a balszerencse. Nurla és Kalatsze közt, valamelyik «köves pokol» lépcsőházának irdatlan garádicsain megbotlott és lezuhant a lova, s oly szerencsétlenül temette maga alá az oroszot, hogy ez karját törte. Még szerencse volt a szerencsétlenségben, hogy az incidens Kalatsze közelében történt, mert így Pasoff legalább szakszerű ápolásban részesülhetett Kuenig házában, ahová hajcsárai szállították. A Moravian Mission lelkészei orvosi ismeretekkel is bírnak és a kalatszei telep fel volt szerelve a legszükségesebb műszerekkel és gyógyszertárral. De fokozta a bajt, hogy az orosz kereskedő turkesztáni szolgálja útközben vérhassal súlyosan megbetegedett; most a boldogtalan török is félholtan hevert a telep kertjében felállított kis sátorban s nem szolgálhatott tolmácsul gazdájának. Elképzelhető, hogyan ment a társalgás Pasoff és az angol lelkész közt. Ami ugyan nem akadályozta meg a tiszteletest abban, hogy kifogástalan kötéssel ne lássa el az orosz sérült karját.

Mikor Pasoff jelenlétét s a nyelvnehezégeket említették, majd tudomásul vették, hogy tudok valamennyire oroszul, nagy volt Kuenigék öröme. Azonnal Pasoffért küldtek s a szálás, kékszemű, szőkebajszú muszka nemsokára nagy boldogan rázta kezemet ép baljával. Ezúttal már óvatos voltam, s összeszedve minden figyelmemet, túrhető orosz-sággal beszéltem vele, úgyhogy tolmácsolásom általános meglepődést vívott ki. Kedélyesen beszélgetve fogyasztottuk el Kuenigné tiszteletes asszony pompás ebédjét — első civilizált étkezésemet, amióta Szrinagart elhagytam. Mert míg Peter püspöknél is terítetlen, térdigérő alacsony deszkaasztalon kebeleztük be az ugyancsak igénytelen eledeleket, addig Kuenigék házában csinos, európaiasan berendezett ebédlő rendesen felterített asztalánál ültünk és a tiszta, rendes tibeti cselédleány egészen szabályosan kínálta körül a kiadós polgári ebéd fogásait. Ebédközben Pasoff sok érdekeset beszélt Kínai Turkesztánról, többek

közt elmondta, milyen módszerekkel hódítja meg Szovjet-oroszország Turkesztán kereskedelmi és ipari piacát. Minden cikket oly olcsón ad, hogy *az árak még az előállítás költségeket sem fedezik*. A cél az, hogy kiszorítsák az angol ipartermékeket, s az említett módszerrel ezt hovatovább el is fogják érni. Természetesen, ha majd teljesen a kezükbe kerül a piac, fel fogják emelni az árakat. Az angol ipar máris háttérbe szorult s a turkesztáni kalmárok Indiából főleg olcsóbb német, cseh vagy japáni árut visznek haza. Pasoff, aki — mint említettem — egy nagy kásgari kínai cég megbízottja volt, turkesztáni nyersanyagokat szállított Indiába, s az volt a feladata, hogy Karacsiból, India e jelentős tengeri kikötőjéből, a már régebben odarendelt német áruszállítmányt még a tél beállta előtt Kásgarba vigye. Kartörése folytán azonban hetekre magatehetetlenné vált, s ez nagyon kérdésessé tette, vajjon sikerülni fog-e mindent idejében elintéznie. Pedig a késés súlyos következményekkel fenyegetett, hiszen ha nem térhet vissza árujával, mielőtt a Karakóram végképpen járhatatlanná válik, akkor a következő év májusáig vesztegelhet Kasmirban. Már csak ezért is nagy volt az öröme, hogy velem találkozhatott, mert így módjában állt szándékait megértetnie s néhány angolnyelvű sürgönyt íratnia velem, hogy a szrinagari és karacsi ügynököket balesetéről értesítve, felszólítsa őket, irányítsák az árut haladéktalanul Szrinagarba. Amiből látható, hogy az ember semmit sem tanul hiába: ha még a háború előtt, müncheni piktor koromban — Hollósy Simon iskolájában — nem szottyan kedvem rá, hogy kedves orosz kollégáimtól oroszul tanuljak, akkor szegény Pasoff 1928-ban tekintélyes pénz- és idővesztést könyvelhet el!

Szívesen egész nap elüldögéltem volna Kuenigék vendégszerető házában, de Abdulla beizent, hogy a hajcsárok türelmetlenkednek. Indulnunk kellett, ha estére Lámajuruba akartunk jutni. Elbúcsúztam hát házigazdámától s minden jót kívántam Pasoffnak, aztán folytattuk utunkat.

Ez a menet volt az egész út legkellemesebb napja, nemcsak a kedélyes megszakítás, hanem a miatt is, hogy a jó sors igazán kitűnő lovat juttatott alá aznap. A nyo-

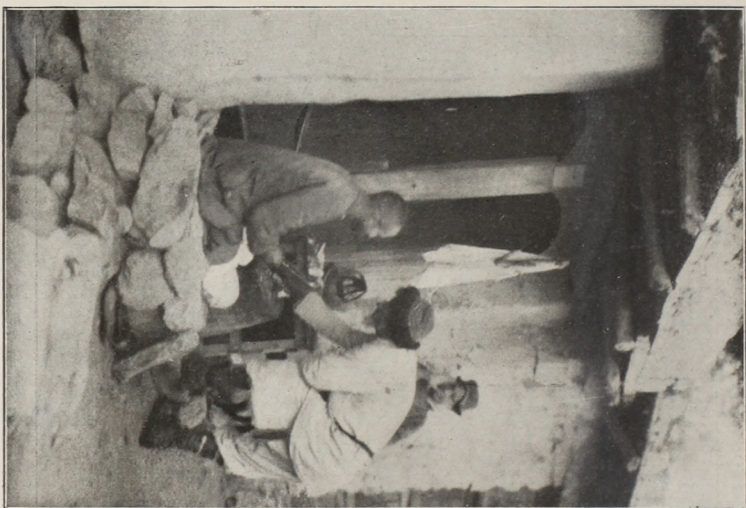

FRANKLIN-T

72. A lehi hosszú imafal.

73. Mészárszék a Jeli bazárban.

74. Ladákhí kislány.

75. A járkandi szeráj Lehben.

76. Pihenő turkesztáni kalmárok a szerájban.

77. Dzsampa (Maitrêja) óriási szobra Lehben.

morúságos *resz*-lovacskák általában elég bajt és bosszankodást okoztak. Betegségem türelmetlenné tett s így még inkább idegeimre ment egy-egy hátszló sok ostoba, megrogzott szokása. Volt köztük olyan, amelyik minden szokatlanabb formájú kötől megijedt, — pedig e természeti tünevény tekintélyes számban meredt elénk az ösvényeken — némelyik csak folytonos nógatásra, sarkallásra volt hajlandó lépést tartani ambiciózusabb sorsosztályosaival, de olyan is akadt, amelyik egyre-másra legyenek után kapkodott, mégpedig különös előszeretettel a lábamhoz kopintva orrát, amint hirtelen oldalt- és hátracsapta buksi fejét. Kész tanulmány volt a mindennap váltakozó lovak furcsa és kellemetlen szokásait megfigyelni. De a nurlai lovacska — apró, szürke állat — valósággal meghatott igyekezetével és kötelességtudásával. Nehéz kaptatókon nem lassítva, hanem egész erejét latbavetve, mindig új lendülettel kapaszkodott fel, sík terepen önként ügetni kezdett (noha erről, gyengeségemre való tekintettel, barátságosan lebeszéltem) s közben olyan kedvesen rázogatta nagy fejét és olyan serény igyekezettel rakosgatta egymás elé csöpp kis patáit, hogy meleg vonzalmat és becsülést érezve iránta, egyre-másra biztató, kedveskedő szavakkal aposztrofáltam, «derék szőrös barátom»-nak nevezve őt. Csak a pálcától félt: elég volt félszemmel megpillantania, mikor egy-egy mozdulatomra meglibbent a csuklómra akasztott lovaglopálca, hogy egyszerre horkantva kapja félre a fejét. A szegény nyomorultat bizonyára sokszor püfölték szívtelen utasok, nyilván a gazdája sem kímélte. Pedig ha valaha élt lóban becsületes igyekezet és önzetlen törekvés, akkor az én nurlai lovacskám megérdemelte, hogy majdan az állatok boldog eliziumi mezőin jól megérdemelt nyugalomban legelje a tibetnél kövérebb füvet. Pálcámat át is adtam Abdullának s a piciny szürke ló nem féltette többé szegény koponyáját.

Besötétedett, mire bekocogtunk a lámajurubeli nyomorúságos dák bangló udvarába. Hálámnak egy jókora szelet sós kenyérrel akartam kifejezést adni — de a derék lovacska gyanakodva szagolgatta. Nem volt hajlandó belé-

harapni. Talán ismeretlen volt előtte, mert sohasem kapott még ilyen csemegét, de az is meglehet, hogy Abdulla kenyérimitációjának elfogyasztásához nem rendelkezett annyi lelki-erővel, mint jómagam. De a felajánlott lehi piszkos kristálycukrot már vidáman kinyalogatta tenyeremből.

Ezt a cukrot különben nagykegyesen átengedtem Abdullának és Gulámának. Magam, takarékoskodva, azt fogyasztottam, amit Ashai úrtól kaptam. Nem volt sok, de reméltem, hogy Kargilban majd pótlást szerezhetek.

A másnapi menet is tűrhetően zajlott le, de estefelé, mikor Bod Kharbuban lemálháztunk a dák banglónál, megtudtuk, hogy a kasmiri brit rezidens aznap éjjel Maulbekben táborozik és másnap érkezik Bod Kharbuba. E szerint, mint azt a falusi előljáró sajnálkozva tudtomra adta, másnapra nem kaphattam lovakat, mert minden használható embert és állatot már eleve lefoglaltak a rezidens karavánja számára. A hír, bár nem ért készületlenül, ugyancsak lehangolt, mert fáztam az egy-kétnapi vesztegléstől, hozzá még a dák bangló rozoga szobácskájában, ahol jól megtermett egerek nyargalásztak elő a fal repedéseiből. Beletörődtem a megváltozhatatlanba és lefeküdtem. Ám a kitűnő Abdulla nem töltötte tétlenül az időt: éjfél tájban bekopogott s bocsánatot kérve a zavarásért, így beszélt:

— Szaháb, megcsináltam, hogy továbbmehessünk. Az imént érkezett egy pár resz-pa és hat ló Maulbekből, a Rezident Szaháb poggyászának egy részével, amelyet egy szakáccsal előreküldtek, hogy mire a Rezident Szaháb holnap ideér, készen várja a délutáni tea s a vacsora. A resz-páknak még kora hajnalban vissza kell térniök Maulbekbe, hogy a többi poggyász ideszállításában is segédkezzenek. Ha tehát a szaháb hajlandó reggel négykor indulni, nem kell megvárunk, míg a Rezident Szaháb karavánja elvonul!

Megdícsértem a szemfüles fickót, aztán igyekeztem, hogy mielőbb elalhassam s kipihenjem magam, mert hajnali három órakor fel kellett kászolódnom. Koromsötétben keltem és készültem föl, s éjszaka volt még, amikor felmálházza elindultunk Maulbek felé. Olyan sűrű sötétség borult az ösvényre, hogy meg kellett gyujtatnom mindkét

viharlámpánkat. Elöl-hátul lámpástvivő resz-pa gyalogolt, de még így is csak lassan, botorkálva haladtunk a hepehupás, föl-alá hömpölygő ösvény kövei között. De legalább új élménnyel gazdagodtam, mert az éjszakában bandukoló emberek és lovak sötét árnyai, a lámpák gyöngé, imbolygó fénykörei, az állatokat nógató tibeti hajcsárok kurjongatása, a lovak horkantásai és szuszogása, a málhakötegek zötyögő nesze, s a környező sziklák fekete formái együttvéve fantasztikus, feledhetetlen impressziót keltettek bennem, jóllehet vékony felöltőmben dideregve, a kevés alvás után fáradtan rázódtam a nyeregben. Már az éjszakai menetelés hangulatáért sem bántam meg, hogy így fordult a dolog, a tibeti napkelte mirákuluma pedig később búsasan kárpótolta az alkalmatlanságért. Az éjszaka feketesége lassanként tompa sötétszürkébe, majd kékes derengésbe olvadt, aztán valami sajátságos, leírhatatlan félhomály ömlött végig a vad táj bizarr formáin s a szoboralakokat idéző sziklakolosszusokon, míg nem az ég pereme finom, drágakőfényű zöld ragyogásra gyúlt, majd a pirkadó rózsaszínek és sárgák színharsonái jelezték a nap közeledtét. Hirtelen, minden átmenet nélkül robbant elő a vörösen izzó napkorong a hegyek cikornyás körvonala mögül és a homály riadtan menekült a sziklamélyedések zugaiba és kiugró hegyfokok mögé. Az újrászülető világosság és a visszavonuló sötétség örökkön ismétlődő csatája, mely már milliárd és milliárd hajnalon vívta meg néma küzdelmét, mint mindig, most is üde, új csoda látomásaként hatott reám. Semmiképpen sem bántam meg, hogy a kasmiri rezidens, akire pedig előbb nem nagyon barátságos indulattal gondoltam, éjnek évadján kiugrasztott ágyamból.

A Namikha-La hágóján túl, a keskeny homokkő-sikátor vége felé, Maulbekhez közeledve, találkoztam a rezidens «party»-jával. Szolgák és málhásállatok már jóval előbb jelezték közeledtünket, de a *szaháb-log* (úri népség) kényelmesen utazott és bizonyára terített asztalnál elköltött kiadós reggeli után kelt útra. Többen voltak urak, s egy fiatal nő is frissen, vidáman lovagolt a csoport élén. Úgy tudom, a rezidens leánya volt, aki, mint angol sportladyhez

illik, nem akarta elmulasztani az alkalmat, hogy Ladákhót megnézzem. Kölcsönös üdvözlés után néhány udvarias szót váltottam a rezidenssel, aki «good luck»-ot kívánt további utamhoz.

Hát bizony különbség van utazás és utazás között! Vannak utasok, akik alig érzik a kirándulás nehézségeit és fáradalmait. Jó lovakon, jó angol nyeregben, naponta csak négy-öt órát lovagolnak s nem áll ki a lábuk a folytonos lépésben való meneteléstől, mert ahol a terep engedi, vág-tára vagy ügetésre foghatják lovaikat. Hiszen nem kell a karavánnal lépést tartaniuk. Felügyelők, szakácsok és szolgák néznek a karaván után, amely szakaszokban vándorol állomástól állomásig. Az egyik szakács már előző délután vagy kora hajnalban elindul néhány emberrel és málhásállattal, úgyhogy mire az urak megérkeznek a következő táborhelyre, felütve várja őket az étkezősátor s terített asztalon az étkezés, amely semmivel sem hitványabb vagy szűkösebb az odahaza megszokottnál. Lakósátraikhoz kényelmes karosszékek, asztalok, fürdőkádak, sőt — tisztesség ne essék — hordozható W. C.-k járnak. Reggel, indulás előtt nyugodtan, kényelmesen költik el reggelijüket, mert a másik szakács a maga málhacsoportjával majd mindent szépen összepakkol és utánuk megyen. Szóval, úrnak lenni seholsem rossz; Ladákhban és más, a civilizációtól távoleső tájakon pedig határozottan kívánatos dolog!

Maulbekbe érkezve, alighogy lóról szálltam, ismét rosszullet és erős láz fogott el. Vacogva, összecuskló lábbal vánszorogtam a dák bangló szomorú cellájába s alig vártam, hogy Abdulla elkészítse az ágyat. Azt reméltem, hogy újra találkozhatom Kalón Pun-Tszoggal, de olyan gyalázatosan éreztem magam, hogy még a beszéd is nehezemre esett. Így hát nem is küldtem érte.

Megint felébredt bennem a gyanú, hogy vajjon a ladákhí víz okozza-e a nagy gyengeséggel járó hirtelen rosszulletet. Aznap tényleg ittam patakvizet, Maulbek felé közeledve. De nem emlékeztem világosan, ittam-e forralatlan vizet az előző két nap folyamán, mikor nem volt rosszullet-rohamom. Úgy rémlett, hogy mindig vízivás után állt

be a többnyire hányással, émelygéssel és szörnyű elerőtlenedéssel járó állapot, amely a maláriás lázat is erősen fokozta. El is határoztam, hogy alaposabban meg fogom figyelni a dolgot. Üres teán kívül semmit sem vettem magamhoz aznap este, ellenben beszedtem abból a gyógyszerből, amellyel dr. de Terra ajándékozott meg. Kissé javult a közérzetem és tűrhető éjszaka után másnap ismét képes voltam nyeregbe szállni. Annyit különben is már megfigyeltem, hogy ha a rohamok után semmi táplálékot nem veszek magamhoz, a következő reggelig úgy-ahogy összeszedhetem magam.

A menetnapok egyhangúságát még fényképezéssel sem tehettem változatosabbá. Ugyanis Lehben megdöbbenéssel vettem észre, hogy túl bőkezűen bántam a filmekkel. Negyven tekercs filmet és néhány filmsomagot vittem magammal az útra (többet nem engedett meg a zsebem), s megrögzött szokásom szerint, ahol csak valami érdekes és szép téma kínálkozott, lekasztottam vállamról a masinát. Mentségemre szolgálhat ugyan, hogy a zanszkári út tartamáról és körülményeiről fogalmam sem volt, míg Lehben információkat nem kaptam. Elég az hozzá, hogy mikor Lehből a zanszkári útra indultam, már csak hét exponátlan filmtekercsem és egy filmsomagom maradt. Erőt kellett tehát vennem fényképező szenvedélyemen, s föltettem, hogy csak a legjellemzőbb és legfontosabb dolgokat fogom megörökíteni, hogy elegendő anyag maradjon a két zanszkári kolostor, Csoma egykori tanyái részére.

Érdekes tapasztalattal gazdagodtam Lehből visszafelé haladva. Az útvonal és környéke, melyet odafelé menet már bejártam, *merőben újnak tetszett*. Mintha életemben először láttam volna. Csak hellyel-közzel ismertem fel határozottan egyes rendkívül jellegzetes pontokat, különben minden meglepően másnak tűnt fel előttem, mint amikor ellenkező irányban haladva láttam. Olykor, emlékezve bizonyos útszakaszok feltűnően sajátos részleteire, előre figyeltem, mikor érjük el ezeket, de a legtöbb esetben csak utólag, valamely emelkedettebb pontról visszatekintve fedeztem fel, hogy már elhagytuk az illető helyet. Nem csoda, hiszen a

szaggatott, lépten-nyomon új meg új arculatot mutató alakulások kombinációi egészen más képet tártak elem, a szerint, hogy például mélyedésből nézve emelkedőn tornyosultak föl, vagy — mint most — a magasból aláhullámzó formákban terültek el előttem, vagy megfordítva. Ez a jelenség ugyan elevenebbé tehetné volna az utazást, mert szinte egészen új, ismeretlen tájképek sokaságát vonultatta elem, de egyúttal bosszantott is, mert a sok újszerű és pompás látványt nem rögzíthettem meg fényképekben.

Így hagytam magam mögött a Ladákh határától a lancsani völgyekig húzódó rideg, de csodálatosan változatos patakszurdokot, majd a Purig-kerület határszéli községeit és várromjait, hogy aztán felkapaszkodva a kargili platóra, a végetérni nem akaró kavicsos pusztaság kilométereit foggyasszam lassú menetelésben. Ez a leghosszabb útszakasz.

XVIII.

Ismét Kargilban.

Zanszkár felé a Szuru völgyében.

Alaposan kifáradva érkeztem meg a kargili dák banglóba. Elég ostobán megfellelkeztem elhatározásomról és kimerültségemben mohón ittam meg egy pohár friss vizet, amelyet Guláma hozott fel a domb aljáról, s nemsokára ismét heves rosszullet fogott el. De most legalább biztosra vehettem, hogy nem tévedtem, mikor a ladákhi vizekre gyanakodtam. Később, Szrinagarban, másoktól is azt az értesület nyertem, hogy a ladákhi vizek kólikát és más rendellenességeket okoznak a nem akklimatizált idegeneknek, főként európaiaknak. Teljesen kielégítő megokolással ugyan nem szolgáltak informátoraim, s magam is csak annyit mondhatok, hogy a ladákhi vizek nem talajrétegen átszűrődött forrásokból, hanem egyenesen a hegytetők havából és jegéből erednek s a mellett útjokban a különféle ércekben dús talajból olyan alkatrészeket vesznek föl, amelyek úgy látszik nem válnak a még nem alkalmazkodott

szervezetű európai ember egészségére, különösen ha — mint én — előzetes betegség folytán már nem rendelkezik elegendő ellenállóerővel.

Ágyban fekve, émelygő rosszullettől és láztól elgyötörve, elmélkedtem a körülményeken. Gyengeségemben akaratlanul is az az érzés vett erőt rajtam, hogy minden összeküdni látszik zanszkári vállalkozásom ellen. De hamarosan száműztem a csüggesztő gondolatokat. Elhívattam az egészségügyi állomás orvosát, aki nemsokára be is állított. Már tudniillik egy félig európai, félig indiai módon öltözött, angolul tudó kasmiri pandit állított be, akit én orvosnak tartottam és doktornak tituláltam. Ő nem tiltakozott ez ellen, sőt miután panaszaimat meghallgatta s a felajánlott honoráriumot — némi szabadkozással — zsebrevágta, megígérte, hogy küld megfelelő orvosságot az állami gyógyszerházból, még pedig ingyen. Abdulla elkísérte és rövidesen visszatért vagy húsz adag orvossággal. Valami fehér por volt másféle sárga porral nagyjából elkeverve. Bevettem és nemsokára meglelégedéssel konstatáltam, hogy sokkal többet használt, mint minden egyéb orvosság, amit régebben Indiában, vagy legutóbb Lehben kaptam. A lázat is csökkentette. Pedig utóbb megtudtam, hogy jóltevőm *nem is volt doktor*, hanem csak a kargili állami gyógyszerház kezelője! Az egészben az a legcsodálatosabb, hogy azóta sem akadtam olyan orvosra sem Kasmirban, sem Indiában, aki meg tudta volna mondani, mi lehetett az a jótékony medicina. Az említett orvosság meglehetősen jó kondícióban tartott, amíg el nem fogyott, ami, sajnos, két hét múlva bekövetkezett. Zanszkárból aztán írtam a kargili gyógyszerésznek, küldene nekem Drászba, poste restante, utánvéttel a kiváló szerből vagy legalább írná meg az összetételét. De a jó pandit a fülebotját se mozdította. Bizonyosan félt, hogy ravasz kelepécét akarok állítani neki, miután rájöttem, hogy nem orvos s mégis elfogadta a honoráriumot.

Estefelé elküldtem Abdullát néhány sor írással *Pandit Kánthrá*m Dárhoz, kargili kerületi tanfelügyelőhöz, kérve őt, látogatna meg. Ugyanis Ashai úr, a kargil-ladákhi főtanfelügyelő említette Nurlában, hogy a pandit hivatalos

körútra készül Zanszkárba, s ajánlólevelet is adott hozzá számomra, azzal, hogy Kánthrárnál Dár személyében kellek és tapasztalt útitársra tehetek szert. A pandit nem sokára be is állított. Negyven év körüli, alacsony, vékony emberke volt, fekete fókabajusszal s a félig modernizált indusok jellemző viseletében, amely turbánból, a szokottnál hosszabbra szabott európai kabátból, európai mellényből, közönséges európai ingből (amelyet gallér nélkül s a nadrág fölött, kívül hordott), a bokán apró ráncokba gyűrődő szűk, fehér indus vászonnadrágból és európaias félcipőből állt. Rokonszenves arca s értelmes tekintete, valamint kedves, kissé selypítő angol beszéde azonnal megnyert. Örömet fejezte ki, hogy együtt utazhatunk s bár eredetileg már másnap reggel útra akart kelni, készséggel egyezett bele, hogy kedvemért egy nappal elhalasztja az indulást. Megígérte, hogy mindent elintéz és gondoskodik a lovakról. Örültem társaságának, egyrészt, mert így szórakoztatóbbnak ígérkezett az utazás, másrészt, mert a pandit már járt Zanszkárban és mint állami tisztviselő, tekintélyével sok könnyítést szerezhetett az én karavánomnak is. Megemlé tettem neki, hogy Gergan tiszteletestől levelet hoztam fiának, Csemid Gergannak, aki tudtommal szintén Zanszkárba készült. De kiderült, hogy az ifjabb Gergan már elhagyta Kargilt, a pandit mindamellett biztosított a felől, hogy Panyikarban, ahol Csemid úr több napot volt töltendő, utól fogjuk érni s akkor hármásban folytathatjuk utunkat.

Augusztus 28-át részben ágyban, pihenve töltöttem s csak délután keltem föl, hogy Abdullával a bazárba menjek bevásárolni. Csalatkoztam reményemben: egész Kargilban nem fedezhettünk fel egyetlen csipetnyi tiszta cukrot.

A kargili bazár kárpótlásul gyümölcsöt, érett sárgadinnyét és szőlőt nyújtott; az utóbbiból vittem is magammal néhány kosárral. Amiből nem szabad hazai mennyiségre következtetni, mert az afghán határvidékekről hozott szőlőt kezdetlegesen font hosszúkás, kosárszerű tokokban árusítják, amelyekbe egyenkint legföljebb egy *szehr*, vagyis kb. egy kiló szőlő fér.

A tanfelügyelő pandit megbízható férfiúnak bizonyult.

s másnap korán reggel a balti hajcsárok lovaikkal együtt a dák bangló előtt álltak. Ami azonban a kitűnő kasmiri hindu személyét illeti, a pontosság s a «time is money» elve nyilván előtte is éppoly ismeretlen fogalom volt, mint honfitársai legtöbbjének. Tizenegy óra felé járt, mire lóháton felkocogott az utasmenház dombjára. Hivatalos elintéznivalóival mentegette a késedelmet, de azért engem rossz sejtelmek szálltak meg, hogy ez nap-nap után ismétlődni talál. De még egyelőre nem tettem szavá a dolgot, hanem a pandit oldalán, kis karavánom élén lelovagoltam a dombról s a kargili hídon átkelve, nekivágtam a Szuru völgyének, Zanszkár felé.

Ezt az útszakaszt ellenkező irányban már végigjártam Lankarsze falu s Kargil közt, mikor az Umbá La-hágótól a Szuru-völgy mentén lefelé haladva fordultunk vissza a Treaty Road útvonala felé. De most, bár testben sokkal gyengébb voltam, rövidebbnek találtam a menetnapot, mert útitársammal kellemesen elszórakozhattam. Kánthrám Dár igen kitűnő ember volt. Modorában s magatartásában a bráhma-hagyományokból eredő emberséges jóindulat vegyült a régimódi keleti úrféle előzékenységével s az angol iskolákban, majd a modernebb, féligmeddig nyugatias indiai környezetben elsajátított európai civilizációval. Ez a kompozíció határozottan vonzóbb volt hibrid öltözéke kevésbé esztétikus hatásánál. Sajnos, a nyugati civilizáció befolyásának legáltalánosabb eredménye Indiában éppen ebben a kétségbeejtően rút és ízléstelen öltözködési módban nyilvánul meg.

Amilyen igénytelen volt a pandit külseje, olyan egyszerű volt tábori felszerelése is. Az enyémnél ugyan valamivel nagyobb, szintén szimpla lapból varrott sátrat vitt magával, de szolgáljának is ugyanabban a sátorban kellett aludnia, ha nem talált volna más tanyát éjszakára. Felszerelése egyetlen kis faládán kívül, amely még hivatalos iratsomókat is tartalmazott, csupán a maga és szolgálja ágyneműjéből, egy (hivatalos ténykedésekre szánt) tábori asztalból és székből, egy iskolai falitáblából s egy kályhából állt. Nagyon félt a zanszkári hidegektől, de mikor a kis vas-

kályhát első ízben próbálta alkalmazni, kiderült, hogy valami pótolhatatlanul fontos alkatrészt otthonfelejtettek. Minden poggyászat egyetlen málhásló cipelte, igaz, hogy a bol-dogtalan pára hátán rengeteg nagy paksamétaköteg buk-dácsolt. Ezzel szemben a legénye is lóháton járt, persze államköltségen, mint ahogy a pandit minden úti kiadását is az állam fedezte. A pandit szolgája szintén pandit, vagyis bráhma-n volt, ami természetes dolog, hiszen a kasztszabá-lyok szerint egy «kétszerszületett» bráhma-n nem eh-et olyas-mit, amit más kaszthoz tartozó ember készített vagy érin-tett. A legény a kasmiri bráhma-nok északi típusához tar-tozott: egészen világos arcszínéhez kék szem és sötétszőke haj járult. Kasmirban nem ritka az ilyesmi, s azt a felfogást igazolja, hogy a régi ind-árják, mielőtt India forróbb vidé-keire szálltak volna alá, fehérbőrű s északi jellegű faj voltak. A fiatal fickó angol szabású kháki ruhát viselt, míg vállán átvetve az indiai hivatalszolgák széles vörös válszalagján, jókora sárgarézlapon, a *Kashmir and Jammu State Educa-tional Department* felírás ékeskedett. Olyan büszkén hordta, mintha valami előkelő rendjel lett volna. Gondolom, a jó baltiak és zanszkáriak nagyobb áhítattal néztek is a szol-gára, mint a gazdára. A «kétszerszületett» legény egyébként meglehetősen semmirekelőnek bizonyult és Kánthrá-m Dár sokat bosszankodott miatta.

Az első menetnap *Tszelleszku* (Szeliszkot) faluig vitt bennünket. A falusi előljáró nagy tisztelettel fogadta az állami tisztviselőt, aki nem is állíttatta fel sátrát, hanem a rettentően elhanyagolt és piszkos utasmenház ablaktalan odújában szállt meg. Mert a zanszkári útvonalon — legalább az alsó Szuru-völgyben — akadnak még utasmenházak, de ezek csak a kasmiri állami közegek kényelmét (?) szolgál-ják. Európai ember csak nagyritkán vetődik arra a tájra, s ha a Szuru völgyét vagy pláne Zanszkárt összehasonlítjuk a Treaty Road útvonalával, ez utóbbi egészen civilizáltnak hat. A Szrinagar-Leh útvonal dákbanglói valóságos Ritz-Hotelek a Szuru-völgy állami menházaihoz képest. Szeren-esére a kasmiri tisztviselők oly igénytelenek s a komfortos tisztaságot oly nagy mértékben képesek nélkülözni, hogy

ezeket a tömlőcre emlékeztető odukat egészen megfelelő tanyának találják és szívesebben szállnak meg bennük, mint a magukkal cipelt sátrakban. A tszelleszkui menház szobája is, mihelyt a pandit felütötte benne rezidenciáját, igazi kasmiri lakószobává idomult. A jó pandit sietve felcserélte fél-európai köntösét azzal a bő és hosszú ingfélével, amely ma már nem is emlékezteti a kasmiriakat arra, hogy egykoron szörnyű megszégyenítést jelentett. Ugyanis valamelyik régi muzulmán uralkodó, miután leigázta Kasmirt, azzal akarta kifejezni megvetését a pula, gerinctelen kasmiriak iránt, hogy halálbüntetés terhe alatt elrendelte: a férfiaknak is női köntöst kell viselniök. Innen ered az, hogy a kasmiri férfiak és nők manapság is egyenlő szabású s formájú, bőűjű, bokáig érő köntösben járnak, ami azt bizonyítja, hogy a zsarnoki szultánnak igaza volt, mikor a kasmiri férfiakat férfiruhára méltatlanoknak ítélte, hiszen ha átérezték volna a megalázó sérelmet, azóta már régesrégén változtathattak volna öltözőkükön. A pandit is csak most, a hosszú pendelyben érezte magát egészen otthonosan. Kihozatta a szobából a madzagfonatos indiai ágyat (*palang*) s a tornácon állította fel. Ágyneműi halmazára telepedve, felhúzott, cipőtlen lábakkal kuporgott az ágyon és boldog elégedettséggel szívta vízipipáját, olykor barátságosan átengedve a szopókát az ágy előtt guggolva üldögélő szolgájának. Közben hivatalos írásait tanulmányozta és a falusi előljáró közlései alapján bejegyzéseket tett a különböző rubrikákba.

Mi a folyóparton ütöttünk táborot. Estefelé megint lázam volt, de nem járt émelygő rosszsulléttel. Igaz, hogy most már nem ittam vizet, hanem hideg teát töltöttem a kulacsomba, hogy menetközben legyen mit kortyolgatnom. A kargili gyógyszer is jót tett. Az alsó Szuru-völgy mélyében fekszik Ladákhnál s az éjszaka kellemesen meleg volt.

Másnap reggel, noha a pandit előző este nagy erősen megígérte, hogy nyolc órára menetkészen fog várni, tizenegy óráig kellett az utasház tornácán lebzselnem, mire a pandit elkészült. Nem bántam, mert igen becses tanulmány volt számomra a keleti időlopás raffinált művészetét figyelni. Végre mégis elindultunk s útközben, egymás mellett lova-

golva, udvariasan, de rendületlen határozottsággal a pandit értésére adtam, hogy reggel nyolc órakor mindennap úton óhajtok lenni. Kánthráam Dár mindent megígért és a kése-delem ódiúmat részben szolgáljára, részben a falusi elől-járóra hárította.

Ettől eltekintve, a panditot nagyon kellemes útitárs-nak találtam. A maga módján valóban tanult és széles lát-körű ember volt, szóval megérdemelte a bráhma-noknak kijáró *pandit* címet, amelynek jelentése: tanult, tudós. A hindu vallás és bölcsélet rendszereit alaposan ismerte s a mellett valami szabadgondolkodói árnyalat is vegyült orthodox felfogásába. Lelkes és boldog elismeréssel fedezte föl, hogy a hinduizmust és az ind bölcséleti rendszereket meglehetősen ismerem s lényegüket az átlagos nyugati orientálistáktól eltérően, személyes átélés és belemélyedés útján igyekeztem megközelíteni. Nap-nap után, amint hosszú órákon át léptettünk egymás mellett, — vagy egy-más mögött, ahol a nyomdok úgy kívánta — magasröptű eszmecseréket folytattunk az ind bölcsletről, a hindu világ-kép mély szimbolumairól s más hasonló súlyos témákról, amelyekhez én alkalomadtán egy-egy hevenyészett elő-adást fűztem a kereszténység mibenlétéről s a nyugati világ-felfogásról.

A gondolkodó hindu általában minden vallásos élményt értékelni tud, s a kereszténység erkölcsi tartalmát nagy érdeklődéssel veszi tudomásul, de annál nehezebb megértetni vele, hogy a keresztény hitfelekezetek külső gyakorlatával járó esetleges fonákságokat és általában a keresztények egyéni magatartását nem szabad a kereszténység szellemé-nek rovására mérlegelni. Ez a hiba egyébként a nyugaton is általános: a legtöbb úgynevezett «szabadgondolkodó» kép-telen belátni, hogy a világon minden nagy és tiszta eszme csak első hirdetőjének eredeti elgondolásában emelkedhet az anyagtalanság szeplőtlen magasságába, de mihelyt az el-kerülhetetlen gyakorlati megvalósításra kerül a sor, a tiszta gondolat *testet* kap s ez — ha akarjuk, ha nem — alá van vetve a változandóság és romlás törvényeinek, bár ugyan-akkor a belső fejlődés és időnkinti felfrissülés törvénye is

uralkodik rajta. «A sasok után szürke verebek következnek s a nagyszívű kezdeményezők nyomába törpe epigonok lépnek.»* Ám ez a kérlelhetetlen természeti törvény mitsem von le az eredeti igazság értékéből és szépségéből, s a történelem számtalan példával szolgál arra is, hogy az utódok szürke verébhadából koronkint szárnyaló sasok emelkednek ki. Hiszen az epigonok gondolatrontása nemcsak a vallás vagy bölcelet terén következik be, tudományos dolgokban is lényeges különbség szokott lenni egy-egy új, nagyszerű felismerés első hirdetőjének és a teóriát ad absurdum alkalmazó epigonok felfogása közt. Példa rá, hogy csak egyet említsek, Darwin eredeti elmélete s az a torz gondolatzaivar, amelyet, abból kiindulva, korlátolt epigonok ültettek a «művelt» átlagember szűk keretek közt mozgó agyába.

El kell ismernünk, hogy a vallásos dolgokra fogékony s megfigyelni tudó hindura nem tehet nagyon előnyös benyomást az a hallatlan ellentét, amelyet a kereszténység hirdetett elmélete s a keresztény nyugatiak személyes magatartása közt kénytelen felfedezni. De ugyanakkor, amidőn ezt az ellenmondást kiélezetten tudomásul veszi, tökéletesen elfeledkezik arról, hogy a tisztult elmélet s a mindennapos gyakorlat ugyanilyen, sőt sokszor még riasztóbb ellenmondásokat mutat a maga vallása szempontjából is. Mikor ezt és más hasonlókat részletesen, gyakori példákkal megvilágítva, kifejtettem útitársamnak, belátta, hogy emelkedetebb szempontból és a tények szélesebbkörű mérlegelésével kell vizsgálni a kérdést. Általában az volt a benyomásom, hogy Kánthrá Dár pandit értelmes és hajlékonyeszű ember, aki képes a dolgok ellentétes arculatát figyelembe venni, sőt szokatlan, számára új gondolatokkal is megbarátkozni. Így például tökéletesen egybehangzó eredményre jutottunk a hinduság legtiszteltebb vallásbölceleti művének, «A Magasztos Éneké»-nek (*Bhagavad-Gitá*) szerintünk helyes értelmezésében, amikor megállapodtunk abban, hogy ez a csodálatos mű a *cselekvés*, a *tett* útját ajánlja mint olyant,

* *Balanyi György*: Assisi Szent Ferenc élete.

amelyen a tökéletesedés felé indulnunk kell. Ez nagy lépés volt, mert a jó hinduk általában a cselekvés tanát (*Karma-jóga*) csak úgy mellékesen szokták méltányolni, de a *tett-nélküliséget* lelkesítőbb ideálnak tartják, elfeledkezve arról, hogy — mint azt «A Magasztos Éneke» mondja — *a tett-nélküliséghez sem juthat el senki, míg nem járta a cselekvés útját* és hogy mi sem könnyebb s kényelmesebb, mint a tett-nélküli meditáció álláspontját a tunyasággal és lelki restséggel összetéveszteni.

A nap-nap után folytatott beszélgetések nyomán panditom másként kezdte látni a dolgokat és sok tekintetben revidiálta addigi nézeteit. Végül kompromisszumot kötötünk, megállapítva, hogy India vizei azért akadtak meg, mert a hinduk, főként idegen hódítások degradáló behatására, nagy mértékben elvesztették szemük előtt ősi tanaik igazi, eredeti értelmét és útmutatását; viszont a Nyugatnak még nagyon meg kell tisztulnia ahhoz, hogy harsogó, áradó folyama Jézus «élő vizé»-hez hasonlóvá váljék.

Képzeltető, hogy hasonló beszélgetések közt sokkal gyorsabban mult az idő, mintha magányosan bandukoltam volna. A pandit határozottan szabadszellemű, elfogulatlanul gondolkodó embernek látszott, aki ősei hitéből csak a jót és célravezetőt őrzi kegyelettel, de a holt betű értelmetlen előírásain túlteszi magát. Ezt a nézetemet támogatta az is, hogy a panditnak — *kutyája volt*. Sokat jelent ám ez! Mert az orthodox hindu szemében az eb tisztátlan lény. Jóllehet, a régi ind éposz, a Mahábhárata, gyönyörű példázatban hirdeti ennek ellenkezőjét, s a hinduk ősi, eredeti felfogása szerint minden élőlény testvérek tekintendő, Indiaszerte mégis valóságos páriasorban élnek a szerencsétlen kutyák. Ők az utcák és terek boldogtalan tisztogatói, a legundorítóbb hulladékokon rágódva igyekszenek fenntartani nyomorúságos életüket, amelyet pedig nekik is az Isten adott, míg az emberek kövekkel és rúgásokkal tartják őket távol maguktól. E szerint a panditot kivételes embernek tarthattam, amiért nemcsak kutyája volt, de a kis korcs foxterriert szerette és dédelgette is. Az apró állat reggelenként széles jókedvvel vágott neki az ösvénynek, ide-oda nyargalászott,

szaglálódott, vagy marmotákat rohamozott meg, de a sok irdatlan kőhalmaz, éles kavics és a kövek közül felmeredő szúrós gaz hamar elvette kedvét a futkározástól. Ilyenkor megállt és bevárva gazdáját, kérő tekintettel nézett fel rá, a pandit pedig valami nagy kő mellé terelte lovát, hogy a kutya erről felugorhassék az ölébe, hol a nyeregkápa mögött elhelyezkedve aludt, amíg újabb szaladgálásra nem szottyant kedve. Csak a nevével volt baja gazdájának. A Szuru völgyében ugyancsak óvatosan, halkán kellett hívnia kutyáját, mert *Alinak* nevezte s ez a név oly szent tiszteletben áll a muzulmánoknál, hogy a balti hajcsárok nagyon rossz néven vették volna a «hitetlen» hindutól, amiért ily dicső névvel egy szennyes ebet ruházott fel!

Mindent összegezve, a menetelés elég mulatságos lett volna, ha az ösvény nem válik egyre komiszabbá. *Sankhuig* még túrhető út vezetett a völgy termékeny, zöldelő oázisain keresztül, de nem messze Sankhutól a folyó mentén fölfelé vivő nyomdok ízelítőt adott a további út nehézségeiből. Az ösvény — ha ugyan nem túlzás e szóval nevezni — kilométereken a folyóparton, meredek hegyoldal folytonosan alágördülő törmelékjén bukácsolt fel-le. Csak helyel-közzel láthattuk az ösvény kitaposott vonalát, máskülönb-
ben találomra kellett a legalkalmasabb nyomokat kiválasztanunk, köröl-köre lépegetve. Inkább a lovak ösztönére bíztuk magunkat. A málháslovak előttünk jártak, míg mi — én és a pandit, meg a szolgája — a sor végén lovagoltunk. Csaknem minden lépésnél megindultak a kövek és apró lavinákban omlottak az alattunk tajtékozó Szuru sárga vizébe. A panditot, aki még nem járt arrafelé, részletes útleírással látták volt el s ebből nem nagyon megnyugtató dolgokat olvasott az illető útszakaszra vonatkozóan: az arra haladókat sokszor éri baleset, ügyelni kell! Éppen javában ügyeltünk, mikor elől zavaros ordítózás, alágördülő kőhalmazok robaja, porfelhő és valami nehéz tárgy vízbe-csobbanása hívta fel figyelmünket. Egyik málháslovam a lába alól kikökölt kövek nyomán alázúduló görgeteggel együtt a Szuru vizébe zuhant. Mire a helyszínére értünk, két hajcsár már a folyó hideg vizébe ugrott és a partonállók

nagy kurjongatása mellett próbálta fölrángatni az elmerült állatot. Ez persze csak úgy sikerülhetett, ha megszabadítják nehéz terhétől, mely a víz alá nyomta. Nyomban el is vágták a gyapjúköteleket, a bukdácsoló málhaköteg eltűnt a piszkos hullámokban, s az eszeveszettül küzködő ló, az emberek segítségével, nagynehezen kivergődött a part egymásratorlódott nagy kötömbjeire. A szegény pára remegő lábakkal, nagyokat prüszkölve állt a köveken, de néhány horzsolástól, a hideg fürdőtől s az ijedelemtől eltekintve, nem történt baja. Annál kellemetlenebb volt számomra a felfedezés, hogy éppen legértékesebb málhám esett a vízbe: az a két fekete bádogkoffer, amelyekbe ruháimon, feljegyzéseimen és a Lehben vásárolt hímzéseken stb. kívül még filmjeimet is csomagoltam. Elsősorban ez utóbbiak miatt aggódtam, hiszen csupa olyan felvételtől volt szó, amelyeket semmiképpen sem pótolhattam volna. Abdulla üvöltve, pofonokat és rúgásokat osztogatva tessékelt az embereket a vízbe, hogy a ládákat kihalásszák. A kellemetlenség dacára is megsokaltam bőszt dühét és rászóltam, ne bántsa a szerencsétlen fickókat, akik ellenvetés nélkül, karjukkal védve a koponyájukat, túrték a szaháb tekintélyes szolgájának ütlegeit. Abdulla méltatlankodva felelt:

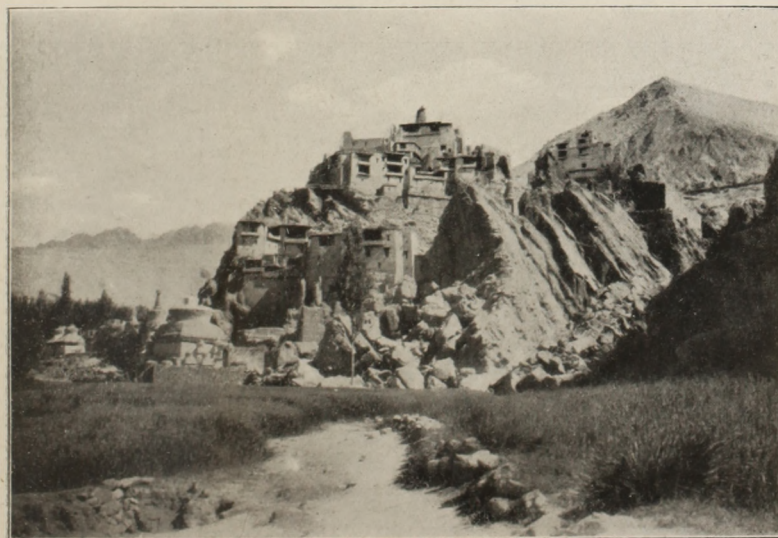
— Tessék elhinni, szaháb, csak a verést értik! Nem emberek ezek, hanem állatok!

Beláttam, hogy Abdulla dühe, melyet a holmiért való aggodás okozott, inkább kötelességtudásából eredt, semmint rosszindulatból. Azért mégis végetvetettem tettelegeiségeinek és baksissal kecsgettem a hajcsárokat, ha a ládákat megmentik. Mellig a folyóban, olykor a víz alá bukva, keresgéltek a hosszantűréshez szokott emberek, s végül csakugyan felbukkant a két bádogtartály. Fődeleik szélén vésztjóslóan csorgott ki a piszkos víz és elkészültem a legrosszabbra. A parti kövekre tétettem és felnyitottam a ládákat (80. k.). Vigasztalan látvány tárult elém. Minden csuromvizesre ázott s egy-két ladákhí vagy járkendi selyemdarab színe megfogta a fehérneműt s a vászonruhákat. Első dolgom volt megvizsgálni filmjeimet. Sorra nyitottam fel a már exponált filmtekercsek védőtokját. Vígán folyt belőlük a

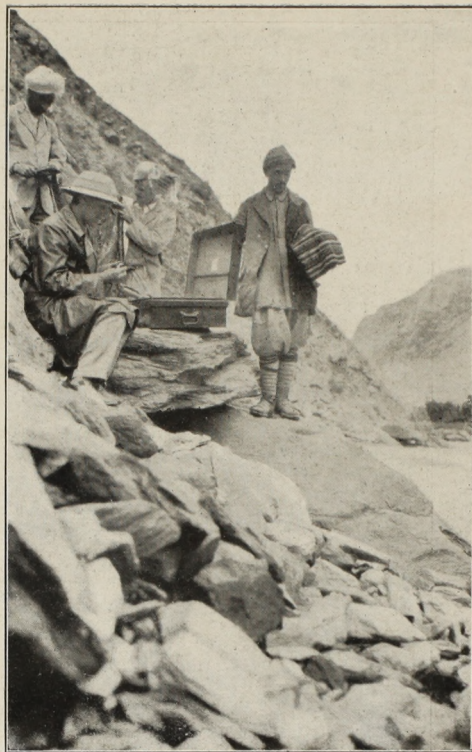

78. Dava kalmár háza Lehben.

79. A szpitogi lámakolostor.

80. Kárbecslés a baleset színhelyén a Szuru partján.

81. Jómódú tibeti háziszentélye Zanskárban.

víz. De, szerencsére, a szorosra csavart papírszalagnak csak a legkülső vége ázott át. Mint később kiderült, a filmtekercseknek nem történt komolyabb bajuk, ellenben a filmcsomagok (Filmpack) végképpen tönkrementek. Úgy dült belőlük a víz, mint valami pohárból. Így visszahozhatatlanul elvesztek éppen azok a lehi felvételek, amelyek a legérdekesebb néprajzi motívumokról, pl. a gazdag kalmár házában látott ünnepségről és Meme Lobzangról készültek. A még exponátlan filmtekercsek épségben maradtak, hála a leólmozott cíntokoknak, amelyekben a trópusi vidékekre szánt filmet a klíma behatása ellen védelmezik.

Míg a bús kárbecslés tartott, a pandit, szolgálja s az én két kasmirim kiszedték s a kövekre teregették az ázott ruhákat és kelmedarabokat. De mindennek a tetejébe még eső is kerekedett. Úgy-ahogy mindent visszagyömöszöltünk a ládába, de ezúttal megtettem azt, amit már régen meg kellett volna tennem : a filmeket a kiürített, jól záródó gyógyszeres pléhdobozba raktam s kívül körülragasztottam leukoplaszt-szalaggal, hogy legalább a netalán legközelebb bekövetkező baleset ne okozzon kárt bennük.

Aztán némán felmálháztunk és nyomott hangulatban folytattuk utunkat az egyre vigasztalanabbul zuhogó hűvös esőben. A vízparti nyomdokot rövidesen magunk mögött hagytuk, de az út meglepetései azért még korántsem értek véget. A Szuru egyik megdagadt mellékfolyóján nem lábohattunk át s a hídra kellett fanyalodnunk. Ez a műszaki alkotás azonban tökéletesen «landesüblich» volt : két darab kb. 12 méter hosszú nyúlánk nyárfatörzsből állt, amelyek végei a magas part két oldalán felhalmozott kőrakáson nyugodtak. A két gömbölyű törzs közét lapos kődarabokkal töltötték ki, az egészet pedig földdel takarták be. Közbenő támasztópillér nem lévén, a hosszú, karfanélküli alkotmány andalítóan hintázott a ránehezédő súly alatt, pedig a hajcsárok az átkelés előtt minden málhát leszedtek a lovakról. Lovaknak és embereknek egyenként kellett átvonulniuk, a málhakötegeket többszöri fordulóval a hajcsárok cipelték át. A lovacskák odavalósiak lévén, ismerték már a dörgést s maguktól átsétáltak, csak éppen föl kellett őket tessékelní a

hídra, ami néhány rúgás formájában meg is történt. A híd hat-hét méterrel emelkedett a víz fölé és amint az emberek vagy lovak a közepetáján jártak, egyre jobban hintázott föl és le, mialatt a nyikorgó törzsek közül kődarabok és jókora rögök potyogtak a kavargó, vágató folyóba. Ha mindehhez még hozzávesszük, hogy a híd nem volt szélesebb 60—70 centiméternél, elképzelhető, hogy az átkelés szenzációja nem tartozott a leggyönyörködtetőbbek közé.

Jóideig tartott, míg lovak, emberek és málhakötegek apránként átvándoroltak az alsiráthi kultúrmérnökséghez méltó műremeken, s a túlsó parton ismét felmálháztunk. Sajnos, csekély filmkészletem még azt sem engedte meg, hogy legalább megörökíthessem az épületes látványt, annál kevésbbé, mert a ló vízbepottyanása után nem bírtam ellentállni a csábnak, hogy lefényképezsem az incidens színhelyét. Az eső szorgalmasan zuhogott, közben a nyergem is átázott s a tovakemergő karaván veszedelmesen emlékeztetett a vert hadak dísztelen visszavonulására. És — *pour combler le bonheur* — még egy hasonló szerkezetű híd várt reánk az út végén, a Szuru újabb mellékfolyójánál (Varvan Nalla), amelynek magas túlsó partjáról *Panyikar* rozszant utasmenháza hívogatóan nézett felénk. Az eső fortisszimója barátságtalanul kísérté aznap menetünk fináléját és borzongva gondoltam az újabb le- és felmálházás idővesztésére. «Az nyer, ki mer!» határoztam magamban és elrendeltem, hogy a lovakat *málhástól* fogjuk átterelni a hídon. A pandit aggódva tiltakozott, a hajcsárok is bizalmatlan tekintettel néztek reám, de én a Rubikonon átkelő Caesar pózában, lóháton nekivágtam a hídnak. Nem kenyerem a hősködés, de feltétlenül szükséges volt példát adnom, hiszen indítványom annyira ellenkezett a szentesített megszokással, hogy szinte forradalmi újításként hatott. Nem állítom, hogy mikor a híd közepén lóhátról lenéztem az ingadozó, köveket és földet potyogtató keskeny szálfákra s az alant száguldó sárszínű víztömegre, a biztonság legnagyobb fokú kéjét éreztem volna, de valahogy mégis eltöltött a tudat, hogy nem érhet baj. A példa hatott, a hajcsárok ráterelték a hídra felmálházott állataikat s én elégtétellel

szemléltem a túlsó partról, hogyan hajladozik alattuk a két hosszú szálfá. Hanem a pandit mégis leszállt nyergéből és botra támaszkodva gyalog botorkált át. Békés, csöndes hindu volt s végképpen hiányzott belőle minden marcona hajlam és a kérkedés hívságos vétke.

Végre fölkaptattunk a túlsó part agyagos, cuppogós ösvényén és elértük a menház hitvány vityillóját, amely ezúttal számomra is a polgári kényelem netovábbját látszott ígérni.

XIX.

Idillikus élet Panyikarban. Jégárak mentén Zanszkárba.

Belépve a menház egyetlen szobácskájába, nem nagyon biztató kép fogadott. A helyiséget sűrű füst töltötte be s ennek leplén át a primitív kandallóban lobogó rőzseláng vörös fényt vetett két ázsiai figurára. A pandit bemutatott az egyiknek, Csemid Gergannak, a lehi bennszülött lelkész fiának, ez viszont társának, egy ölestermetű, feketeszakállas muzulmánknak mutatott be. Az ifjabb Gergan alacsonytermetű, tagbaszakadt, mongolosképű legény volt, európai ruhában, de prémleffentyűs tibeti sapkával a fején. Jól beszélt angolul, bár igen sajátságos kiejtéssel. A muzulmán óriás angolos khákiruhát és úgynevezett dzsódhpuri lovaglónadrágot viselt, fején pedig katonás kháki-turbán díszlett. Csemid Gergan alattasa és hivatalos kísérője volt, egy pandzsábi lovasezred kiszolgált őrmestere, ki a világháborúban is résztvett. Mr. Gergan junior a «Cuth Inspector» hivatalos címét viselte. A *kuth* valami cserje héjából készült gyógynövény, melyet Kasmir állam monopoliumpként kezel. E szerint természetes, hogy csempészik is. A kuth-felügyelő dolga ezt megakadályozni. E végett időnkint bejárja a csempészek útvonalait s tőle telhetőleg lefűleli a kihágókat, akiket aztán a falusi előljárók útján a kargili hatósághoz továbbít. Szóval, elég mozgalmas pálya kuth-inspektornak lenni.

A füsttel telített kamra nem váltotta be reményeimet,

a mellett már Csemid Gergan és kísérője tanyáztak benne. Igaz, hogy ezek nagy előzékenységgel át akarták engedni a terepet, de én utasítottam Abdullát, hogy állítsák fel sátram a menház udvarán. Abdullát sem lelkesítette a karavánszeráj szolgaszállása. Az estebédet azonban a menházban, új barátaim és a pandit társaságában költöttem el és a tea mellett jóideig elbeszélgettünk. A többiek tibeti módon itták a teát; a pandit a maga porcióját természetesen külön készítette el, rituális szempontból tiszta, de az én barbár szempontomból ugyancsak szurtos szolgájával.

Az éjszaka nem volt túlságosan kellemes az átnedvesedett sátorlap alatt s a nyirkos ágyban. Az eső egész éjjel paskolta sátram oldalát, szerencsére felülről eléggé megvédte néhány fa lombja. A nap viszontagságaira gondolva, elmerengtem a kérdésen, vajjon még miféle meglepetéseket tartogat számunkra a Zanszkár felé vezető ösvény. Az általános gyengeségtől s az esténként pontosan jelentkező láztól eltekintve, tűrhetően éreztem magam s most már szinte tudományos bizonyossággal leszögezhettem a tényt, hogy a nagyfokú rosszullétet valóban a víz okozta. Mióta Kargilt elhagytuk, nem ittam vizet és a már jólismert tünetek sem jelentkeztek. A gyógyszert is naponta bevettem s egyelőre, a körülményekhez képest, meg voltam elégedve állapotommal.

Másnap szakadatlanul esett. Megegyeztünk útitársammal, hogy a rossz időre való tekintettel, pihenőt tartunk. A derék ázsiaiakat nem kell nagyon rábeszélni az ilyesmire. Szükségem is volt a pihenőre, hogy a Szuru vizében teljesen átázott cókókómat megszáráshassam. A ruhaneműt a menház szobájában aggattuk fel száradni. Éjjel is zuhogott, de a következő nap reggelén elállt az eső s tíz óra tájban kisütött a nap. Mihelyt felszáradt a talaj, kihordattam a félig száraz ruhát a gyepre. Egész nap lebzselünk a kis kertben, a pandit üres sátra alatt, nyeregtakaróinkon és pokrócokon. Hogy, hogy nem, az amerikai *Wild Westre* fordult a szó s én előadást tartottam csupafül hallgatóságomnak, hogyan élnek a cowboyok és milyen biztos kézzel hajtják a *lariat* hurkolt kötelét a kiszemelt marhára

vagy lóra. Az ifjabb Gergant ez módfelett érdekelte, úgy-hogy egy hosszú, jakszörből font málhakötéssel meg kellett mutatnom neki a lariat (vulgo: *lasszó*, vagy magyarul pányva) dobásának amerikai technikáját. Nekiállt gyakorolni s nemsokára olyan ügyesen kezelte a kötelet, hogy beállhatott volna cowboy-tanoncnak. Végül bevallotta, miért lelkesíti a pányvadobás annyira: ezentul ezt a fegyvert is besorozza arzenáljába, a csempészek elleni hajtóvadászat céljaira. Már előre nevetett rajta, hogyan fognak álmélkodni a menekülő csempészek, mikor ő majd harminc lábnyi távolságból nyakukba penderíti a hurkot! Így vezettem be új módszert Kasmir állam kuth-felügyelőségének hivatalos eljárásába.

De a keleti mentalitás dícséretére megjegyzem, hogy emelkedettebb témák megvitatása is szőnyegre került. Természetesen elsősorban a vallás, mégpedig *a* vallás, általánosságban. Kiderült, hogy Csemid úr, noha keresztény pap fia volt, igen keveset tudott arról a vallásról, amelynek a keresztség tagjává avatta. Gyermekkora óta Kasmirban, majd a kargili kerületben élt, ahol nem nyert ösztönzést a keresztény hit gyakorlására. Ezzel szemben barátja, a pandit, már régóta igyekezett őt a hinduizmus igazságainak megnyerni. Nehéz helyzetben voltam, mikor véleményemet kérték: egy hindu, egy mohamedán s egy névleg keresztény tibeti ember várta feleletemet. Kifejtettem, hogy minden ember akkor cselekszik helyesen, ha lelkiismeretét követi. A hindu legyen jó hindu, a mohamedán legyen a Próféta igaz híve és így tovább, amíg meggyőződéssel vallja hitét. Ami pedig Gergant illette, úgy vélekedtem, hogy már ősz atyjára való tekintettel is ragaszkodjék keresztény voltaához, ha pedig nem tud eleget vallásáról, olvassassa az Evangéliumot. Ezzel mindannyian meg voltak elégedve.

Délután teára hívtam a társaságot. Hanem a vízzel baj volt. Még előző este, érkezésünkör kisült, hogy egyetlen csöpp tiszta víz nem található a faluban. Útitársaim tökéletesen megelégedtek a Varvan-folyó sárvizével, amelynek amúgy is zavaros színét az esőzés sötétbarnára festette.

De, mint rendesen, a baksis ismét csodát művelt: bár előzőleg a helybeliek egyöntetűen kijelentették, hogy tiszta vizet lehetetlen találni, mihelyt két annát ígértem egy vödör tiszta vízért, eszükbe jutott, hogy félóránnyira a falutól kis hegyipatak folyik. Egy panyikari legény el is indult Gulámával s két óra múlva — ennyi kell ahhoz, hogy az ázsiai ember egy félórás utat oda-vissza megtegyen — csakugyan tiszta vízzel érkeztek vissza. A «five o' clock tea» színhelyéül a menház mögötti kert szolgált. Földreterítetttem nyeregtakarómat és a Lehben vásárolt tibeti szőnyeget s keleti módon, keresztbetett lábakkal foglaltunk rajtuk helyet. A pandit nem vehetett részt «tisztátalan» lakománkban, hanem szolgájával külön teát főzetett magának, amelyet aztán körünkben fogyasztott el. Vendégeim, szerencsémre, tibetiesen itták a teát s nem apasztották csekély cukorkészletemet.

Nagyon összeharátkoztam az egyszerű ázsiaiakkal, akik rendkívül előzékeny, szolgálatkész és jóézésű embereknek bizonyultak. Ha összehasonlítottam őket például azzal a két angollal, akikkel két hétig együtt róttam a lehi utat, ez nem az utóbbiak javára ütött ki. S bár új barátaim európai szempontból nem feleltek volna meg a civilizáltság szokásos követelményeinek, mondhatom, hogy tartalmasabb, emelkedettebb dolgokról lehetett velük társalogni, mint a legtöbb nyugati «kultúremberrel».

De nemcsak elvont témák szerepeltek beszélgetésünkben, hanem útitervemet is meghánytuk-vetettük. Elmondtam, hogy eredeti szándékom szerint Zanszkárból nem Kasmir felé óhajtok visszatérni, hanem délnek fordulva, *Kulun* (Szultánpur) átmegyek Szimlába, azon az útvonalon, amelyet Csoma követett, mikor Szabathuba ment. De Csemid Gergan és a panyikari muzulmán iskolamester, akit szintén belevontunk a megbeszélésekbe, alaposan ismervén az országot, a leghatározottabban lebeszéltek tervemről: a kului útvonal hosszú és rendkívül nehéz, a magas hágók némelyike nem is járható lóháton, a mellett élelmiszerpótlás és tüzelőanyag sem szerezhető Zanszkár déli határvidékein. Egészségi állapotom szerintük egyenesen lehetetlenné tette,

hogy a kului utat válasszam. Igazuk volt. Elvégre az adott körülmények közt meg lehettem elégedve, ha sikerül eljutnom Zanszkárba, Csoma egykori lakóhelyeire. A kului útvonal nem szolgálhatott különösebb tanulságokkal, miután Csoma útközben sehol sem állt meg arrafelé hosszabb időre. Meggondoltam azt is, hogy Szabathut és *Kanamot*, Csoma harmadik tanulmányi tartózkodásának színhelyét, ha majd helyreáll az egészségem, könnyebben megközelíthetem Szimla felől. Így hát elhatároztam, hogy Zanszkárból ismét a Szuru völgyén s a Treaty Roadon térek vissza Kasmirba. Csak ez a megoldás biztosíthatott arról, hogy a lehető leg-rövidebb idő alatt visszajutok Indiába, hol orvosi kezelésben részesülhetek. A pandit tanácsára tehát a panyikari iskolamester gondjaira bízam poggyászom fölösleges részét, a Lehben beszerzett s tekintélyes súlyt képviselő szőnyegeket, népviseleti darabokat és réztárgyakat, amíg Zanszkárból visszatérek. Így eggyel kevesebb málhásállattal folytathattuk utunkat, hiszen élelmiszerkészletünk is már ugyancsak megfogyatkozott.

Az iskolamester — szürkeszakálú, természetes muzmán — azon csekélyszámú *madrászák* (népiskolák) egyikét vezette, melyeket Kasmir állam tart fenn Zanszkárban. Összesen három ilyen iskola szolgálta a zanszkári népoktatás ügyét. A pandit, tanfelügyelői minőségében, egyet ezek közül is fölöslegesnek ítélt és szemleútja azzal az eredménnyel zárult, hogy az illető madrászát beszüntették. Ezek a népiskolák különben is nagyon nyomorúságos intézmények. A tanító rendszerint maga sem tud sokkal többet tanítványainál, ellenben éppúgy hemzseg az elősdiectől, mint a nebulók. A panyikari mester sátramhoz hozta tízéves fiát, hogy nem tudnék-e segíteni rajta. «Nem tudom, mi baja lehet, — mondotta — csupa seb a feje.» Leoldattam a fiú turbánját és legott pontos diagnózist állapíthattam meg: a sebes, gennyedő fejbőrön akkora tetvek élvezték a létet, amekkorákat még a harctéren sem láttam! Gyorsan biztonságos távolba parancsoltam a jó atyát és fiát s csak azután szolgáltattam ki valami alkalmasnak vélt fertőtlenítő szert úti patikámból, hozzátéve, hogy legjobb lesz a

fiút bevinni a kargili orvosi rendelőbe, egyébiránt pedig próbáljanak szerencsét gyakoribb tisztálkodással. Közben némileg nyugtalanított a tudat, hogy málhám említett részét az iskolamester házában helyeztük el, bár az a kilátás kecsegtethetett, hogy majd csak terelgetnünk kell a pogyászkötegeket és maguktól elmásznak Kasmirig...

Szeptember 3-án ismét útrakeltünk. Egész kavalkád kísért: a pandit, Csemid Gergan, a muzulmán al-inspektor és a pandit lovasított legénye. Gergan lován gyönyörű kínai nyereg díszlett, vastag, remekmintájú szőnyegtakarókkal. Saját járkendi vérű lován ült és hamarosan megúnta lassú menetelésünket; engedelmet kért s kísérorjével együtt vágatva nyargalt előre, ahol a terep ezt lehetővé tette. Hanem az ösvény nemsokára elvette kedvét a vágatástól. Óriási romhalmazokhoz fogható kötömegeken, majd mély szakadékokon keresztül vezetett az út s léptenyomon nyeregből szállva, kantárszáron kellett vezetnünk lovainkat a meredek lejtőkön fel-le. Egy pallóhíd közelében, ahol az ösvény a folyó jobbpartjára csapott át, friss hegyomlás szekérnagyságú sziklatörmelékei állták utunkat. Az ösvény nyomtalanul eltűnt az omladék alatt és tíz percbe is belételezett, amíg kerülővel átjárót találtunk az újonnan keletkezett gigászi «lépcsőház» egymásra tornyosuló kőhalmazában. A hídon túl sziklafal oldalába vájta meredek ösvényen kaptattunk fel, hogy valóságos kő-arénába jussunk. Vágató hegyipatakon keltünk aztán át, a víz mély szakadék fenekén tajtékozott, amint medre a merőlegesen emelkedő sziklafalak keskeny közében összeszűkült. A szakadék fölött egyetlen nagy kőlap szolgált híd gyanánt.

Pusztá hegyláton át értük el a *parkacse*-i völgyet, amely fölé a Nun Kul 7140 méteres csúcsa emelkedik. E hegycsúcsot s a környező jégfölte magaslatokat az egész Szuru-völgyön végig már messziről láthattuk. Sőt, minél közelebb jutottunk lábához, annál inkább eltűnt szemünk elől, mert az elibénk tornyosuló, bár alacsonyabb hegy-sorok eltakarták. Amint leereszkedtünk a völgybe, hol ismét a Szuru partjához jutottunk, a közeli jégvilág hűvös légköre fogadott. Parkacsében megállapodva, még vagy két

órát kellett várnunk a málhásállatok megérkezésére, melyek alaposan elmaradtak mögöttünk s csak nagynehezen vergődtek át a friss hegyomlás torlaszain. Mikor aztán megjöttek, kellemetlen meglepetés volt látnom, hogy Abdulla is megbetegedett. Nagyon rosszul volt a szegény fiú, úgy-hogy felmentettem a munka alól. Guláma támogatásával magam főztem meg a vacsorát, míg Abdulla nyögve hevert vackán a szolgák sátrában. A kargili orvosság neki is jót tett, másnap reggel megint szolgálatképes volt.

A nyugattibeti tájak leírásában eddig már elpazaroltam minden megfelelő jelzöt s nem könnyű feladat a Szuru-völgy e szakaszát az olvasó képzelete elé vetítenem. Amint elhagytuk Parkacse kis házcsoportját és termőföld oázisát, leírhatatlanul vad táj kellős közepébe jutottunk. Az ösvény a folyó jobbpartján vezetett fölfelé, olyan «lépcsőházakon» keresztül, amelyek minden előző tapasztalásomat megcsúfolták. Lóról szállva kapaszkodtunk szikláról-sziklára, míg a lovak szinte felegyenesedve, nyögve, erőlködve kaptattak fel a méteresnél magasabb kötömbökre. Minden öt percben le kellett ülnöm valami szikladarabra, hogy lélekzethez juszak. Halántékaimban kalapált a vér, amin nem volt mit csodálkoznom, tekintetbevéve lecsökkent erőmet s azt, hogy körülbelül 3500 m. magasságban jártunk. A jobbpart irdatlan sziklarengetegével szemközt, a folyó túlsó partján csodálatos, de még riasztóbb, kietlenebb képek sora tárult elénk: jégár jégár után. E gleccserek a Nun Kul jégtömegéből nyulnak alá egészen a folyóig, amelybe az olvadt jég erei öntik vizüket. (82. k.) A ragyogó napsütésben vakító fényre gyúlt jégtömegek, a rianások és szakadékok sötétkék arnyai vagy fekete barázdái, az égbolt hihetetlenül mély azúrkárpítja, a szilajul tajtékzó, harsogó folyó, az innenső part minden képzeletet meghazudtoló kötornyai és romomladékai, mindez együtt oly feledhetetlen, eltörülhetetlen benyomást tett reám, hogy az élmény szinte elfeledtette velem azt a kegyetlen kínlódást, amelyre az ösvénynek csúfolt alvilági nyomdok ítélt.

A Szuru balpartján aláereszkedő jégárakat helyi-közzel ciklopi sziklafokok szakították meg. Egész Zanszkár

hegyvidékét keresztülkasul fonják a gleccserek jégtömegei, melyek fölé 6000—6800 méter magas csúcsok fehér piramisai emelkednek. Zanszkár tehát megérdemli a «Világ Teteje» elnevezést, annál is inkább, mert — jóllehet akadnak egyes emberi települések a zanszkári völgyeknél magasabb pontokon a keleti Himálajában, sőt a délamerikai Cordillerák némely bányatelepén is — Zanszkárnál magasabban fekvő emberlakta *ország* nincs a föld színén. A völgyek, amelyek Zanszkár legmélyebben fekvő pontjait kötik össze s amelyekben a falvak lakói élnek, mind magasabbak 3500 méternél, de az ország belsejében, pl. a Szanszpo-folyó mentén, eléri a 4000 m. magasságot is.

A folyó a jégárazakon túl ismét sziklafalak között vágatott velünk szemközt. Mindkét oldalon egyenesen felmeredő gránittömegek zárták be a völgyet, míg az ösvény csak helyenkint mutatott összefüggő vonalat, hogy aztán újból eltűnjék a tináni kőhalmazok eszeveszett összevisszaságában. Málhásállataink képtelenek voltak lépést tartani velünk, pedig bizony mi sem haladtunk sebes ütemben. Eleinte be-bevártuk a kínosan vánszorgó karavánt, de aztán szolgálaim s a pandit legényének gondjára bízva a resz-pákat, lovaikat és zhombuikat, gyorsabban haladtunk előre a sivár völgyben. Nem álltunk meg a szokásos táborhelyen, Sumsa Branszánál, amelynek puszta nevéhez nem járul semminő emberi tanya, hanem a pandit írásos úttervét követve *Sama Karpoig* akartunk menetelni. Zanszkárban csak találomra, a menetidőből lehet megállapítani az útszakaszok hosszát. Parkacsétól Sama Karpóig, leszámítva a déli pihenőt, közel tíz órát meneteltünk, már t. i. mi «urak», mert a karaván csak négy órával utánunk érkezett meg. Ennyi idő kellett a körülbelül 28 kilométeres úthoz azon az istenverte ösvényen.

Sama Karpo falunak számít azon a tájon. Három házból áll és tizenkét-tizenöt lakosa van. Ez már Zanszkár, s az alsóbb Szuru-völgy féltibeti lakói után Sama Karpóban ismét tipikus tibetiek üdvözöltek bennünket. Hat órákor, mikor megérkeztünk, már ugyancsak hűvösre vált az idő. Csemid Gergan és kísérője, kitűnő lovaik jóvoltából

még tovább akartak menni Tasi Tondzse faluig, de a pandit meg én már nem vállalkoztunk erre. Nekünk is, *resz*-lovainknak is éppen elég volt a tízórás nehéz út. Gerganék tehát nekivágtak a homályba boruló völgynek és csakhamar eltűntek a hegykanyarulat mögött.

Vártunk. Köpönyegemet, elég meggondolatlanul, a karavánnál hagytam, a pandit sem rendelkezett felöltővel. Mihelyt a nap a magas sziklafal mögé süllyedt, éles hideg árasztotta el a völgyet. Cudarul fáztunk kháki vászonruhánkban, amely az alsó Szuru mentén még megfelelő volt. Nyergeinkre telepedve lestük a karavánt, míg lovaink egy falubeli suhanc őrizete alatt a gyér füvet legelték. Már csillagok szikráztak a sötét égbolton s az éjszaka hidege csontig hatott. Rászántuk hát magunkat, hogy az egyik házban keresünk védelmet a hideg ellen. Létrán másztunk fel a nyitott tetőre, de ahhoz már nem volt elég elszántságom, hogy a sötét és ijesztően piszkos szobácskába is belépjek. Amúgy is volt bajom úntig, semmi kedvet nem éreztem ahhoz, hogy még élősdiek sokaságát is tenyészsem elcsigázott testemen. A tető egy zugában ültünk le, ahol alacsony fal s keskeny rőzsefödél némi védelmet nyújtott. Tibeti paraszt házigazdánk rőzsét halmozott fel a sarokban és nemsokára lobogó tűz mellett melegedtünk, bár a füst betöltötte a három oldalról zárt kuckót. Beszélni nem tudtunk az atyafival, mert az a tibetül tudó muzulmán, akit a pandit a Szuru-völgyéből tolmácsul magával hozott, a karavánnal együtt még késett az éji homályban. Nemzetközi nyelven, taglejtésekkel társalogtunk és teát főztünk házigazdánkkal. A pandit kasmiri igényeit ez teljesen kielégítette, de én inkább lemondtam az áhítózott forró italról. Hiszen szemmel kísérhettem a jó *bod-pa* (tibeti ember) főzési eljárását. Azt hiszem, az önmegtagadásnak még olyan hőse sem ivott volna kotyvalékából, mint Csoma volt, aki, bár tibeti módon, de rendesen maga főzte teáját. A copfos, szurtos alak a kaftánja szélével törölgette ki a maszatos rézedényt, gyanús színű vízzel töltötte meg, majd a téglalakba préselt tibeti teából tördelt belé néhány darabot piszkos újjaival. Friss birkatejet is felajánlott, de ez szürke

volt a tisztátalanságtól és meghatározhatatlan anyagok úszkáltak benne. A pandit, kasmiri lévén, látható elégedettséggel ivott néhány csészével, igaz, hogy maga főzte meg az adagját, a nyeregtarisznyájából előszedett rézcsuporban, s nem engedte a tibetit hozzányúltni. De attól félek, így sem felelt meg minden a rituális tisztaság követelményeinek, a higiénikus szempontról nem is szólva, de a hideg s az éhség a jó panditot talán kevésbbé követelővé tette.

Tíz órakor végre bekocogott a karaván. Abdulla, noha előző nap még beteg volt s a nehéz menet erősen megviselte, azonnal nekilátott a vacsora elkészítésének. Mindenesetre elrendeltem, hogy azontúl ne felejtse el felöltömet a nyeregkapára kötni s a teázó készséget reggelenként nyeregtarisznyámba csomagolni. Vacsora után lementünk sátrainkhoz a folyópartra. Tüzet rakattam a sátor elé, de hiába, egész éjjel vacogtam a hidegtől és reggel csak a tűz mellett engedtek föl elgémberedett lábaim.

De mihelyt magasabbra szállt a nap, oly meleg volt, hogy akár ingűjban is lovagolhattam volna. Sama Karpon túl széttárukt a völgy és széles platón át vezetett az ösvény a magányos domb tetején álló *Rangdun Gompa* felé. Ez volt zanszkári utunkon az első lámakolostor, minthogy az alsó Szuru-völgyben mohamedánok közt jártunk. Megállva a kolostor dombja alatt, látogatást tettünk a gompában. Érdekes, tipikus tibeti lámakolostor volt, a szokásos szentélyekkel, gyülekezőteremmel, cellákkal és szélhajtotta imamalmokkal, de elütött az odáig látottaktól abban, hogy a domb tövéen nem terül el sem termőföld-sziget, sem falu. A plató kietlen pusztasága s az ezt keresztező rideg hegyek igen alkalmassá tették a helyet az askétikus lemondásra, mindamellett a kolostor és lámái meglehetősen jólétről tanuskodtak. Nyilván a legközelebbi falu, *Tasi Tondzse*, tartotta el a gompát.

Nyílt, köves pusztaságon átkelve értük el ezt a falut, másfél órányira a kolostortól. Tasi Tondzse zanszkári méretek szerint nagyobb község, hat vagy hét házzal. Csemid Gergan és muzulmán társa örömmel üdvözölt bennünket. A napon sütkéreztek, egy madzagfonatos ágyon, amelyet

a falusi előljáró bocsátott rendelkezésükre. Noha még csak négy órát meneteltünk, letáboroztunk, mert a következő útszakasz a Penszi La hágó lakatlan vidékén vezetett keresztül, s aznap már nem kelhattunk volna át a hágón. A délutánt a panjikarihoz hasonló kedélyes beszélgetéssel töltöttük, tea mellett. Másnap, szeptember 6-án reggel elbúcsúztunk Csemid Gergantól és társától, akik Tasi Tondzseből visszatértek Kargilba. A csempészek úgy látszik vesztég maradtak, bizonyára volt annyi eszük, hogy olyankor folytassák üzelmüket, amikor az inspektor másfelé jár.*

Tasi Tondzsenél a Szuru éles szögben délnyugat felé fordul. A falu alatt ömlik a Szuruba kelet felől egy széles, de sekély hegyifolyó, amelynek vizén át kellett gázolnunk. Aztán a Szuru mentén folytattuk utunkat a hágó felé. A völgy jobbparti lejtőit bokrok takarták s a lejtő tövéen vezető ösvény apró patakokban és ezek posványjaiban tünedezett el. Addig dagasztottuk a mocsaras sarat, míg végre rájöttünk, hogy a folyó medre sokkal kényelmesebb úttal szolgál. A völgy eléggé kiszélesedik, úgyhogy a folyó is szétterül és csak a balparton mély. Előttünk, a völgy végén, hóval födött kopár hegyek meredeztek, amelyek mögül magasabb jeges csúcsok emelték fejüket a ragyogó kék égbe. A levegő üdítő volt. A déli pihenő alatt a nyereg-tarisznyából előszedett kannában teát főztem magamnak. Ezt most már rendszeresítettem, mert pár órai menetelés is annyira kimerített, hogy a tea frissítő hatása nélkül felmondtam volna a szolgálatot. Vízről óvakodtam.

A völgy délnek, majd délkeletnek fordult s elértük a *Penszi La*-hágó lábát. A 4400 m. magas hágó környéke szépségben minden előző hágót felülmúlt. A magaslat vízválasztójáig lábunk alatt a mélyben zuhogott a Szuru, mely itt már vad hegyipatakká vált. A hágóról követhettük tekintetünkkel a folyó ezüstszalagját, amint egy oldalt nyíló völgy gleccsertömegéből útjára indul. Fenn, a hágó tetején, csodás kilátás nyílt a környező jégárazokra. (83. kép). Fölfelé

* Már a nyomdai korrekturán dolgoztam, amikor Peter püspök leveléből arról értesültem, hogy szegény Csemid Gergant meggyilkolták a csempészek a Penszi La hágóban.

elég szelíden lejtett az ösvény, csak a tetőpont közelében torlódtak elénk a már jólismert «lépcsőházak» kőhalmazai. Végig az egész hágón a marmoták százainak éles, sivítő fütyszava verte föl a csendet, s amerre néztünk, a mulatságos állatok felegyenesedve ültek a nagy köveken, mint valami vártán. Csaknem minden kő alatt tátongott egy-egy marmotatanya bejárata. A jeladást átvették a távolabbi hegyoldalak őrei s az egész táj percek alatt benépesült «a hágók barnabundájú őrizőivel». De mihelyt tizenöt-husz lépésnyire megközelítettük őket, rikácsoló sivítással nyomtalanul eltűntek. A pandit kuttyája bőszen ugatással intézett rohamokat ellenük, de hiába, mert mire közelükbe ért, csak hült helyüket találta. A kövek és éles kőrök felvérezték a kis eb lábait, úgyhogy csakhamar megint felkérdezkedett szokott helyére, a nyeregkápa mögé.

A hágó legmagasabb pontjáról már zegzugosabb, nehezebb terepen keresztül bukdácsoltunk lefelé. Gyakori vízmosások medreibe kellett leereszkednünk, hogy a túlsó oldal meredek partján lassan megint a magasba kapaszkodjunk. Hanem a tájkép minden fáradságot megért. Sötétzöld tengerszemek követték egymást a hágó melletti bemélyedésekben, majd újabb jégár tűnt fel. Mintha valami varázslat hirtelen szilárdná merevített volna egy hullámozó, tajtékzó tengeröblöt: a gleccser egészen a kétoldalt húzódó hegyfalak szaggatott, sziklás tarajáig betöltötte a csak sejtethető völgy mélységeit, míg széles felülete, melyet fehérén szikrázó jég hullámok, apró piramisok és párhuzamosan tova húzódó fodrok csipkéztek ki, a messzeségbe nyúlva, a hegysorok távoli torkolatán túl beleolvadt a messzi jégtenger fehér pusztaságába. Midőn a hágóról alászállva, e hatalmas jégár tövéhez közeledtünk, egyre részletesebben váltak ki tömegéből az éles fokok, jégtömbök, rianások, mély szakadékok, messziről évtizedeken vagy évszázadokon át idáig jutott óriási sziklahordalékok, morénakövek és gleccserasztalok. A hágó tövében közvetlen közelből figyelhettem meg a Zanszkár-folyó születését, amint a szinte egyenesen elvágott jégár szegélye alól, a jégtömeg alatt sötétben tátongó hosszú nyílásból kisebb-nagyobb erekben, ujjongva, halotti

dermedtségéből újraszületve rohant elő a víz. Az erek patakká egyesülve ontották vizüket a völgybe, hol a hágó tövéhez egészen közel egy északi mellékvölgyből előszálguló patakkal egyesültek. Átgázoltunk a mellékpatak harsogó, jéghideg vizén, aztán nekivágtunk a lakatlan, kietlen Zanszkár-völgynek.

Nem jutottunk messze, mert már eltűnt a nap az éles sziklapárkányok mögött s a hirtelen leszálló alkonyi homállyal együtt fagyos hideg töltötte be a szűk völgyet. A reszpák a hegyoldalban ásító nagy barlangot ajánlották szálalásul, amelyben régebben veszedelmes rablók tanyáztak. De a barlang túl rideg és komor volt. Továbbmentünk s egy órányira a hágó lábától, a völgyfenéket borító csenevész füzesben, alkalmas tisztáson ütöttünk tábort.

Nagy tüzet rakatva a füzesben, forró teával öblögettem a szerény vacsorát s mindent elkövettem, hogy elegendő meleget raktározzak fel tagjaimban az éjszakára. Mindhiába. A zanszkári fagyban dideregve, a csontigható hideg miatt egész éjjel alig húnytam le szememet, pedig minden takarómat magamra halmoztam.

XX.

Zanszkárban. Kötélhíd. A «főváros».

Tanyahelyünket a pandit útleírása *Sbogs* néven említette, a resz-pák Boknak vagy Bogsznak nevezték. De a néven kívül semmisem utalt arra, hogy az emberek bármit is változtattak volna a természet eredeti kietlenségén. Az egész felső Zanszkár-völgy lakatlan. Közel harminc kilométert meneteltünk az első községig, *Abrangig*, amely öt-hat házzal büszkélkedett. A folyó túlsó partján itt-ott feltűnt néhány ház, — falvak! — de a két part lakói csak úgy érintkezhetnek egymással, ha lemennek kétnapi járóföldnyire, hol Turi alatt kötéllhíd ível át a folyón. A Zanszkár, amint a jobbparti gleccserek jégvizeivel gyarapodik, hirtelen növekedve terül szét s oly sebes, hogy kockázatos volna az átkelést megkísérelni. De a jakok, amelyek Zansz-

kárban végképpen elfoglalják a közönséges indiai szarvas marha s a zombu helyét, legelőt keresve vitézül nekivágnak a vágatató folyónak. Orrukat magasra nyujtva úsznak át a vizen, amely messzire magával ragadja a küzködő állatokat.

A jak vadon él a Himálaja magas völgyeiben, de Ladákban és Zanszkárban szabadon már alig található. A háziállattá szelídült jak azonban mindenütt otthonos és nélkülözhetetlen. (59. k.) Hihetetlenül igénytelen s megél oly helyeken is, ahol a kecske éhenpusztulna. Még a hó alól is előkaparja a hitvány kórót, amely csodálatosképpen elegendő arra, hogy a jak ormóttan, hatalmas testét erőben tartsa.

Mindeddig nem tettem említést vadállatokról. A természetrajzi leírások szerint Ladákban és Zanszkárban, éppúgy mint Kasmir hegyvidékein, szép számban él a fekete s a vörös (magyarán barna) medve, a hó-leopárd, az *ibex* s a *sarpu*, mely utóbbiak a vadjuhok és zergefélékhez tartoznak. Azonban az egész tízhetes vándorlás alatt egyetlenegyszer sem találkoztam velük, csak egy alkalommal láttam egy-két vastag, hátrakunkorodó szarvú vadjuhót a Namikha-la környékén, meglehetősen távolságból. Egy barnamedve ugyan átsétált a réten, amikor Stein Aurél mohandmargi táborhelyén tartózkodtam, Abdulla lelkendezve jött jelenteni, de mire sátramból kikászolódtam, a *bálu* már eltűnt a közeli hegyszakadékban. Így hát, bármennyire sajnáljam, nem számolhatok be vérfagyasztó vadászkalandról. Annál kevésbbé, mert egyedüli fegyverem a derekamon függő svéd kés volt. Az «arma virumque»-ből a férfiban hiszek, de a fegyverben nem.

A Zanszkár-völgy ösvénye többnyire sík terepen át vezetett a folyóparton, csak a mellékfolyócskákon és patakokon való átkelés okozott néha alkalmatlanságot. A táj igen komor, de sajátyszerűen szép volt, a kétoldalt húzódo hegysorok magasabb csúcsait hó és jég takarta. Menetelés közben folytattam eszmecseréimet a pandittal, aki egyre jobban kibontakozott s nap-nap után meglepett szabad, modern gondolkodásának újabb megnyilvánulásaival. Már-már revidiálni készültem nézeteimet az indus mentalitásról, amely, addigi tapasztalataim szerint, minden szárnyalásá-

82. Gleccser a Szuru völgyében.

83. Jégfolyó a Penszi La hágóban.

84. Kötélhid a Zanszkár folyón.

nak és elmélyülő hajlandóságának dacára, mégis a megszokás szinte áthatolhatatlan korlátai közé zárva mozog. Mondom, már-már gyökeret vert bennem az új tapasztalás tanulsága, midőn egy incidens hirtelen halomra döntötte ennek lassan felépülő alapjait.

A pandit, mondtam már, ragaszkodott a hindu kaszt-szabályok előírásaihoz. Amíg ez csak az étkezés körüli elővigyázatban nyilatkozott, a nélkül, hogy bántó éle lett volna, egészen természetesnek találtam. Azt már régen megszoktam Indiában, hogy a rituális tisztaság fogalma nem esik egybe a higiénikus tisztaságéval, holott az egykori ind törvények alkotói bizonytalansággal az utóbbinak elveit óhajtották a rituális szentesítéssel biztosítani. A panditnak teljesen elég volt a tudat, hogy legénye, tiszta kasztbeli lévén, érintésével nem szennyezheti be eledelét, az már legkevesébbé sem zavarta, hogy a fickó pl. a tejet (amelyet maga fejt a falvak birkáiból vagy kecskéiből) maszatos turbánja hosszan lecsüggő végén szűrte keresztül. Ez a ruhadarab *minden alkalmazásban* a zsebkendőt szokta pótolni India egyszerű fiainál, a kasmiri legény pedig még edénytörölőnek is használta. Esténként a szolgál felretette a frissen főtt vacsora felét, hogy másnap reggel a fazekat kendőbe kötve magával vigye s a déli pihenő idején ebédre ura elé tálalja. Az említett incidens reggelén is, amint induláskor nyeregbe akart szállni, szépen kendőbe kötve tartotta kezében az ebédet. De az új *resz-ló* hátrálni s oldalogni kezdett, úgyhogy a fickó féllábbal a kengyelben szökdécselt utána és sehogy sem tudott felszállani. A pandit tolmácsa, egy toprongyos muzulmán, éppen ott állt, a bráhma-legény tehát kezébe nyomta a kendőbe kötött fazekat, hogy mindkét mellső végtagját használhassa a nyeregbemászásnál. Ám a balsors úgy hozta magával, hogy a pandit éppen arrafelé nézett s meglátta a fazekat — egy tisztátlan muzulmán kezében!

Éktelen haragra lobbant, egészen belesápadt a dühbe. Ordítva, üvöltve támadt szolgájára, aki eleinte mentegetőzött, majd szemtelenül feleselni kezdett. Végül a pandit — a szelíd, jóindulatú bráhma — kis híja, hogy bottal

nem rohant a legényre. Nagynehezen erőt vett bösz haragján és keményen ráparancsolt a szolgára :

— Öntsd ki azonnal azt az ételt!

Én csak álltam és bámultam. A pandit észrevehette arckifejezésem, hogy magatartása meglepett. Azt is bizonyára megérezte előző eszmecseréink alapján, hogy aligha helyeslem eljárását. Röstelkedve fordult hozzám és magyarázkodni próbált :

— Nem is azért a nyomorúságos ételért haragudtam, hanem mert éppen ez a *badmá*s követte el a hibát, holott ő maga is bráhman, akinek ismernie kell a szabályokat!

Hallgattam. A pandit, látva, hogy magyarázata kevéssé győzött meg, folytatta fejtegetéseit :

— Nem esett volna olyan nagy baj, ha a fazék gyapjúkendőbe lett volna csomagolva. *De a gyapotkelme jobban vezeti a tisztátlanságot!*

Megértettem a szokás, a belénknevelt rögeszmék irtóztos erejét. Következetesség, elfogulatlanság, emberséges, józan ítélet, ezek nem verhetnék gyökeret ott, hol merev orthodoxia van jelen. Legyen ez az orthodoxia bárminő, vallási, politikai, társadalmi, mindegy. Meg kell jegyezmem, hogy a hinduk felfogása a tisztátalanságról nem vonatkozik anyagi szennyre. Lelki, mentális tisztátlanság az, amely mind valami romlasztó kigőzölgés, vagy jobban mondva kisugárzás, árad abból, aki születésénél fogva nem tartozik a «tiszták» közé. Metafizikai, sőt valószínűleg fizikai értelemben is sok igazság lehet e felfogásban: a köznapi életben is tapasztalhatjuk, hogy igenis van láthatatlan, de érezhető mentális atmoszféra minden ember körül. Rosszindulat, gonoszság, bűn éppúgy hathatnak valami sajátságos hatodik érzékre, mint ahogy megérezhetjük valakinek harmonikus, tiszta lelkeségét szavak nélkül is. Már t. i. ha ez a műszer jól reagál, ami szintén lelki fejlettségtől függ. Idáig hát rendben volna a dolog, de merev kategóriákba sorolni tiszta és tisztátlan embereket, születésük szerint, megváltoztathatatlanul, ez már abszurdum, kóros rögeszme, bűn a humanitás ellen. És, mint azt a hinduk legnagyobb élő szelleme, *Mahátmá Gándhi* is hirdeti, nem

jöhet addig újjászületés, igazi fölemelkedés India számára, míg ez a holt betűhöz való vak, sötét ragaszkodás meg nem szűnik.

Amint egymás mellett lovagoltunk, jóideig nem volt kedvem beszélgetni a pandittal. De aztán lassankint megbocsátottam neki. Évszázadok beidegzett, átöröklött rögeszméitől nagyon nehéz szabadulni. Bennünk is él számtalan megrögzött szokás és felfogás, amelyekhez öntudatlanul, kritika nélkül ragaszkodunk. Hanem a magasztos elmesuttatások helyett azontúl inkább csak köznapibb témákról beszélgettem a pandittal, a szavak közt értésére adva, hogy az emberi testvériség gondolata s a keresztény felfogás, minden hibája s következetlensége dacára is, jobban előresegíti a fejlődést, mint azok a kegyetlen téveszmék, amelyek Kelet világnézetének csodálatos távlatait elrejtik az epigonok szeme elől.

Panyikari resz-páink s lovaink Abrangig jöttek. Itt új transzportrendszer lép életbe. Nem a napi menetszakszok végállomásain, hanem minden községben váltanunk kellett, új embereket és málhásállatokat fogadva. Ez sok alkalmatlansággal és idővesztéssel járt, mert a napi menet folyamán háromszor-négyszer is át kellett rakodni. A legtöbb zanszkári faluban nem is akadt málhásállat, még örülhattünk, hogy legalább hátszló került aláink. A poggyászt emberek cipelték, sőt asszonyok is voltak a kulik sorában.

Abrangban várta a panditot a padami *thekidár* (alantas községi tisztviselő), akit küldönccel előre értesített érkezéséről. *Abdurrahman* — így hívták — született tibeti, de muzulmán volt s anyanyelvén kívül a kasmirit és hindusztánt is beszélt. Tibeti ruhát viselt, csak a turbán jelezte, hogy nem a *bod-cso*sz követője, hanem *igazhitű*. Ő intézkedett a kuliváltás felől és látszott, hogy a nyomorúságos parasztok félnek tőle. Mint az államhatalom képviselője, körülbelül olyan tekintélynek örvendett, mint minálunk a régi jónak nevezett világban a pálcát suhogtató megyei hajdu. De meg kell adni, hogy míg Abdurrahman velünk volt, minden símán és gyorsan ment. Így reámnézve is

előny származott abból, hogy a pandit társaságában utaztam.

Abrangban Abdulla ismét kenyeret sütött, több napra valót, a már megszokott eredménnyel. Élelmiszerkészletem annyira kimerült, hogy kénytelen voltam fokozott mértékben igénybevenni az ország termékeit. Zöldborsón és kukoricán kívül semmiféle növényi táplálékot nem kaphattunk. Itt-ott tojás is került, de számítani csak kecske- vagy birkatejre számíhattunk. Ám ezt a tejet hihetetlenül szurtos emberek vagy asszonyok fejték s oly piszkos volt, hogy eleinte nem bírtam rászánni magam elfogyasztására. Most azonban már feltétlenül szükség volt erre a pótlásra. Úgy szabályoztam hát a dolgot, hogy Abdullával fejettem meg a táborunkhoz cipelt kecskét vagy birkát, miután személyesen ellenőriztem, hogy a jó fiú megmossa kezeit s az állat tögyét. A tej még így is kevésbé volt étvágygerjesztő, úgyhogy túrót csináltattam belőle. Ez, kellő mennyiségű hagymával, köménymaggal és paprikával keverve, némi jóakarattal mellett majdnem a lipthóira emlékeztetett.

Másnap Abrangból *Pheig*, amely szintén öt-hat házból álló «nagyközség», a Zanszkár-völgy aránylag jó ösvényén meneteltünk tovább. Útközben *Himling* község leggazdagabb lakójának házában tartottunk déli pihenőt. A jó módú tibeti háza azon a tájon palotának is beillett. A helyi viszonyokhoz mérten meglepően tiszta volt, a házi szentély pedig csaknem oly dús felszereléssel dicsekedhetett, mint valami kolostorbeli szentély, «en miniature». (81. kép). A szépen festett polcokon tibeti szentkönyvek kötegei sorakoztak és nem hiányoztak a szokásos «külföldi drágaságok», a kerek, tarka papírlegyezők sem. A házigazda leült a két üstdob elé és nagyon meg volt elégedve, mikor lefényképeztem s megígértem, hogy majd küldök neki képet.

Pedig ez könnyelmű kijelentés volt és megvallom, mai napig is adós maradtam az ígéret teljesítésével. *Zanszkárban nincs postaszolgálat*. Amint Kargilban letértünk a Treaty Roadról, a civilizáció minden nyoma eltűnt, hacsak a kasmiri tisztviselőknek szánt nyomorúságos utastanyákat nem tekint-

jük ilyesminek. A civilizációnak még kasmiri formáját is csak az a két-három madrásza (népiskola) képviselte, amelyekről már beszéltem, no meg természetesen az adóbehajtás szervezete. Erről nem feledkezett meg a kasmiri kormány! Le kellett tehát mondanom arról, hogy postámat a zanszkári út alatt kézhezkapjam. De nem akartam belenyugodni, hogy öt hétig ne adhassak hírt magamról az otthonvalóknak. Küldtem is leveleket Zanszkárból, előbb a Kargilba visszatérő Csemid Gerganra, majd a panditra bízva postámat, aki Padamból fordult vissza Kargil felé. De levelet küldeni Zanszkárba szinte emberfölötti feladat s attól félek, hogy himlingi vendéglátónk élete végéig hiába fogja várni a fényképet.

Zanszkárban minden táborhelyen seregestől gyülekeztek sátram elé a rongyos, ágrólszakadt tibetiek. Szemükben minden európai — *orvos*. Titokzatos, mindentudó, ismeretlen világból érkezett csodalény. Hiszen oly ritkán vetődik közéjük európai; ottjártam előtt *négy* évvel láttak utoljára fehér embert, valami angol szahábot, aki vadászni jött Zanszkárba. Sátram előtt összeverődve orvosságot kértek bajaikra. Megvizsgáltam a boldogtalanokat: csaknem kivétel nélkül ugyanaz a betegség bántotta valamennyit, szörnyű, förtelmes bőrbajok, gennyedő, nyílt sebek, amelyek olykor a szenvedőnek fél testét borították. *A piszok művei*. És nem segíthettem. Egyáltalán nem lehet rajtuk segíteni. Fekete, szinte megkövesedett piszokréteg fődte testüket s a sebek varral takart felületét. Tolmács útján megmagyaráztam pácienseimnek, hogy a gyógyszer (bórkenőcs, egyebem nem volt e célra a kis útipatikában) így mitsem használ s nem is adok belőle, ha előbb meleg vízben alaposan meg nem tisztálkodnak. Erre eloldalogtak és vissza sem jöttek többé! Csak nagyritkán akadt egy-két elszánt hős, aki halálmegvetéssel alávetette magát a rettenetes rendszabálynak.

A kasmiri állam behajtja rajtuk az adót, de senkinek sem jutott még eszébe, hogy legalább évenként egyszer, nyáron, valami orvosi ambulanciát küldjenek ki e szerencsétlen, nyomorult árvák közé. Olykor ugyan útbaindíta-

nak egy-egy gyógyszerészt vagy féligképzett orvosfélét, hogy — angol mintára — himlőoltással lássa el a zanszkári lakosságot; visszatérőben találkoztam is egy ilyen vándor felcserrel s megkérdeztem, miért nem próbál segíteni a nép sokféle baján. Azt felelte, hogy erre sem meghatalmazása, sem felszerelése, sem gyógyszerkészlete nincs.

Ez itt már Ázsia, a szó legszomorúbb értelmében. Ebből is látszik, mennyire túlzott az a ráfogás, amely India minden baját, hiányát az idegen elnyomásra vezeti vissza. Ugyan mennyiben akadályozza meg a brit uralom pl. Kasmir belülgyleg független államát abban, hogy alattvalóinak javát minden tekintetben szívén viselje? Másutt rejlik a baj oka. Hiszen ami kevés jó Kasmirban található, mind angol kezdeményezésre vezethető vissza.

Pheben éjszakáztunk. A hideg valamivel csökkent, de azért alig bírtam felmelegedni pokrócaim s egyéb takaróim alatt. Reggel aztán kissé bizonytalan érzéssel vágtunk neki az útnak, ugyanis *kötélhidon* kellett átkelnünk a folyó jobbpartjára. A pandit már előre fázott ettől. Ijesztő rémregéket mondott a kötékhidak borzalmairól. Mindezt egybevetve azzal az értesüléssel, amelyet egy régebbi misszionárius zanszkári útleírásából Lehben nyertem a kötélhídról, magam is némi nyugtalansággal tekintettem az újszerű élmény elé.

Vége előttünk állt a valóság, a kötélhíd, amely Turi községen túl vezet át a Zanszkár folyón. (84. kép). A partokon magasra rakott kőhalmazokhoz erősítve három vastag, gallyakból font kötélt ívelt át a víz fölött. A középső mélyebben függött és «úttest» gyanánt szolgált, míg a magasabban kikifeszített másik két kötélt a karfákat pótolta. Ezeket bizonyos távolságban vékonyabb kötelek erősítették az alsóhoz. Az egész ugyancsak lengén hatott. De mindegy, ráléptem a hídra s óvatosan rakosgatva lábaimat egymás elé, azt a rideg tényt konstataáltam, hogy az alkotmány egyre erősebben imbolyog és hintázik, amint a parttól távolodom. Az oldalkötések helyenként hiányoztak vagy foszlányokban fityegtek, úgyhogy az alsó kötélt mélyen leereszkedett súlyom alatt, míg a két «karfa» ilyenkor a fejem fölé került. Oldalt ezeken a pontokon nem volt semmi,

ami a biztonság illúzióját elősegíthette volna. Hozzá még a harsogó, tajtékzó víztömeg közvetlenül a lábam alatt száguldott tova s azt az érzést keltette, mintha a tenyérnyi széles kötél veszettül repülne velem a levegőben. A túlsó parthoz közeledve, meredeken fölfelé kellett lépdelnem, de a diadalmas célhozjutás s a még sohasem tapasztalt élmény tudata jutalmazott, mikor végre a jobbpárti kőtalapzat tetején álltam.

Aki nem hajlamos a szédülésre, egész vidáman átsétálhat a kötélhídon. Egyáltalán nem találtam olyan rettentőnek, mint ahogy az útleírások nyomán elképzeltem. De a pandit nem kegyelte a dolgot. Előtte s mögötte is egy-egy embernek kellett lépdelnie, hogy beléjük kapaszkodhassék. Hiába biztattam, hogy ne nézzen le a vízre, egyszerűen ne vegye tudomásul, ez a nyitja az egésznek. Átkelés után a boldogtalan pandit szédülve, bizonytalanul támolyogva állt meg a köveken s nem hiszem, hogy bármi áron rá lehetett volna venni egy újabb kísérletre. Pedig váltig biztattam, hogy álljon mögém a hídra, miután a parton beállítottam fényképezőgépet, amelyet Abdulla már kész szakértelemmel tudott elcsattantani. Így hát csak magam szerepeltem a felvételen — mint «hős».

A hídon persze csak emberek mehettek át. Leszedték a lovakról a málhát és nyergeket, aztán a kulik apránként mindent átcipeltek. A lovaknak át kellett úszniuk a sebes folyón. A kötőfékjükre erősített hosszú kötelet átvitték a túlsó partra s onnan segítették vele az állatok küzdelmét az ár ellen, amely jó messzire lesodorta a minden erejüket megfeszítő lovacskákat.

A hídtól egy órányira egy régi kolostornál ismét kulikat és lovakat váltottunk.

A rövid pihenő alatt egy indiai hindú táncosnő szórakoztatott bennünket. (86. kép). Társnője dobbal és gajdolással kísérte primitív táncát. Messze földről, Kuluból jöttek «vendégszerepelni», gyerekeستől, pereputtyostól. Lehet, hogy ott Nyugati Tibetben éppoly «furorét» csináltak, mint nálunk a legpompásabb amerikai «görlök». A gomba mellett régi *indiai* stílusú dombormű-szoboralak

állt, hasonló ahhoz, amely Drász közelében beszél arról, hogy a buddhizmus hatása egykor India felől is elhatolt Nyugattibetbe, mielőtt Nagy Tibeten keresztül, Kínából kiindulva árasztotta volna el. Meglepő volt az indiai művészet nyomát az ősi középpázsiai útvonaltól távol, Zanszkárban is megtalálni.

Aztán folytattuk utunkat Padam felé. A Zanszkár folyó elmaradt mögöttünk. Újabb vad gleccser-folyó mély szurdokán keresztül vezetett az ösvény, de a sziklák közé szorult medret majdnem rendes gerendahíd fogta át. Itt egy kínaival találkoztunk, aki Kulu felől, Indiából jött és Lehn át Kínai Turkesztánba, vagyis haza igyekezett. Egy szál kuli cipelte utána japán utazókosarát és néhány pokrócot. Azoknak a vándorárusoknak egyike volt, akik az egész világon mindenütt otthonosak. Üzleti vállalkozása gyengén zárulhatott, hogy a tengeri út helyett háromhónapos nehéz vándorlással próbált hazajutni. A sziklás völgy után tágas, sík völgyteknőben igyekeztünk Padam felé. Hosszú mani-falak, a szokásos «Om mani padme hum» felírásos kőtáblákkal jelezték nagyobb lakott hely közelségét. A völgyet magas, kopár sziklahegyek foglalták be, hófödte csúcsokat meresztve a kék égboltba. Végre feltűnt a főváros, *Padam* (85. kép). Főváros, hiszen húsz vagy huszonöt házból áll! A plató szegélyén vad, pusztaszirteken terültek el a fantasztikus házcsoporthok és az elmaradhatatlan csorrenenek, alatta pedig a mély szakadékban szilaj hegyifolyó — a *Szanszpo* — zúgott az összeszorult sziklafalak közt. Ezen is kötélhíd ívelt át. De a folyó Padam túlsó oldalán lévén, ezúttal még nem kellett átvergődnünk rajta.

Tábort ütöttünk a város alatt, míg a pandit a padami madrásza iskolamesteréhez vezettette magát. Ahol tehetette, házban szállt meg, nem szerette a sátorozást. Pedig a sátor százszor különb és tisztább tanya volt a Szuru-völgybeli utasházaknál vagy a padami iskolánál. Ez a tanító lakásához épített egyetlen szobából állt és inkább ólra emlékeztetett, mint tanteremre. Nem tudom, mikor folyt benne tanítás, mert míg a pandit szállásául szolgált, tanulóknak színét sem láttam. A tanító — kopott, piszkos muzulmán — igen

jóindulatú embernek látszott, de nyilván nem állt módjában, hogy a zanszkári közoktatás ügyét sikeresebben szolgálja. A pandit átadta neki a magával hozott állványos iskolai táblát; eladdig, mint a jelekből láthattam, az iskolahelyiség koromtól fekete falát használták erre a célra.

Az iskola s a tanító lakása a padami címzetes fejedelem házához tartozott. *Ise Namgjal*, az egykori uralkodók leszármazottja, zanszkári fogalmak szerint előkelő házban lakott. A kis udvarra oly alacsony bolthajtás alatt kellett belépnem, hogy az ajtó szemöldökfája leütötte fejemről a trópusi sisakot. Keskeny, recsegő-ropogó lépcső vezetett föl a lakosztály egyetlen, nagy szobájába, melynek mennyezetét könnyen elérhettem. A hosszú helyiséget csupán két apró ablak világította meg egyik végén s oly sötétség uralkodott benne, hogy alig láttam, míg szemem hozzá nem szokott a homályhoz. Az ex-fejedelem maga érdekes, intelligensképű, ötvenév körüli ember volt. Hosszú, rozsdabarna kaftánja nem sokkal jobb módról tanuskodott, mint aminőben cím és rangnélküli honfitársai élnek. De azért *Ise Namgjal* is úr volt, előkelő nemes, s ezt éppúgy meg lehetett látni rajta, amint a maulbeki Kalón Pun-Tszogon. Mindjárt megbarátkoztunk egymással, ami annál könnyebben ment, mert kitűnően beszélt a hindusztáni nyelvet. Közléseimet «Szkander bég»-ről s utam céljáról nagy megértéssel, sőt őszinte lelkesedéssel fogadta és megígérte, hogy majd ha Zanglából visszatérek, ő maga vezet el Phuktalba. Ugyanis a thekidár, Abdurrahman, már vállalkozott arra, hogy tolmács gyanánt elkísér Zanglába; de a phuktali utat nem ismerte.

Mikor Padamba megérkeztünk s végigtekintettem a Szanszpo völgyén, az volt első gondolatom, hogy csak egy nap választ el Zanglától s másnap este már ott pihenhetek meg, ahol 106 évvel azelőtt a nagyenyedi tudós vándor másfél évet töltött, remete módján élve, hallatlan nélkülözések közt. Alig vártam a másnapot, hogy útra kelhessek Zangla felé. A thekidár nyomban előkészületeket tett a menetre, küldönccel értesítve a közbeeső falu előljáróját,

hogy lovakat és teherhordó embereket tartson másnapra készenlétben.

A közeli célhozérés örömét kissé elrontotta a nyugtalanító megállapítás, hogy élelmiszerkészletem aggasztóan lepadt. A pandit lekötelező szívességgel két kiló rizst ajánlott fel; árpalisztet szerezhettem Padam egyetlen «üzletében», ahol az említett cikken kívül csupán sót, gyufát és lópatkót árusított egy tibeti paraszt. Bőséges baksist ígértem embereimnek, ha valami elemózsiát tudnak felhajtani. Került is egy pár levél *szág* (kelkáposztaféle vetemény), néhány cső kukorica és *egy darab* hagyma, de ezzel kimerült Padam élesztára. Ise Namgjal, a *ci devant* uralkodó, mindent elkövetett, hogy segítségemre állhasson. Fölnyergelte lovát és elügetett. Estére tért vissza: *egy kiló krumplival!* Hat órahosszat lovagolt érte. Eszébe jutott, hogy van a völgyben *egy* ember, aki földjén burgonyát is termel. Micsoda kincs volt az a kiló krumpli! A fejedelem boldogan, büszkén nyujtotta át és nem fogadott el pénzt a fáradságosan megszerzett csemege fejében. Űr volt.

Teám és cukrom is elfogyott. Több is veszett Mohácsnál, gondoltam és cukor nélkül ittam a teát. T. i. a tibeti teát, amit kaphattam. Téglalakúra sajtolt szürkésfekete massa ez, amelyből le kell törni egy darabot s belefőzni a vízbe. A beléjépréselt por és piszok sárgásszürke, átlátszatlan kotyvalékot eredményez. Sebaj, Kőrösi Csoma Sándor évekig élt ilyen teán. És volt még egy doboz kondenzált tejem, amely édes lévén, némileg a cukrot is pótolta.

A pandit, noha útközben annyira lelkesedett tervemért, hogy el akart kísérfi legalább Zanglába, az újabb kötélfid láttára elállt szándékától. Ezt igazán nem vehettem rossznéven tőle, hiszen láttam, milyen súlyos feladat volt számára a Zanszkár-folyó kötélfidján való átkelés. És a padami híd még sokkal barátságosabb alkotmány volt. A pihenőnap estéjén elbúcsúztam hát Kánthrá Dártól, de csak ideiglenesen, mert hat napot szándékozott Padamban tölteni, nekem pedig vissza kellett térfnem oda Zanglából. Nála hagytam minden fölösleges cókmókomat, hogy a zanglai kirándulást minél könnyebben tehessem meg. Csak

a sátrakat, összehajtható ágyamat, ágyneműt és négy napra való élelmiszert készültem magammal vinni a szolgák pokrócain s a legszükségesebb tábori felszerelésen kívül. És természetesen a fényképezőgépet, amelyre most igazán nagyszerű feladat várt: elsőnek megörökíteni azokat a helyeket, ahol egy évszázad előtt Kőrösi Csoma Sándor töltötte életének legfontosabb korszakát!

XXI.

Zangla felé. Zangla Gompa. Szkander bég élő emlékezete.

Szeptember 10-én reggel a thekidár vezetésével kivonultunk Padamból. A városból a folyó felé vezető ösvény mellett, egy hatalmas sziklára valamikor, sok-sok évszázaddal ezelőtt, az Öt Buddha képmásait vészték. A Szanszpo-folyó a város alatt gigászi sziklák közé szorul, s a vadul rohanó víz színe fölött vagy 15 méterrel lebeg a kötélhíd. (85. kép). A Zanszkáron való átkeléskor szerzett tapasztalatok után már minden nyugtalanság nélkül, mint gyakorlott kötél-táncos sétáltam át rajta. Áthordták a málhát is, de a lovak átkelése nem ment olyan simán, mint a Zanszkár hídjánál. Szerencsére csak két lovunk volt, a magam s a thedikár hátaslova; a málhát kulik cipelték.

A lovaknak sehogysem akaródzott belépni a jéghideg, örvénylő folyóba. Az innenső, azaz a lovak számára túlsó part óriási kövein állva két ember tartotta a hosszú kötelet, amelyet az első ló kötőfékjéhez erősítettek. Átellenben nagy ordítozás és ütlegetés ment végbe, amint másik két fickó az ijedt, vissza-visszahőkölő állatot a vízbe unszolta. A boldogtalan lovacska egyszer-kétszer térdig bele is ment, de megint visszafarolt a parti kövekre. Végére jólirányzott rúgásokkal mégis a vízbe tessékelték. Mikor a ló érezte, hogy a talaj elvész a lába alól, felnyújtott orral úszni kezdett. A víz úgy vitte magával, mint valami tehetetlen fadarabot. A kötelet tartó emberek üvöltözve biztatták és

köröl-köre ugorva rohantak lefelé a parton. Egyszerre, mikor a ló éppen a folyó közepén úszott, megfeszült a kötél. A víz sodra továbbragadta az állatot, de a megfeszített kötél megfordította testét, úgyhogy a szegény pára kétségbeesetten az ár ellen próbált úszni. A víz átcsapott fején s egy-két pillanatra eltűnt a habokban. De újra felütötte a fejét és kimeredt, rémült szemmel, minden erejét megfeszítve küzdött a harsogó ár ellenében. A kötél feszült, mint valami húr. Az ár nyomása s a kötél ellenható ereje végre az innenső part felé lendítette a már-már elmerülő állatot. Partot ért és kikapaszzkodott a kövekre. Reszkető lábakkal állt meg és prüszkölve fújta orrlyukai-ból a vizet. Nem csoda, hogy nem szerette ezt a mulatságot.

A másik ló is átkínlódta a leírt műveletet, s kellő pihenő után felnyergelve, folytathattuk utunkat. A Szanszpo medre nemsokára kiszélesedett s a völgy kitágult. A folyó túlsó partján, a hegyoldalban mesészerű kép jelent meg: mintha valami függőleges falu kapaszkodott volna a meredek sziklafalba. A szirthez ragasztott lámakolostor s az ezt környező kunyhók és csortenek fehér foltjai, mint annyszor, ismét a Gulliver-látta bizarr országokat és városokat juttatták eszembe.

Köves, kopár platón keresztül értünk el egy kis falut, amely fölé a völgyet szegélyező hegysor egy kiszögelő szirtfokán *Tonde Gompa* lámakolostora emelkedett. Egy fa árnyékában déli pihenőt tartottam, míg a teherhordó emberek és lovak felváltása megtörténik. A falu előljárója legényemet és Abdurrahmánt teára invitálta. Eltűntek a házban és valószínűleg nagyon élvezhették a sós teát és a *huka* szortyogását, mert végül is értük kellett küldenem Gulámát, hogy *votsze!* — gyerünk!

A köves, rideg fennsíkon át folytattuk utunkat. Hellyel-közzel sovány rétek szakították meg a kietlen sivatagot és kis birkanyájak legelték a fukar föld gyér fűvét. A félvad, rongyos pásztorok bámulva meredtek reám, a titokzatos idegenre. Nyilván sokkal fantasztikusabb benyomást tettem reájuk, mint ők reám. Nem valószínű, hogy minden egyes zanszkári találkozott azzal a két-három európaival, akik

az utóbbi évtizedekben arrafelé jártak, s meglehet, hogy a primitív pásztorok most láttak életükben először fehér embert.

A pusztaságban néhol magányos csortenek álltak, de a pásztor nép a maga ősi barbár kultuszának jeleivel, görbe juhszarvakkal és birkakoponyákkal ékesítette a kegyes építményeket, amelyek bizonyára nem Buddhára emlékeztették őket. Zanszkárban tartotta fenn magát legtovább a tibeti ősvallás, a *bon-csosz** és még ma is akadnak a hegyek közt emberek, akik az ősi démontisztülethez minden buddhista máz nélkül ragaszkodnak.

A nap már alkonyulóra fordult, mire a platón átkelve ismét a Zanszkár mellé jutottunk (87. kép), amely nem messze Padamtól a Szanszpo vizével gyarapodik. Újabb láma-kolostor mellett haladtunk el, aztán leereszkedtünk a folyó partjára. Csaknem függélyesen emelkedő hosszú sziklafal vonult végig a víz mentén. A Zanglába vezető ösvénynek ott kellett volna húzódnia a fal tövében. *Kellett volna* — s ott is húzódott, de a megáradt folyó elöntötte a nagy, lapos kövekből rótt keskeny utat. Tanácstalanul álltunk meg. Abdurrahmán felmutatott a sziklafal mögött emelkedő hegytetőre, arra is kanyargott egy nyomorúságos ösvény. Negyvenöt fok alatt kapaszkodott fölfelé s ugyanily meredeken kígyózott föl-le, kopasz, félig függő, már-már alázuhanó sziklák s ormóttan kőtömbök közt. Akkor már okosabb volt a parti utat választanunk, noha ez fürdővel járt. Elmentünk odáig, ahol a háromnegyed méter széles kőút eltűnt a vízben, a függőleges sziklafal tövében. Guláma, hogy megmutassa, milyen hasznevehető és áldozatkész férfiú, ruhástól, sarustól belegázolt a vízbe; hiába ordítottam reá, hogy előbb húzza le csapliját, hiszen nincs váltani való lábbelije. De meg akarta értetni velem, hogy én helytelenül ítéltam meg őt, holott íme, nem riad vissza semmitől az én szolgálatomban. Mindig agyafúrt dolgokat eszelt ki s a mellett mérhetetlenül ostoba volt.

* Padam a lámaizmusnak Nyugati Tibetben történt meghonosodása után is még századokig volt az ősvalláshoz ragaszkodók erőssége.

Kiderült, hogy a víz a legmélyebb pontokon is csak combközépig ért, persze az ösvényen, mert egy lépéssel beljebb lábunk már nem ért volna feneket a tajtékzó, sustorgó hullámokban. Nekivetköztünk, már t. i. én és Abdulla, míg Abdurrahmán, a zanszkári hajcsárok és teherhordó emberek, nadrágot nem viselvén, egyszerűen levetették nemezcizmáikat, bokáig érő kaftánjukat pedig az övükbe tűzték. Lábszáraikat vastag, fekete fosszilis piszokréteg takarta, s ez a hordozható földbirtok hibátlanul, rongálatlanul került ki a kényszerű fürdőből; pár percnyi áztatás a fagyos, hideg vízben meg sem kottyant neki!

A meredek sziklafalhoz tapadva, óvatosan próbálgatva lábunkkal minden láthatatlan követ a víz alatt, lassan haladtunk előre. A sebes, jéghideg árban egészen elgémberedtek a lábaim. S ezt az élvezetet még az a tudat is fokozta, hogyha esetleg egy meglazult kő kibillen alólam, vagy ha félrelépek, akkor a folyó vad sodra menthetetlenül magával tép. Úszni a szilaj, fagyos áradatban, éles sziklák közt, aligha lett volna sikeres vállalkozás. De baj nélkül átjutottunk az elöntött útszakaszon. A lovakat is átvezették. Közben a nap eltűnt az átellenes hegyhát mögött s az alkonnal együtt beállt az esti hideg is. Amúgy nedvesen, dideregve öltöztünk fel, csak Guláma vacogott meztláb, kárvallott mártírarccal mutogatva nekem pacallá ázott rongyos szandálját. Ezért játszott a hősi önfeláldozás komédiáját: arra számított, hogy megesik a szívem rajta s menten új pár cipővel ajándékozom meg. Lehordtam a hülye frátert, de végül mégis ő maradt felül, mert csakugyan nem bírtam nézni, amint lábújjait fölmeresztve tapogott a hideg köveken, s megparancsoltam Abdullának, hogy adja oda neki a maga nyűttes csapliját. Úgyis meg akartam ajándékozni Abdullát a magam kasmiri csaplijával, amelyet ugyan nem hordtam, de tartalékul magammal cipeltem. Így mindketten jól jártak.

Sietős tempóban, dideregve vágtunk neki a kőbuckák közt továbbgyózó ösvénynek. Zangla előtt még egy kisebb patakon kellett átgázolnunk, de ezt már lóháton tehettem meg.

Itt, a patakon túl emelkedő magas, kopár hegy tetején pillantottam meg először a zanglai lámakolostort. (88. kép). Csúcsa még a lenyugvó nap rőt fényében égett, amely a szemközti part hegysorának egy bevágásán át mintha csak azért árasztotta volna reá utolsó sugarait, hogy én, a magyar zarándok, ebben a misztikus dicsfényben láthassam meg Kőrösi Csoma Sándor első zanszkári otthonát. Néhány perc múlva az egyre emelkedő árny, mint valami sötét árvíz, összeesapott a kolostor fölött és kioltotta az üdvözlő ragyogást. Megálltam a patak partján és szótlanul, meghatottan bámultam föl a homályba süllyedő hegyfokra. Ott élt a nagyenyedi tudós, ezek a kövek még emlékeznek lábai nyomára. Százhat esztendő múltán ismét magyar vándor lába érintette a hegy tövének köveit...

S ebben a pillanatban valami nagy-nagy büszkeség, boldog öröm feszítette a mellemet. Úgy éreztem, hogy a *magyar nemzet* küldötte, meghatalmazott képviselője vagyok, — ha ezzel a tisztséggel magam ruháztam is föl személyemet — hogy mint alázatos zarándok az egész magyarság nevében lerőjjam népe háláját és tiszteletét a nagy magyar tudós iránt, itt, ezen a helyen, ahol világjelentőségének alapkövét tette le mondhatatlan nélkülözéssel és mártíri önfeláldozással...

Aztán felkapaszkodtunk a patak völgy túlsó oldalán és a zanglai fennsíkon igyekeztünk a falu felé. Sötét éjszaka volt, mire megállapodtunk a zanglai ex-fejedelem nyárfás kertje előtt. A közelgő idegenek zaja s az imbolygó lámpafény több falubelit csalt a kert elé. Néhányan elsiettek, hogy a namgjalt értesítsék. Kisvártatva megjelent a jóképű fiatal fejedelem és miután szívélyesen üdvözölt, kertjét ajánlotta fel táborhelyül. Embereim a viharlámpák fényénél vertek tábort a csenevész fácskák alatt, míg én *Szonam Tundupnak*, Zangla címzetes uralkodójának, aki folyékonyan beszélt hindusztániul, elmondtam jövetelem célját. Átadtam a padami ex-fejedelem tibeti nyelven írt ajánlólevelét is, amelyben Ise Namgjal lelkes szavakkal írta le mindazt, amit Szkander bégről és szándékomról tudott. Gergan tiszteletes és Mr. Ashai leveleit is megmutattam.

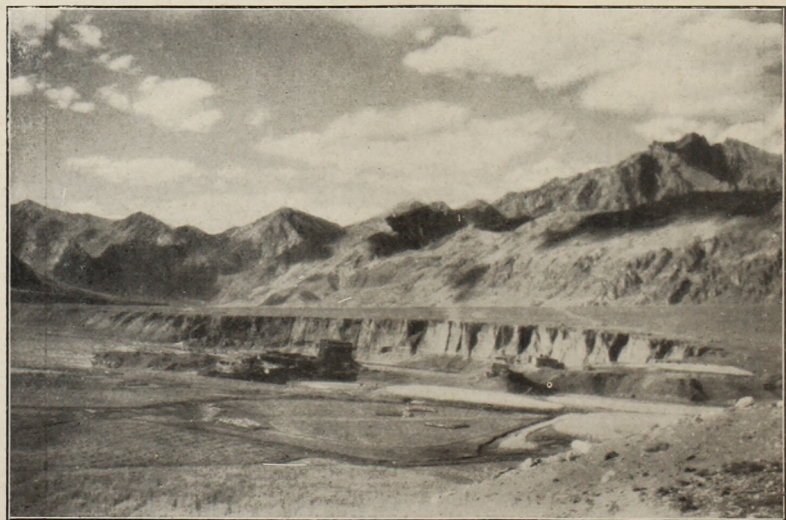

85. Padam, Zanszkár fővárosa. Előli kötélhíd a Szanszpo folyón.

86. Kului hindu táncosnő vendégszereplése Zanszkárban.

87. A Zanszkár völgye Zangla előtt.

címzetes uralkodója is teljes mértékben megérteni és méltányolni látszott Szkander bég jelentőségét és terveimet.

A nehéz menetnap s a szerény vacsora után különös, leírhatatlan érzéssel tértem nyugovóra sátramban. Ki tudja, talán közelemben lebegett egy szellem, egy sokat szenvedett nagy ember szelleme, eljött, hogy némán, hangtalan köszönettel fogadja élő s élni akaró népének küldöttét...

Hajnaltól már talpon voltam s első pillantásommal a korai napfényben fehérlő kolostor felé fordultam. Mint ahogy érkezésemkor a felszálló homály lassan elborította a hegyet, most egyre jobban kiemelkedett a szürkület árnyából, s egymásután csillantak fel a kolostor alatt álló csortenek és düledező, sápadt romok.

De mielőtt elindultam volna, hogy meglátogassam a gompát, amelynek Kőrösi Csoma Sándor másfél évig volt lakója, hozzáláttam, hogy minden reávonatkozó adatot, emléket összegyűjtsek. Tolmácsom, a padami Abdurrahmán, az ex-fejedelem támogatásával már korán reggel bejárta a községet, hogy a vének közt olyasvalakit találjon, aki tud «Szkander bég»-ről. Nem volt nehéz feladat, mert a faluban sokan ismerték a nagy «rumi tudós» nevét, hiszen *Tszan Raptan*, a falu legöregebb embere, sokszor beszélt róla. Felkeresték tehát az öreget és sátram elé hozták.

Hozták pedig a szó szoros értelmében, mert a vén, vak ember nem bírt a lábára állani. A fejedelem egyik szolgája a hátán cipelte föl a nyárfásba. Az öreg, őszszakállú tibetit letették a sátram előtt. Ott ült a földön, kopottas, rongyos daróckaftánjában, fején szétállófülű tibeti sapkában, kezében szüntelenül a kis imamalmot pörgetve (90. kép). Magam is letelepedtem nyeregtakarómra s mellettünk foglalt helyet a tolmács és a fiatal namgjál, aki különben igen értelmes s a maga módján tanult ember lévén, sokkal ügyesebben tolmácsolta kérdéseimet és a vén zanglai szavait, mint az analfabéta padami thekidár.

Az öreg Tszan Raptan, hosszas számíttatás után, hetvenöt évesnek mondta magát, de később, újabb fejtörés eredményeképpen már azt állította, hogy nyolevanhét esztendő vagy még több is lehet. A tibeti, kínai eredetű idő-

számítás oly komplikált, hogy az egyszerű öreg paraszt könnyen tévedhetett tíz-tizenkét esztendővel. Az időszámítás alapjául hatvan évből álló ciklusok szolgálnak, amelyek öt-öt, egyenkint tizenkét esztendő periodusra oszlanak. A ciklusokat a Kr. u. 1024. évtől kezdődően sor-számokkal jelzik, míg a periódusok egyes éveit különféle állatok neveivel látták el. Hogy a ciklusok öt periódusát egymástól megkülönböztethessék, a tibeti világfelfogás öt elemének nevét biggyeszti az éveket jelző állatnevek elé. Ha tehát Tszan Raptan ottjártamkor hetvenöt éves volt s 1853-ban született, ezt a dátumot tibeti módon így kellene kifejezni: *a tizennegyedik ciklus víz-ökör évében*. Ha netalán a periódust jelző elem nevét elfelejtette s egy másikkal tévesztette össze, ez elég volt ahhoz, hogy 12—14 év különbséget eredményezzen kora megállapításában. Tszan Raptan mindenesetre szép kort ért meg, külseje után ítélve akár száz esztendő is lehetett.

Lassú, csöndes szavakkal felelt kérdéseimre, míg én a namgjal és a thekidár tolmácsolását angolul lejegyeztem. Végül hindusztáni nyelven felolvastam a jegyzőkönyvben foglaltakat, amelyek hitelességét Szonam Tundup urdu aláírásával, Abdurrahmán pedig újjlenyomatával igazolta. Számomra Tszan Raptan közléseiben az volt a leglényesebb, hogy megállapíthattam: *Csoma emléke még él Zang-lában*. Mint ahogy manapság is eseményszámba megy egy európai megjelenése Zanszkárban, még jelentékenyebb eseményeknek számíthatott az *első* európai ember ottjárta, annál inkább, hiszen Szkander bég, mint a tibeti buddhizmus tanulója élt a lámák közt s oly nevezetes lámák voltak a mesterei, mint *Szangje Pun-Tszog* és *Kunga Csozlegs*.

Tszan Raptan elmondta, hogy nagyapja személyesen ismerte Szkander béget, apja is emlékezett reá, bár akkoriban még kisfiú volt. Apja sokszor beszélt róla s megmutatta neki a kolostorbeli szobát is, amelyben a «rumi bölc» lakott. (Ez a szoba különben a falu több lakója előtt is ismeretes volt s mint később megállapíthattam, a láma, Csoma egykori cellájának jelenlegi lakója, szintén tudott Szkander bégről.) A zanglai öreg névszerint említette

Szangje Pun-Tszogot, mint Csoma tanítómesterét és arról is beszámolt, hogy Szangje Pun-Tszog rokona, Kunga Csozlegs, a nagy «lotszáva», nagyon szerette Szkander bégét és több ízben eljött Dzongkultól, hogy barátját meglátogassa és a «bod-csosz» ismeretében oktassa. Az öreg mint *szentéletű bölcsről* emlékezett meg Csomáról. Kolostorbeli életmódjára vonatkozó kérdéseimre elmondta, hogy Szkander bég a lámák módján élt s ezek látták el táplálékkal is. Nem a lámák vörös köntösét, hanem közönséges tibeti ruhát viselt. Tszan Raptan külön kiemelte, hogy Szkander bég a kegyetlen telet tűz nélkül, cellájában fagyoskodva töltötte. Ezt az adatot dr. Gerard, aki később Kanam-ban fölkereste Csomát, ennek elbeszélése alapján közölte is Fraser kormányügynökhöz címzett, 1829 jan. 21-én kelt levelében.* De leírásában csak a pusztá tényt közölte, semmi magyarázatát nem adva annak, hogy *miért* tűrt Csoma Zanglában «oly nélkülözéseket, minőket ritka ember szenvedett el», holott ugyanabban a levélben arról is beszámolt, hogy mikor Kanamban meglátogatta Csomát, ez megmutatta neki hajlékában a maga költségén készített tűzhelyet, amely 12 rupiájába került.** Tszan Raptan igen érdekes és valószínű magyarázatot fűzött az adathoz: szerinte Szkander bég azért mondott le a fűtésről, mert a szobácskát betöltő füst marta a szemét s képtelen volt olvasni, tanulni. Ez a magyarázat helytálló, mert mint magam is láthattam, Csoma egykori szobájában nem volt kémény. Mint minden tibeti házban, ott is csak a kőpadlón lehetett tüzet rakni, s a füst betöltötte a helyiséget, hogy a tető repedésein át keressen utat magának a szabadba. A bennszülöttek nem törődtek vele, de Csoma, ki egész nap olvasott és tanult, nem bírta elviselni a szemeit győtrő füstöt. Az öreg zanglai közlései tehát részben egybehangzottak dr. Gerard említett levelének adataival, részben értékes kiegészítésekkel szolgáltak. Elbeszélése nyomán eleven képet alkothattam magamnak Csoma zanglai életé-

* Duka Tivadar: Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. (M. Tud. Akad. kiadása.) 72. old.

** U. o. 87. old.

ről, különösen mikor saját szememmel láttam egykori cel-láját a gompában.

De tett Tszan Raptan egy olyan megjegyzést is, amelyet sehogy sem tudtam a Csomára vonatkozó ismert adatokkal összeegyeztetni. Azt állította az öreg, hogy apja szerint abban az időben, mikor Szkander bég Zanglában tartózkodott, *egy másik csilingpa (európai) is ottjárt*. A Duka könyvében közölt levelekből és jelentésekből nem lehet megállapítani, ki lehetett ez a másik európai. Gerard maga nem volt Zanszkárban s adatait a Csomával folytatott *kanami* beszélgetésének alapján foglalta össze. Lehet, hogy Tszan Raptan tévedett, de az is meglehet, hogy valamelyik egykorú angol utazó csakugyan felkereste Csomát Zanglában. Ennek földérítésére azonban oly terjedelmes irodalmi anyagot kellene áttanulmányozni, hogy mindezig nem is gondolhattam a kérdés behatóbb kutatására. Hiszen Duka alaposan áttanulmányozta a Csomára vonatkozó, hozzáférhető anyagot, mégsem tett említést a zanglai látogatóról.

Duka ugyan megjegyzi művében, hogy a magyar dr. Leitner 1866-ban Phuktalban járt, de nem említi, hogy Zanglát is felkereste volna. Nincs kizárva, hogy dr. Leitner ottjártának emléke keveredett Zanglában a Csomára vonatkozó emlékekkel; s öt kell «a másik európai» alatt értenünk. Láttuk, milyen bizonytalan alapokon áll a tibeti dátumok megállapítása. Viszont, ha dr. Leitner Zanglában járt, akkor a legalább 75 éves Tszan Raptannak személyesen is emlékeznie kellett volna reá, hiszen 1866-ban már tizenhárom esztendő, sőt talán több is volt. De ő kérdésemre határozottan kijelentette, hogy tudomása szerint Csoma otttartózkodása óta egyetlen európai sem jött Zanglába, hogy Szkander bég felől érdeklődjék és egykori tanyáját megtekintse. Hozzátette még, hogy ameddig visszaemlékezik, én voltam az első idegen, aki Zanglába jött és Szkander bég iránt érdeklődött.

A kihallgatás végén egy rupiát nyomtam a vén ember markába. Nagy hálálkodással fogadta; egy rupia tekintélyes összeg Zanszkárban.

Most aztán elindulhattam a kolostor felé. A namgjal is velem tartott. A gomba körülbelül negyedóránnyira volt táborhelyünkötől, a zanglai völgyteknő déli szélén emelkedő hegyen. (89. kép.) Szóttanul lépdeltem fölfelé a hegyoldalon, mani falak, régi épületek romjai és csortenek sorai közt. *Erre járt Kőrösi Csoma Sándor.* Ez a kopár, vad táj vette körül s ezeken a formákon siklott végig tekintete minden reggel, amidőn apró ablakán kinézett.

A kolostor, amely közel a hegytetőhöz emelkedik, több-száz éves épület. Kétemeletes, tipikus tibeti gomba. Vég-telenül rideg és magányos. Felkapaszkodtunk a roskatag falápcsőn. Mindenütt csend, elhagyatottság vett körül. A szerzetesek már régen kiköltöztek az épületből, a szegény falu valószínűleg nem bírta eltartani őket, különösen amióta a namgjalok hatalmukkal együtt jövedelmüket is elvesztették. Csak egy láma lakott az épületben, őr gyanánt, éppen Csoma hajdani cellájában. Lenn a faluban, a namgjal «kastélyában» tanyázott még kettő, akik a vallásos szer-tartásokat szokták végezni a már csak címzetes, de népe előtt még mindig tiszteletben álló fejedelem otthonában. A magányos láma (92. kép) — szálas, erőteljes alak, apró-szemű, régi pergamenszínű tibeti — tiszteletteljesen üdvö-zött, amikor a namgjal elmondta neki, hogy Szkander bég szülőházájából jöttem. Az üres udvarokon és sikátorokon át a felső emeletre vezetett bennünket. Elöl nyitott erkélyre jutottunk, amelynek jobboldali falában alacsony ajtó nyílt Csoma egykori szobájába. Az épület homlokzata felől nézve, ez a cella s az ajtó az erkélytől balra esik.

Csak mélyen meggörnyedve lehet belépni a kb. 120—130 cm. magas ajtónyíláson, de ez a testtartás megfelel érzésemnek. Nagy alázat, hódolat, mély kegyelet töltött el, amidőn Kőrösi Csoma Sándor egykori szobájának küszöbén átléptem. (91. kép.) A cella $2\frac{3}{4}$ méter széles és kb. 3 méter mély (9×10 láb). Mennyezetét elértem felnyújtott kezemmel. Az ajtótól számított baloldali falat, közel a padlóhoz, csöpp ablak mélyedése töri át. A szoba közepén arasznyi vastag faoszlop tartja a mennyezet vékony gerendáit. Az egész helyiség *fekete*; falak, gerendák zsírosan fénylenek, mintha

fekete elefántcsontból volnának. Évszázadok füstje, korma pácolta át. Itt is mindig a padló kövén raktak tüzet, a füst csak a tető gerendái közt vagy az ajtón szivároghatott ki. Most már megértettem, miért mondott le a fűtésről a cella magyar lakója. Tibetben kell születni ahhoz, hogy valaki ilyen füsttengerben el bírjon üldögelni.

A láma ágya az ablak előtt nyújtózott, fekete jak-prém és egy-két gyapjúpokróc borította. Végénél s oldalt alacsony tibeti asztalkákon könyvek és írások heverték. A szoba ugyanígy lehetett berendezve Csoma idejében is, azzal az éppen nem előnyös különbséggel, hogy «Szkander bég» az apró cellát még láma-mesterével s egy szolgálóval osztotta meg.* Ott, a kicsiny, egy négyzetlábnyi (30 × 30 cm) ablak előtt ült a magyar tudós, gyapjúpokrócba és birkabőr bundába burkolózva, reggeltől estélig, a hosszú tibeti tél csikorgó fagyában. Kezét csak olyankor húzta elő a bunda alól, mikor könyvében egy lapot fordítania kellett, vagy amikor vajjal, árpadercével kevert sós teáját emelte ajkához. De hiába írunk és olvasunk arról a heroikus, páratlan önmeztagadásról, amely Csomát a tudomány sok nagy hőse közt is az első sorba állította; csak amikor a saját szememmel láttam zanglai életének kereteit s magam is átéreztem annak a furcsa, reménytelenül idegen világnak sivár, rideg, otthontalan hangulatát, akkor értettem meg a valóság lenyűgöző tényét, Kőrösi Csoma Sándor lelkének és elhatározásának páratlan erejét. *«Ő ilyen helyzetben, — írta dr. Gerald — mely más embert bizonyára kétségbeejtett volna, 40,000 tibeti szót összegyűjtött és elrendezett.»*** Ebben a sírkamrában temette el álmát, rajongó vágyakozását a magyar őshaza felkeresésére, hogy önként vállalt, becsületbeli kötelességnek tekintett feladatát teljesítse. Innen, ebből a sötét, rideg zugból sarjadt ki s terebélyesedett föl tudományos világjelentőségének halhatatlan babérfája.

Itt kell megemlékeznünk arról a kérdésről is, vajjon Csoma, mikor Zanglában behatolt a tibeti nyelv rejtelseibe,

* Lásd Duka könyvében dr. Gerard levelét. (75. old.)

** U. o.

táplált-e reményt arra, hogy ezen az úton az ősmagyarság problémáját megoldhatja, vagy leszámolt-e már azzal, hogy idejét és erejét oly célra fordította, mely eredeti szándékát egyáltalán nem segítheti elő.

Báró Huegel s nyomán báró Eötvös József hozták a köztudatba azt a nézetet, hogy Csoma végzetes tévedésnek esett áldozatul, midőn nagy önfeláldozással a tibeti nyelvtanulmányoknak szentelte legjobb éveit. «Calcuttába megérkezvén, meggyőződött, hogy csak egy dialektust tanult meg» — írta Huegel Csomáról,¹ hozzátéve, hogy a tibetinek «gyökérnyelve» a *szanszkrit*. Báró Eötvös 1884-ben tartott akadémiai beszédében² megismételte Huegel állítását: «Egy nagy fájdalom vára azonban Kőrösire új körében, Calcuttában. Midőn fáradtságának eredményét más tudósokkal közlé s tőlök hallá, hogy a tibeti nyelv, amelynek megtanulására ő férfierejének legjobb részét szentelé, csak a szanszkritnak romlott dialektusa, szívét leírhatatlan fájdalom tölté; s az erős férfiú, ki annyi szenvedéseket nyugodtan és panasz nélkül elbírt, kórággyra vettetett e meggyőződés által.» Amilyen őszinte részvét és lelkes szeretet hangzik e szavakból, annyira alaptalan maga a bennük foglalt állítás. Duka meggyőző érvekkel és adatokkal kimutatta művében, hogy Csoma nem lehetett oly tudatlan, hogy ilyen kezdetleges tévedésbe essék. Csoma 1825-ben Kennedy századoshoz írt levelében maga rámutatott arra, hogy «a tibeti irodalom zöme a szanszkrit eredeti művek után eszközlött fordításokból áll» és tisztában volt az árja szanszkrit s a kínaihoz közelálló tibeti nyelv közti lényeges különbséggel. Biztosra vehető, hogy olyan értelemben, mint azt Eötvös állította, nem érte csalódás. De meglehet, csalódás érte annyiban, hogy a tibeti nyelvben nem fedezhette föl a magyarral való hasonlatosságot vagy kapcsolatot. Erre azonban már Zanglában rá kellett jönnie, ha ugyan egyáltalán sokat várt e tekintetben a tibeti nyelvtanulmányoktól. Bizonyos, hogy — dr. Gerard jelentése szerint³ —

¹ Baron v. Huegel: *Kaschmir und das Reich der Seik*. (1840—1848.)
Lásd Duka művének magyar kiadását, 16. old.

² U. o. 17. old.

³ Duka. 79. old.

Kanamban, 1829-ben már «legfőbb célja és szüntelen óhaj-tása (volt) eljutni Mongoliába, hogy megismerkedjék ama különös és igen régi ország nyelvével és népével».* Csoma tehát zanszkári tartózkodása után már kétségtelenül tisztában volt azzal, hogy tibeti tanulmányai legfőljebb csak segédeszközül szolgálhatnak a magyar őskapcsolatok kutatásában, amely eleve Mongolország felé irányította figyelmét, hiszen mielőtt Moorcrofttal találkozott volna, két ízben próbált behatolni Középázsia török-mongol területeire.

De az a nézet is téves, hogy Moorcroft kizsákmányolta volna Csoma bámulatos képességeit és kötelességtudását, tudatosan elterelve őt eredeti céljától, hogy a tibeti nyelv feltárásával a brit birodalom érdekeinek szolgálatába állítsa. *Csoma mindvégig szeretettel és hálával emlékezett meg Moorcroftról, amit az ő túlérzékeny kedélyével és őszinteségével nem tudott volna megtenni, ha valaha is úgy érezte volna, hogy Moorcroft indítványa folytán élete javarészt hiábavaló munkában vesztegette el. Mindenesetre a vállalt kötelesség tudata is hozzájárult, hogy tibeti tanulmányai mellett azután is kitartott, mikor ezeket már a magyar kapcsolatok szempontjából nem ítélte célravezetőeknek, de abból a nagy komolyságból és lelkes elmélyedésből, amellyel tibeti kutatásaiba merült, napnál világosabban kitetszik, hogy a maga jószántából, a tudós őszinte érdeklődésével akart végére járni a maga elé tűzött feladatnak.** Így igazabb és méltóbb képet nyerünk a nagyenyedi vándor lelki-alkatáról és egyéniségéről, mintha magatehetetlen, céljaitól könnyen eltéríthető áldozatot látunk benne. Ez utóbbi beállítás talán romantikusabb és szívrehatóbb, de semmi esetre sem felel meg Csoma igazi karakterének.*

Inkább hiszem, hogy Csoma lelke a zanglai cella sötétjében, mikor az éjszaka leszállt, képzeletének táltosára szállva, a Karakóram magas hegyláncán túl elterülő tája-

* Az idézetet a magam fordításában közlöm, mert a magyar kiadás szövege nem adja vissza szabatosan az angol eredetit. (L. Duka: *Life and works of A. Csoma de Kőrös*. (London, 1885.) 88. old.)

** «A tibeti irodalom kétségkívül megérdemli, hogy kimerítően tanulmányoztassék.» Lásd Csoma jelentését Duka művében (46. old.).

kon, a mongol pusztákon barangolt és nagyon jól tudta, hogy nemzete őseinek nyomát hiába keresné copfos, condrás, piszkos tibeti környezetében. Akkor még acéltestű, vas-akaratú, gyémánteszű férfi volt és oda se nézett annak a pár esztendőnek, amelyet a tibeti tanulmányokra szánt. Igaz, hogy mikor később Szabathuban elfogadta a brit-indiai kormány csekély pénzbeli támogatását, erősen lekötötte magát a tibeti nyelvtanulmányok céljához, de vajjon megtette volna ezt, ha nem felelt volna meg szándékának? Nem olyan ember volt Kőrösi Csoma Sándor, mint aki a megélhetését is alig biztosító pár rupiáért feláldozta volna eredeti magyar céljait. Be akarta fejezni, tető alá akarta juttatni megkezdett értékes munkáját s ezért elfogadta a szerény támogatást. Mindvégig abban reménykedett, hogy *majd aztán* elindul a magyar őshaza kutatására. Élete *magyar* tragédiája volt, hogy «bénán bukott koporsóba», mielőtt elérhette volna célját; ám ezt betudhatjuk szomorú elrendeltetésének, a faját is üldöző kegyetlen *ananké* csapásának, akárminek; csak éppen gyengeségnek, megalkuvásnak nem!

Mikor azt mondtam, hogy «eltemette magyar álmát», hozzá kellett volna tennem: egy időre. Örökre nem temette el soha és talán csak dardzsilingi kórágán ébredt a keserű való tudatára, hogy életét mégis más célra áldozta. A hozzá hasonló anyagból faragott emberek nem tartanak mitsem elveszettnek, elérhetetlennek, amíg szívük dobog s lábuk a cél felé viheti őket.

Sok hasonló gondolat vonult át agyamon, míg a zanglai cellában időztem. A láma s a többiek odakünn az erkélyen beszélgettek egymással. Elfeledkeztem róluk, elfeledkeztem mindenről. Leültem a küszöbre és néztem, néztem a szomorú tanyát. És képzeletemben magam előtt láttam ott az ablak előtt a magányos magyar szikár fejét, aszkétás vonásait. *Kőrösi Csoma Sándor* — ismételgettem magamban a nevét s nem találtam jelzőket, attribútumokat hozzá... Minek is? Ez a név magában többet mond, mint a legszárnyalóbb méltatás minden dicsőítő szuperlatívusza...

Hanem végre is fel kellett ébrednem álmodozásomból.

Sok tennivaló várt, munkához láttam. Az ajtóban ülve, vázlatot készítettem a celláról, amelyet kellő tér és világítás híján nem fényképezhettem le. Aztán kívülről az ajtó szemöldökfájára felpingáltam tintával: *Csoma's room* (Csoma szobája) s nekiálltam bicskámmal kifaragni a feliratot. A kemény, öreg fa s a hitvány eszköz hamarosan munkaképtelenné tett, felhólyagzott a tenyerem. Ekkor a láma felajánlotta segítségét és folytatta a munkát, szépen körülfaragva a tintával előfestett betűket. A felirat nem sikerült valami pompásan, de olvasható volt s megfelelt a célnak. Ki tudja, lesz-e a késő generációkban, aki Szkan-der bég emlékét Zanglában még megőrzi? Ez a pár mélyen bevésett betű megmarad itt, amíg a kolostor fennáll. Az erkély falának füsttől feketére edzett, csontkemény vako-latába, az ajtó mellé, rövid szöveget karcoltam, szintén angolul, ottjártam dátumával.

Aztán a láma segítségével két lapos, nagy kódarabot kiválasztottam a gomba tetőerkélyének padlatából. Csoma lába valószínűleg érintette egykor a felületüket. A két kőlapot magunkkal cipelve, visszatértünk a faluba, táborhelyünkhöz, ahol már várakozott két helybeli kőfaragó. Kérésemre a namgjal még reggel gondoskodott erről. A kőtáblákra tintával gondosan ráfestettem a rövidre fogott magyar és angol szöveget, hogy a derék faragók különösebb nehézség nélkül kivéshessék a jeleket, amelyek reájuk még idegenebbül hathattak, mint reám az «Om mani padme hum» felírások. A két varkocsos zanglai haladéktalanul munkához látott. Felügyeletem mellett dolgoztak, szorgalmasan pengett a véső, zuhogott a kalapács. Estére elkészült a két emléktábla. A kilátásba helyezett külön baksis is serkenthette kőfaragóimat.

Másnap reggel, szeptember 12-én, felvittük a kőlapokat a hegyre. A bejárat mellett a falba erősítettük a feliratokat,* amelyeket arra szántam, hogy magyar kegyeletünket fejezzék ki és a nagy «Siculo Hungarian» emlékét hirdessék a jövőben netalán odatévedő európai idegennek:

* (L. a képet a könyv elején.)

E KOLOSTORBAN LAKOTT
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR

A TIBETI KUTATÁS ÚTTÖRŐJE
1823 VI/20-TÓL 1824 X/22-IG

B. E. 1928 IX/11.

*

A. CSOMA DE KÖRÖS

— HUNGARIAN SCHOLAR —
A PIONEER IN TIBETAN RESEARCH WORK
LIVED HERE FROM 20. 6. 1823 TO 22. 10. 1824.

Ormótlan, nyers kövek voltak, durva, kezdetlegesen rótt írással, — de éppen ez illett a környezethez s ahhoz a férfiúhoz, akinek nagyságát hirdették — hiszen ő maga is olyan volt, mint valami öserejű szirt, dacos, kemény, magányos kőszál... Bizony, az ő emlékéhez méltóbb volt az a két egyszerű kőtábla, mint valami aranybetűs, illedelmes, megszelidített márványlap, a «hálás utókor» puffogó frázisaival.

A láma és Szonom Tundup namgjal, akik nagy szeretettel és megértéssel segítették elő munkámat, megfogadták, hogy amíg csak élnek, gondoskodni fognak az emléktáblák jókarbantartásáról s ezt a későbbi nemzedékeknek is szívére kötik. Hiszem is, hogy az egyszerű, primitív emberek becsületes szívvel tették ígéretüket. Azért a lámának néhány rupiát is adtam, hadd emlékezzék meg még szívesebben a nagy napról. Abdulla, kifejezett óhajára, szintén résztvett az igénytelen szertartáson. Sokszor beszéltem neki Szkander bégről és őszinte tisztelettel, homlokához emelve kezét, üdvözölte a számára érthetetlen feliratokat.

És mielőtt búcsút vettem volna a zanglai kolostortól, — talán örökre — megálltam az emléktáblák előtt, s míg a többiek lefelé indultak a meredek ösvényen, levett kalappal, meghajtott fővel hangtalan imát mondtam. Csomaszülőföldjéért, Székelyorszáágért fakadtak az ima keresetlen szavai — a szép, a drága, a feledhetetlen Erdélyért s az egész magyarságért emeltem föl könyörgő szómat a Mindenhatóhoz Körösi Csomá Sándor küzdelmeinek és remeteségének színhelyén.

XXII.

Vissza Padamba. A Szanszpo völgyében.
Phuktal felé.

Sietnünk kellett. Szerettem volna még napokig Zanglában maradni, hogy újra s újra átéljem Kőrösi Csoma Sándor egykori tanyájának hangulatát, de nem vesztegethettem az időt. Már szóltam a zanszkári éjszakák fagyáról s nap-nap után meggyőződhettem arról, hogy felszerelésem nevetségesen elégtelen az adott viszonyok közt. Dr. Gerard már idézett megjegyzése a zanszkári időjárásról, mielőtt személyes tapasztalatom igazolta volna megállapításának helytálló voltát, elkerülte figyelmemet s nem gondoltam arra, hogy szeptember elején fagyoskodni fogok. Élelmiszerkészletem rohamos apadása is sürgette a mielőbbi visszatérést Kasmirba, betegségről nem is szólva. Mikor reggelenként apró beretválkozó tükrömbe néztem, szinte megijedtem a reáammeredő idegen arctól. Vértelen, napbarnított színében is sárga, elcsigázott képem, mélyen beesett szemeim, kiálló arcsonjtajaim, általában egész mivoltom nem nagyon hangolt bizakodó vidámságra. Érdeklődésemet és akaraterőmet azonban a legmagasabb fokra fűtötte a zanglai élmény s a tudat, hogy néhány nap múlva nyugodt lelkiismerettel pontot tehetek vállalkozásom után.

A zanglai emléktáblák elhelyezése után visszatértem táboromra, hol már minden készen állt az indulásra. Őszinte köszönetet mondtam Szonam Tundup namgjálnak s megígértem, hogy ha módját ejthetem, küldök neki a zanglai felvételekből. Aztán lóra szálltam és embereim élén keresztülvágtam a völgyteknő platóján. Szemem folyvást a gomba hegycsúcsán függött, s mikor a hegy lába mögül a Zanszkár felé siető patakon átkelve, a folyópart kiszögelő sziklafokánál még egy pillantást vetettem a kolostorra, valami furcsa, szorongó érzés fogott el: «Most itt voltam, de vajjon látom-e még egyszer életemben ezt a hegyet s azt a sötét kis szobát, amely oly soká várt magyar zarándok látogatására?»

Zangla s a kolostorhegy eltűnt szem elől, amint a folyómenti ösvényre fordultunk. Ismét irdatlan kövek közt jártunk, majd újból combig hideg vízben keltünk át az ösvény előntött szakaszán. De most legalább erősen sütött a nap és a kelletlen fürdő után hamarosan fölmelegedtem. Baj nélkül tettük meg az utat vissza Padamba, csupán egyetlen kellemetlen incidens zavarta meg a menet egyhangúságát. Tonde Gompa alatt ismét pihenőt tartottunk, hogy lovakat és kulikat váltsunk. Satnya kis szürkét vezettek elém s én gyanútlanul szálltam nyeregbe. De mikor elindultunk, a szürke elmaradozott és mindenáron vissza akart fordulni. Szorosabbra fogtam a kantárszárat, de mihelyt a zabla megfeszült, a ló felnyujtotta a fejét és riadt vágatásba csapott. «Csillagvizsgáló» lovam egyenesen fölfelé nyujtotta az orrát, a kantárszár használatát teljességgel hatástalanná téve, hiszen legföljebb hátra, még magasabbra húztam volna vele a fejét. Térddel is hiába próbáltam észretéríteni, a merev fanyereg és elerőtlenedett izmain megakadályoztak ebben. A nekivadult dög pedig rohant egyenesen neki egy alacsony kőfalnak, amely mellett mély árok húzódott. Nem láthatta, mi van előtte, hiszen fejét, mint valami zászlórudat, az égbe nyujtotta. Eleresztettem a kantárszárat, látva, hogy alkalmazásával csak méginkább megvadítom a bolond állatot. Lesz, ami lesz, gondoltam és megpróbáltam félretéríteni a lovat, egyik sarkamat erőlyesen a vékonyába nyomva. Az utolsó pillanatban sikerült elfordítani a vakon száguldó lovat, amely, nem érezve a zabla feszítését, lassanként megnyugodott. De azért meg lehetős feladat volt ismét a menetirányba téríteni. Sarokkal és pálcával pótoltam a szár irányítását s a kis szürke nemsokára rájött, hogy okosabb lesz előremenni, mint a füleire lecsapó pálcaütéseket túrni, hiszen ezek elől csak lefelé kapkodhatta fejét. Annyi esze volt, hogy orrát ne nyujtsa többé az égbe.

Az eset azért bántott, mert éreztette velem, mennyire nem számíthatok testi erőre legyöngült állapotomban.

A kötélhídnál lenyergeltünk s a lovakat a velükjött emberrel visszaküldtük Tondebe, így aztán, lovak nélkül,

gyorsabban ment a hídon való átkelés. Padamban, ahová este érkezünk vissza, a multkori táborhelyen, a város alatt állítottuk fel sátrainkat. Azonnal Gjapo Ise Namgjalért küldtem, kérve, tiszteljen meg látogatásával. Mikor aztán a nyeregtakarókon a földre telepedve ültünk egymás mellett, megbeszéltem vele a phuktali utat, ahhoz a kolostorhoz, amelyben Csoma *második* tibeti tartózkodása idején másfél évet töltött. A címzetes fejedelem, aki már előzőleg megígérte, hogy velem jön Phuktalba, kevés biztatót mondott az oda vezető ösvényről. Szerinte az út három napot vett volna igénybe, de én a térkép alapján kijelentettem, hogy két nap alatt célhoz kell érünk. A távolság ezt lehetővé is tette s a namgjal hajlandónak mutatkozott az erőltetett menetre, csak arra figyelmeztetett, hogy a Szanszpo-völgy ösvényei nehezen járhatók és szemmelátható gyöngeségben aligha fogok megbirkózhatni velük két nap alatt. De nem mondhattam le az így elérhető időnyereségről. Az ex-uralkodó erre felajánlotta, hogy saját erős, megbízható lován tegyem meg az utat, míg ő maga az én bérelt hátszlovamat veszi majd igénybe. Egy napot azonban mégis tétlenül kellett töltenem, ugyanis a namgjal kijelentette, hogy feltétlenül egy nappal előbb értesítenie kell az útbaeső falvak előljáróit, mert máskülönben sem teherhordó emberek, sem tüzelőanyag nem fog rendelkezésünkre állani. A phuktali útvonalra csak nagyritkán vetődik olyan utas, — pl. hivatalos dologban járó kasmiri tisztviselő — akinek hasonló szolgálatra lenne szüksége, a Szanszpo völgyét egyébként csak igénytelen bennszülöttek járják. Másnap reggel útbaindítottunk egy gyalogos küldöncöt.

A kényszerű pihenőnapot arra használtam föl, hogy kiürített sátramban alapos fürdőt vegyek. Erről az «eseményről» rövidrefogott útinaplóm felkiáltójellel emlékezik meg. A fürdés, ami a mindennapi tisztálkodásnál nagyobb előkészülettel járt, Zanszkárban még körülményesebb volt, min a ladákhí útvonalon. A tiszta vizet Padamban is messziről kellett hozatnom. Menetközben reggelenként és esténként legfölbbe egy vödör melegvíz állt rendelkezésemre, de a pihenők alkalmával pocsolyásra áztathattam

a talajt sátram alatt és körülötte. Kád híján most is csak az indiai *guzal* módszerét alkalmaztam. Ez igen megfelelő hasonló körülmények közt s úgy történik, hogy a fürdőző állva, kisebb kancsófélével töltögeti magára a melegvizet a csöbrökből, miután előbb tetőtől-talpig bezappanozta testét. Az ilyen kiadósabb fürdés nemcsak higiénikus szempontból esett jól, hanem nagymértékben felfrissítette kiszarolt izmaimat és fáradt idegeimet.

Az üres nap délutánját a pandit társaságában töltöttem. Minden öröklött rögeszméje dacára is jóindulatú, szívélyes ember volt és sok tekintetben kezemre járt a zanszkári út folyamán. Este, mikor elbúcsúztam tőle, megköszönve szívességeit, sajnálattal gondoltam arra, hogy visszafelé már nélküle fogok utazni. Szeretett volna megvárni, míg Phuktalból visszatérek, de ideje lejárt és meghatározott napon ismét hivatali székhelyén kellett lennie. Rábíztam sebtében megírt leveleimet, amelyek így négy-öt nappal előttem érkezhettek Kargilba.

A namgjal kérésemre szerzett egy kézi imamalmot gyűjteményem számára. Tulajdonosa, akárcsak az öreg bod-kharbui láma, nem szívesen vált meg tőle, de a címzetes uralkodó még mindig rendelkezett annyi tekintéllyel, hogy két rupia ellenében kierőszakolta tőle a technika e legjámborabb alkotását. Szeretném tudni, vajjon az én túlvilági érdemeimet is gyarapítja-e, mikor néha megpörgetem.

Másnap reggel elindultunk, ezúttal a Szanszpo jobbpartján (93. kép), tehát nem kellett átvergődnünk a padami kötélhídon. Az ex-fejedelem kitűnő járkendi lován ültem, míg Ise namgjal a költségemre bérelt lovon előttem járt, hogy az utat mutassa a csak hellyel-közzel látható nyomdokon. Ha már a felső Szuru-völgy ösvényeinek leírásakor hiányzottak tollam alól a megfelelő jelzők, mit mondjak a Szanszpo völgyéről? Csak matematikai kifejezéssel jellemezhetem: az előző tapasztalatokat négyzetre emelve, rögzítettem meg emlékezetemben a phuktali utat. Már nemcsak helyenkint tornyosultak elénk a titáni lépcsőházak, hanem úgyszólván végesvégig a szűk völgyet bezáró meredek hegyoldal omladékos lejtőin, hihetetlen kőhalmazoz-

kon, minden lépés alatt meginduló törmelékpásztákon, vízmosásokon és mély szakadékokon át haladtunk előre. Oly helyeken, aminőket annakelőtte nem mertem volna nyeregben megközelíteni, most lóháton jártam. Takarékoskodnom kellett ugyancsak megfogyatkozott erőmmel, s a namgjal maga biztatott, hogy ne szálljak le, mert lova bámulatosan óvatos és biztoslábú állat. Akárhány útrészletet nyeregben tettem meg, ahol a fejedelem, nem bízva az idegen lóban, gyalogosan járt előttem. Ahol a lépcsőházak szörnyű kőfokai lefelé vezettek, mégis leszálltam, egyrészt, mert a méteres sziklatömbökön leereszkedni teher nélkül is elég nehéz feladat volt a kitűnő lovacskának, másrészt, mert úgyis túlontúl sokat követeltem a szegény párától, hiszen a kétségbeejtő szirthalmazokon gyengeségemben nem bírtam volna gyalogszerrel felküzdeni magam. Szinte szégyenkeztem magam előtt, mikor a kis ló nagyokat fújva, zihálva kapaszkodott felfelé a fantasztikus kötömbök egymásrahalmazott emeletein, míg én a kápába kapaszkodva s a kengyelben állva, előrehajoltam, hogy az állat küzködését tőlem telhetőleg megkönnyítsem. Bámulatos, mire képes az ilyen jóvérű középázsiai hegyiló. Cirkuszi mutatvány-nak is beillett volna, hogyan mászott fel a magas, összevissza torlódott szikla-lépcsőfokokon, hogyan tipegett végig tenyérnyi széles párkányokon, ahol egyetlen hibás lépés az egész hegyoldalt megindíthatta volna, hogyan ereszkedett le zergének való szakadékok martján.

Ez a lovaglás alig volt kevésbé fárasztó, mintha gyalog jártam volna. Csakhogy a kis különbség igen sokat jelentett: *ezt* még kibírtam, míg a gyaloglásban egy félóra alatt végleg kidűltem volna.

Hanem a tájkép mindenért kárpótolt. Elképzelhetetlenül vad, iszonyú sziklák környeztek, a magasbanyúló, hófödte csúcsok részvétlenül néztek le reánk, apró hangyákra; lenn a mélyben a smaragdzöld folyó fehér tajtékot hányt az útját álló sziklákon s a tomboló habok moraja betöltötte az embertelen táj magányát. Itt-ott a túlparton szinte merőlegesen felszökélő szirtfokok tetején több évszázados lámakolostorok durván rótt menedékes falai meredtek a

FRANKLIN-T

88. A zanglai kolostorhegy.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

89. A zanglai kolostor a falu felől. (A hegytetőn álló épületben lakott Csoma 1823—24-ben.)

90. Az öreg zanglai kihallgatása.

91. Csoma szobája a zanglai kolostorban.

92. Csoma szobájának bejárata, a cella jelenlegi lámalakójával.

sivár hegyek háttérébe vagy az ég tiszta kékjébe. A ritka oázisok apró zöld szigetjei mint valami hihetetlen álmokkép látomásai szakították meg a kietlen, nyomasztó sziklasivatagot. Pöttömnyi kecskék és óriási jakok legelték a gyér fűvet.

Elhaladtunk *Bardan Gompa* sziklafokon álló ősi épülete alatt. Az egész tízhetes vándorlásban nem láttam hozzáfogható meseszerű, valószínűtlen embertanyát. És nem fényképezhettem le: a még megmaradt egyetlen filmtekercset Phuktal számára kellett tartogatnom. A kétnapos padam-phuktali útszakasz tájképeire csupán két felvételt engedélyezhettem.

Nem messze *Bardan Gompától*, *Lungnag* faluval szemközt tartottunk déli pihenőt, ahol a kuliváltás is megtörtént. Lovat nem váltottunk, mert a Szanszpo völgyében senki sem tart lovat. Az előre értesített teherhordó emberek kötélhídon jöttek át a túlsó parton fekvő faluból, miután a namgjal messzehangzó kurjantásokkal jelezte érkezésünket. A völgy hegyfalai többszörösen verték vissza a harsány kiáltásokat.

Egy órát pihentünk, aztán folytattuk az utat. Roppant nagy idővesztést okozott a sok vízmósás és hegyipatak, amelyek mély szakadékokban vágtattak a Szanszpóba. Némelyik ilyen szakadék alig volt tíz méternél szélesebb, az átkelés mégis tizenöt-húsz percet vett igénybe. Az egyik part meredeken aláereszkedő ösvényén kellett lebukdácsolnunk a víz színéig, ahol körül-köre ugorva keltünk át a patakon, hogy a túlsó parton ismét kétségbeejtően meredek nyomdokon kapaszkodjunk fel, minden lépés után megmegállva. Azután megint negyvenöt-ötven fok alatt hajló omladéklejtőkön, eszeveszett sziklatorlaszokon, lépcsőházakon, keskeny párkányokon át törtettünk előre a legközelebbi vízmósás szakadékáig. A namgjal ismerte az utat és előre figyelmeztetett, mikor kell lóról szállanom. De, bár ő maga sokszor leszállt, meg akart kímélni engem a gyaloglástól és kantáron fogva lovamat, akárhány oly helyen átvezette, ahol máskülönben örültségnek tartottam volna nyeregben maradni.

Így értük el estefelé *Icsor* falut, azaz jobban mondva a faluhoz vezető kötéldíjat a Szanszpo partján. Minthogy az ösvény továbbra is az innenső, balparton vitt, nem kel-
tünk át a hídon, hanem a vízparton ütöttünk tábort. Az
előreküldött ember jól végezte dolgát, mihielyt a namgjal
visszhangzó kurjantásai érkeztünket jelezték, néhány falu-
beli lejött a magas hegyháton fekvő községből és tekintélyes
mennységű rőzsét hozott. Ez ugyancsak elkellett, mert
napszállta után fogvacogtató hideg áradt végig a völgyön.
Hamarosan le is feküdtem, bár reggelig sem bírtam ágyam-
ban fölmelegedni. Az ex-uralkodó átment a faluba, hogy
valamelyik rokonánál töltse az éjt.

Reggelre a folyóparton megrekedt állóvíz-pocsolyákat
jégkéreg borította. Lobogó rőzselángnál melegítettem föl
dermedt lábamat és kezemet. A namgjal tojáást hozott a
faluból s a hagymás rántotta jobban ízlett, mint a leg-
remekebb lakoma. Ise namgjal sem töltötte az időt hiába.
Reggeli után sietve összeszedelőztünk és nekivágtunk a
nehéz útnak. Sikerült másfél menetet egy nap alatt meg-
tennünk és bizakodva néztem a második nap elé, amely-
nek végén Phuktalban kellett lennünk, bár az útnak e része
hosszabb s nehezebb volt az előző szakasznál.

Kora délután kis faluba értünk, ahol a teherhordókat
felváltottuk. Míg ez megtörtént, leheveredtem köpönye-
gemre, a falu szélén sziklák közt csörgedező patak partján,
néhány nyárfa árnyékában. Amilyen hideg volt az éjszaka,
olyan forrón tűzött alá a déli napsugár a ragyogó kék égbolt-
ról. Torkom kiszáradt, fáradt és kimerült voltam. Nem sok
kedvet éreztem a zavarosszínű tibeti teát szűröcsölni s a kis
patak kristálytisztá vize szinte ellenállhatlan erővel csábí-
tott, hogy igyak belőle. Kargil óta nem ittam vizet s az
általános gyengeségen és a krónikus malária lappangó lázán
kívül nem is volt semmi bajom. Hanem az ember könnyen
elfelejt minden rosszat s elkezdtem okoskodni, hogy ez
a kristályos patak, oly távol a ladákhí vidékektől, ahol a
víztől mindig rosszul lettem, nem okozhat zavart. Az lett
a vége, hogy jókora ibrik hideg vizet ittam s ez rendkívül
felüdített.

Rövid pihenő után folytattuk utunkat Csár felé. Ha-nem alig tűnt fel a kötélhíd, amelyen át az ösvény Csárba s onnan Phuktalba vezet, kirázott a hideg s a jólismert hirtelen rosszullét tünetei, szaggató fejfájás, émelygés, görcsök, hányinger és egyre fokozódó gyengeség vettek elő. Szerencsére a rosszullét még nem vert le lábamról annyira, hogy szédülve bár, de át ne tudtam volna menni a kötélhídon. Lovainkat az előző faluból elhozott emberre bíztuk, hogy vigye magával s harmadnap délelőtt hozza vissza őket: kockázatos lett volna átúsztatni a lovakat az örvénylő, kavargó folyón, azonfelül a Csár és Phuktal közti kegyetlen ösvényen amúgy sem vehettük volna hasznukat. Úgy volt, hogy az út ez utolsó szakaszát gyalog fogjuk megtenni. Valahogyan még átvergődtem a hídon s lassan, meg-megállva, indultam el a faluhoz vezető, meglehetősen meredeken fölfelé lejtő úton. Abdulla s a többiek megelőztek s elhagytak, nyilván nem gondolták, hogy szükségem lesz a segítségükre. Egyedül maradtam a hegyhát tövében s minden lépésnél egyre inkább elhagyott az erőm. Mintha lábaim ólom-má váltak volna, alig bírtam előrejutni. Tíz perc alatt alig tettem meg többet ötven méternyi útnál. Ott aztán lecsuklottam egy kőre és mozdulni sem bírtam. Amennyire erőmtől telt, Abdulla nevét kiáltottam. Percekig hívtam őt, majd Gulámával és a namgjallal próbálkoztam, de mindhiába. A domb elállta gyöngé hangom útját s a falu meglehetősen messze volt. Mit tagadjam: térden, négykézláb másztam tovább, minden öt-hat méter után végigheveredve a földön. Ismét kiáltottam, de nem felelt senki. Jó félórába beletelt, mire a falu elé értem s az ösvény szélén egy kőhöz támaszkodva, a földön ülve, szinte hörögve kapkodtam lélekzet után. Egy idő múlva újból kiáltottam s végre előjött egy falubeli. Nem értette meg hindusztáni szavaimat, de végre felfogott annyit, hogy Ise Namgjalt akarom. Bement egy házba s kisvártatva megjelent az ex-fejedelem. Felségített és karomnál fogva támogatott a házig. A szolgák odabenn teáztak és pihentek. Kihívtam Abdullát — és a szegény fickónak volt mit hallgatnia. Lehordtam a sárga földig, elneveztem mindennek, ami csak egy kasmiri

mohamedánra nézve sértő lehet, szemére vetve, hogy szó nélkül letelepszik zabálni s eszébe sem jut, mi van velem. Igazságtalan voltam, de durvaságomat menti az, hogy testileg-lelkileg a végsőikig legyöngülve, oly gyalázatos állapotban voltam, hogy a halál a szó szoros értelmében megváltásnak tűnt volna fel előttem. Nem tudom leírni azt az állapotot, csak annyit mondhatok, hogy nyomorúságosabb, leverőbb, kétségbeejtőbb, gyötrelmesebb valamit képzelni sem tudnék. Abdulla csöndesen mentegetődött, de becsületére vált, hogy figyelme nem a súlyos szidalmakra, hanem reám irányult. Meleg vizet hozott, s amint az útszéli ritkás fűben elnyúltam, lehúzta cipőimet és harisnyámat és nagy szakértelemmel dörzsölte, nyomkodta csaknem érzéketlenné vált lábszáraimat. Homlokomra hidegvizes zsebkendőt tett és forró teát itatott velem. Bevettem a kargili orvosságból is, amelyből még maradt két-három adag. Mindez jót tett és egy félóra múlva már nagynehezen fel bírtam kászolódni.

A namgjal azt indítványozta, hogy maradjunk Csárban és induljunk másnap reggel Phuktal felé. Csakhogy hallani sem akartam erről. Alig kilenc-tíz kilométer választott el utam végcéljától, Phuktaltól, s a késedelem folytán a fáradtságosan megnyert két naptól egy veszendőbe ment volna. Ha az első menetnapon ér a baj, még könnyebben belenyugszom az idővesztéségbe, de ott, közel a célhoz, oly vereségnek éreztem a megalkuvást, hogy még gondolni sem akartam rá. Kijelentettem, hogy ha törik, ha szakad, félóra múlva továbbmegyünk. A namgjal ellenvetése, hogy a phuktali ösvény csak gyalogszerrel járható, hatástalan maradt. Elismerem, hogy beteges, eszelős lelkiállapotban voltam, az előbbi iszonyú levertséget valami bösz makacsság váltotta fel, bár fizikai erő nem járult hozzá. Ise namgjal bölcs ember volt: látva, hogy nem lehet velem okosan beszélni, a faluban egy erős jakot szerzett. Egyedül jak küzdheti át magát oly ösvényen, amelyen még a legbiztosabb lábú hegyiló is felmondja már a szolgálatot.

Nyergemet a hatalmas fekete állat hátára kötötték. Kantárra nem volt szükség, hasznát sem vehettem volna.

A jak orrába fűzött karikához erős szörkötelet erősítettek s a jak tulajdonosa, egy apró, szikár tibeti, készen állt, hogy az ormótlan jószágot Phuktalig vezesse. Míg pihenve erőt próbáltam gyűjteni, a szolgálk és a teherhordó emberek elindultak, hogy mire megérkezem, készen várjon sátram és az ágy.

Félnégy felé járt, mikor a namgjal támogatásával a jak hátára másztam. Szemem előtt ezernyi apró fénykarika táncolt s oldalt kellett néznem, ha valamit féligmeddig ki akartam venni. Két kézzel megmarkoltam a nyeregkápát, aztán nem törődtem semmivel. A jak megindult. Lágyan, imbolygó, nesztelen léptekkel járt, előrenyujtva orrát, furesa, gurgulázó horkantásokat hallatva torkából. Elöl a vezető ment, mögöttem a namgjal lépkedett. Így vágunk neki hármasban, vagy helyesebben: négyen — hiszen a jak többet számított nálam! — a phuktali ösvénynek. (94. k.)

Ez az út feledhetetlen marad számomra, míg csak élek. Amidőn a csári platón átkelve ismét az elénk kanyarodó Szanszpo partjára értünk, olyan táj rémlett szédült pillantásom elé, aminő azt a «gonosz ösvényt» környezhette, melyen Dante a pokol kapujához jutott. Irtózatos, vad, embertelenül kietlen sziklavölgy tárult elénk, az üvöltve, zúgva vágató folyó két partján meredek, tökéletesen kopár kőfalak, megdőbbentő omladékok toronymagas halmazai, hegycsuszamlások fehérre szántott sávjai húzódtak a messzeségbe, amint a völgy szeszélyesen kanyarogva követte a folyó medrét. Ösvénynek híre-hamva sem volt, csak valami keskeny, folyton eltűnedező nyomdok mutatta, merre járnak a Szanszpo-völgy gyér vándorai. Beteg képzelődésem még komorabb színeket festett az alvilági tájképbe, de mikor két nap múlva már aránylag egyensúlyba jutott lelkiállapotban visszafelé tettem meg ugyanazt az utat, láthattam, hogy az első benyomás csak kevéssel mutatta zordonabbnak a phuktali ösvényt, mint amilyen a valóságban volt.

A jak úgy mászott fel és le az úttalan köhalmazokon, mint egy ember. A szó szoros értelmében fölegyenesezve kapaszkodott fel a méteres sziklalépcsőkre, hogy aztán fej-

jel lefelé, szinte függőlegesen ereszkedjék alá. Csodálatos produkció volt. Hanem nekem, hol görcsösen az elülső, hol a hátsó nyeregkápába kapaszkodva, hol a jak nyakára borulva, hol csaknem a farára hátradőlve, félig a kengyelen állva, láztól reszketve, szédülő fejjel, bizony szörnyű mulatság volt ez az utazás. Olykor egyenesen alattam láttam a folyó zöld, kavargó vizét, másszor a hegyoldal laza kővei görögtek alá jakom lábai alatt, hogy nagy csobbanásokkal a folyóba zuhanjanak. Aztán olyan helyekre jutottunk, ahol muszáj volt leszállanom, mert a szegény jak még teher nélkül is csak nagy kinnal bírta átvergődni. Engem az előreugró, élesen kiszögelő sziklák lesodortak volna a nyeregből. Csetlő-botló lépésekkel haladtam át szűk sziklapárkányokon vagy a görgő omladékokon. Csak a derék namgjal óvatossága és ereje mentett meg a lezuhanástól. Erőtlen lábaimmal úgy botorkáltam, hogy komisz állapotom dacára is akárhányszor kénytelen voltam elmosolyodni — *Charlie Chaplin* jutott akaratlanul eszembe, mikor az «Aranyláz»-ban valószínűtlen sziklapárkányok szélén egyensúlyozik esetlen lábaival. A folyó harminc-ötven méternyi mélységben zuhogott egyenesen alattunk. Ise Namgjal a hátam mögött lépkedett és erősen megmarkolta két karomat a hónom alatt. «Chabardár, chabardár!» (Vigyázzni!) — mondogatta egyre oly hangon, ahogyan a dajka biztatja a járni tanuló gyermeket. Nélküle egy lépéssel sem juthattam volna tovább. Szegény jó Ise namgjal, uralkodók rongyos, kopott, de mindig nemes, úri sarja — neki sem lehetett valami nagy élvezet, mikor meg-megbotlottam, vagy ide-oda ingadoztam, úgyhogy egész súlyom az ő két csuklójára nehezedett. Tenyérynői sziklaperemeken vagy omladékokon, amelyek egész kis lavinákban gördültek a mélybe botlásaim nyomán.

Közben besötétedett. Mikor reánkborult a hirtelen homály, tanácstalanul állottunk meg. Még fényes nappal is nehéz volt az előrejutás az adott körülmények közt — éjjel képtelenség lett volna egy lépést is tenni a riasztó ösvényen. Végül a namgjal már arra szánta magát, hogy egyedül folytatja az utat és lámpát hoz Phuktalból. Nem

engedtem. Az életét kockáztatta volna. Amint elkeseredve, tanácstalanul gubbasztottunk a fekete árnyban, a csöndben, amelyet csak a jak halk horkantásai s a mélyben harsogó folyó zaja törtek meg, egyszerre csak imbolygó fénypont tűnt fel előttünk a völgy fordulójánál, el-elveszve a kiszögelő szirtek mögött. Abdulla megint bebizonyította, mennyire hasznavehető, kötelességtudó legény. Az egyik tibeti teherhordó kíséretében jött elénk a viharlámpával. Szégyenkezve gondoltam délutáni szavaimra, mikor oly kegyetlenül lehordtam a becsületes fiút.

Így aztán továbbmehettünk. Persze most még lassabban, még óvatosabban haladtunk, de nemsokára valamennyire kiszélesedett a völgyszakadék és ismét nyeregbe szállhattam. Koromsötét éjszakában, a himbálódzó lámpa gyöngye világánál, a nyeregkápára görnyedve, mellemre lógó, zökkenő fejjel, jakháton tartottam bevonulásomat a phuktali kolostor előtt elterülő térségre, melyből semmit sem láttam, a szemközti sziklafal barlangjából kiszűrődő halvány világosságon kívül. Egy-két láma bámuló, kíváncsi arca rémlett elém a lámpás fénykörében.

Már készen várt a sátram és — boldogságok boldogsága! — a tábori ágyam. Pár perc múlva a takarók alatt dideregtem, de mégis úgy éreztem magam, mint a hajós, aki dúló vihar után végre révbe jutott. A sátor előtt összeverődött lámáknak Ise namgjal magyarázta el, ki és mi vagyok és miért jöttem Phuktalba, hol százegynehány évvel ezelőtt Kőrösi Csoma Sándor hallgatta a Szanszpo habjainak örökös moráját.

XXIII.

Phuktal Gompa. A jugari öreg elbeszélése.

Mielőtt helyszíni tapasztalataim leírásába fognék, elmondom, hogyan jutott Csoma Phuktalba.

1824 október 22-én, belátva, hogy «a Ladákhban való hosszabb tartózkodás előnyére nem szolgált volna»,* el-

* Lásd Csoma jelentését Dukánál (29. old.).

hagyta Zanglát és Szultánpuron (Kulu) át a déli Himálájában fekvő *Szabathuba* ment, a brit-indiai hódítás akkori határállomására. Láma-mesterével abban állapodott meg, hogy ez rövidesen követni fogja őt, és Szabathuban, megfelelő díjazás mellett, továbbra is oktatja majd a tibeti nyelvben. De miután Szultánpurban hiába várakozott Szangje Puntszog érkeztere, egyedül folytatta útját Szabathu felé, hiszen a tél akkor már lehetetlenné tette, hogy a láma áthatolhasson a himálajai hágókon.

Csomát Szabathuban súlyos csalódás és nagy megaláztatás várta, ami érzékeny kedélyére s a végtelen szerénység mögött rejtve izzó önbecsülésére nagyon lesújtó hatást tett. Ugvanis *Kennedy* százados, Szabathu parancsnoka, a különös gúnyában gyalogszerrel érkező idegent kémgyanúsnak találta és az Ambálában (Pandzsáb) székelő fölötte hatóságának utasítására letartóztatta,* míg a delhii főkormányzó intézkedése meg nem érkezik. Ekkor (1825. jan. 28-án) írta meg Csoma a százados felszólítására a már több ízben idézett jelentést, amelyben részletesen beszámolt útjáról és zanszkári tanulmányairól. Ez a jelentés, Moorcroft ajánlólevelével együtt, elosztatott minden gyanakvást, úgyhogy Kennedy, aki azontúl Csoma egyik leghívebb barátjának bizonyult, a magyar tudós tanulmányait a brit-indiai kormány figyelmébe ajánlotta, s azok folytatására hivatalos támogatást kért. Csoma már annakidején Moorcroftnak, aki segítségével támogatta, *szavát adta*, hogy minden erejét a tibeti nyelvtanulmányoknak szenteli, s tette ezt, mint láttuk, nem Moorcroft mesterkedésére, hanem *a maga elhatározásából*. «Feltett szándékom az volt, — írta — hogy időmet a tibeti nyelvnek további tanulására és abban való tökéletesbítésemre szentelem, ha tudniillik erre segédelmet nyerek.»** E szándékát és vállalt kötelezettsége tudatát még jobban megerősítette a kormány támogatása. Nem

* Ezt a kifejezést használom Duka magyar szövege nyomán, bár az angol eredeti «detain» szava csak annyit mond, hogy Csomát visszatartották, ottartóztatták, míg a felsőbb utasítás megérkezik. Nem kell tehát holmi bebörtönzésre vagy más hasonlóra gondolni.

** Duka, 28. old.

lehet elégszer ismételni, hogy Csoma nem magatehetetlenségből, az angol «kizsákmányolás» áldozataként, hanem *lelkes, őszinte tudományos érdeklődésből vállalta a tibeti tanulmányok folytatását*. Helytelen tehát szentimentálisan el-
siratni, hogy kénytelen volt feláldozni magyar célját. Eredeti terveit, ismétlem, csak egy időre temette el, bizonyára abban a meggyőződésben, hogy tibeti ismeretei egykor majd Mongolországban elősegíthetik kutatásait.

Csoma különben is csak csekély támogatást fogadott el, hogy életszükségeit, útiköltségeit és láma-mesterének fizetését fedezhesse. 500 rupiát kapott, amelyből *tizennyolc* hónapra futotta. Miután a láma nem jött utána, 1825 júniusában újfent Zanszkárba indult és az útközben fogadott Padma nevű tibeti szolgájával *Kanamon* (Kanum), Basérh kerületen át, augusztus 12-én megérkezett a zanszkári Teta faluba.¹ Szangje Puntzog otthona volt ez, de a láma éppen valami üzleti ügyben Nagy-Tibetben járt. Csoma bevárta hazaérkeztét, aztán a közeli Phuktal Gompában telepedett meg a lámával együtt. De a phuktali tartózkodás nem váltotta be Csoma reményeit: a lámának sok családi ügyesbajos dolga volt és elhanyagolta a tanulmányokat. Utóbb, 1827 január 18-án Szabathuban kelt jelentésében így számolt be phuktali tapasztalatairól Kennedy századosnak: «Kitűzött céljaimban csalatkoztam ama láma tunyasága s hanyagsága folytán, akihez visszatértem. Szándékolt munkámat nem fejezhettem be, mint azt terveztem és megígértem. Elvesztegettem időmet és a költséget.»² Mindamellet, mint a jelentés további részeiből kitűnik, Csoma nem maradt tétlen és oly mértékben kiegészítette zanglai eredményeit, hogy megállapíthatta: «Egy nyelvtanra elég anyag van már birtokomban.»³ A lámával meg is egyezett, hogy jövőre feltétlenül elkíséri Szabathuba vagy Kanamba, hol tanulmányait tető alá juttatni szándékozott. Szóval, ha munka-

¹ A falut Duka műve *Tisza* néven említi. Erre vonatkozólag l. az alábbi megjegyzéseket, e fejezet megfelelő helyén.

² Saját fordításom. L. Duka angolnyelvű művét, 75. old.; a magyar kiadásban 67. old.

³ U. o.

vágyában elégületlen volt is phuktali tartózkodásával, azért az a tizenöt hónap, amelyet ezúttal Zanszkárban töltött (1825 aug. 12.—1826 november), nem volt teljesen gyümölcstelen tanulmányai szempontjából.

Lássuk hát Phuktalt, Csoma második nyugattibeti tartózkodásának színhelyét.

Elmondtam, hogy késő éjjel, betegen érkeztem Phuktalba. Másnap reggel, amint lázmentesen és valamivel jobb erőben kiléptem sátramból, egyszerre villant szemembe a phuktali völgy és a kolostor páratlan tájképe. (95. kép). Egész Ladákhban és Zanszkárban nem láttam ahhoz fogható. A völgy hosszúkás félköralakú térséggé tágul a kolostor előtt, amely a meredeken emelkedő s a tért szemközt lezáró sziklafok oldalában függ. *Függ* — ez az első benyomás. Mintha a szinte nyílegyenesen fölmeredő szirtfalhoz ragasztották volna a gomba kisebb-nagyobb épületeit, csorteneit és lépcsősorait. Az egésznek egy hatalmas barlang a középpontja. Az ösvény a félkörű térséget oldalt befoglaló hegyhát tövében visz fölfelé a kolostorhoz.

Lenn a téren, ahol sátram állt, csortenek, manifalak bizarr csoportjai terpeszkedtek, a folyó túlsó partján elterülő oázison pedig kis falu házai fehérlettek a hirtelen emelkedő hegyek sötét sora előtt. A falu s a kolostor előtti magas plató közt, lenn a mély szurdokban, kötéllhíd kapcsolta össze a két partot. Phuktalnál megszakad a jobbparti ösvény, amelyen mi jöttünk, a térség túlsó, északkeleti végét a kolostorhegy zárja le s ez a sziklafal egyenesen hull alá a Szanszpo medréig. Aki tovább akar menni a folyó mentén felfelé, annak Phuktalnál át kell csapnia a balpartra.

Phuktal csupán a kolostor neve, község nem járul a gompához, ha ugyan nem tekintjük annak a kolostor köré csoportosuló kunyhókat, amelyekben a lámákon kívül amolyan fél-lámák és szolgafélék is tanyáznak. A tibeti gompák közelében mindig fellelhető községet Phuktalnál a túlparton fekvő falu, *Jugar* pótolja. Ki tudja, nem hatott-e ez a név Csoma képzeletére? Hiszen folyvást a titokzatos jugar vagy ujgur népről álmodozott. Igaz, hogy Csoma

nem volt kritikátlan fantasztá s nem esett abba a hibába, hogy pusztá szóhasználatosságokból következtessen. Mikor hasonló hangzású szavakat írt össze, melyek a keleti nyelvekben a megfelelő magyar kifejezésekkel látszottak kapcsolatban állani, csak anyagot gyűjtött esetleges későbbi tanulmányokhoz.

Mint Zanglában, úgy Phuktalban is az volt első dolgom, hogy összeszedjem a «Szkander bég»-re vonatkozó adatokat. Ise namgjal, akinek máris annyit köszönhettem, még hajnalban átment a túlpárti faluba és mire fölkeltem, sátram előtt a tűz mellett ülve várt egy vén jugari emberrel, aki tudott Csomáról. A namgjal előző nap útközben is folyton kérdezősködött és *Csár* faluban szintén felfedezett egy idősebb embert, akit embereimmel előre is küldött Phuktalba, hogy beszámoljon a Szkander béggel kapcsolatos emlékeiről. A jugari öreg azonban többet tudott mondani Csomáról, mint a csárbeli ember, e szerint a kolostor térszomszédságában fekvő falu vén lakójának szavait foglaltam írásba Ise namgjal tolmácsolásával.

Tszetan Dordzse, a jugari öreg, éppoly bizonytalanságot árult el kora meghatározásában, mint a zanglai *Tszan Raptan*. Lehetett vagy 75—80 esztendő. Kicsiny, töpörödött ember volt, de még serényen járt-kelt. Oda se nézett a kötélfidon való átkelésnek. Leültem melléje nyereg-takarómra, míg balra tőle a namgjal foglalt helyet. (97. k.) Egy kolostorbeli láma is letelepedett közelünkben, de nem elegyedett a beszélgetésbe.

Tszetan Dordzse elmondta, hogy egy másik öreg jugari, névszerint *Tasi Morup*, aki huszonöt évvel ezelőtt halt meg, gyakran beszélt Szkander bégről. Értesüléseit apjától nyerte, aki jól ismerte a «rumi bölcsét», már mint Csomát. *Tszetan Dordzse* is úgy tudta, hogy Szkander bég, mielőtt Phuktalba jött volna, előbb a *Dzonkul Gompában*, majd *Zanglában* tartózkodott hosszabb ideig.

Érdekes adat volt, hogy a jugari öreg is megemlítette *Dzongkult*, mert ez a közlés megegyezett azzal az értesüléssel, amelyet *Gergan* tiszteletes nyert volt a *ridzongi apáttól*. Ez is azt állította, hogy Szkander bég *Dzongkulban* tanult a

híres lámától, Kunga Csozslegsztől. (L. a XV. fejezetben.) Mindamellett Csoma jelentéseiben vagy más egykorú feljegyzésekben nyomát sem találjuk a dzongkuli tartózkodásnak. Nem lehetetlen, hogy Csoma egyszer-kétszer maga is meglátogatta Dzongkulban Kunga Csozslegszt, aki, mint tudjuk, több ízben felkereste *csilingpa* (európai) barátját a zanglai kolostorban. Az, hogy Csoma dzongkuli tartózkodását úgy a ridzongi kusóg, mint a Ridzongtól ugyancsak távoleső Jugar öreg lakója is megemlítette, tényre látszik utalni.

Tszetan Dordzse többi adata is pontosan beleilleszkedett a Lehben és Zanglában szerzett értesülések egységesen kialakuló képébe. Elmondta, hogy Szkander bég mestere, Szangje Puntszog láma társaságában lakott a phuktali kolostorhoz tartozó egyik kunyhóban.* «Szangje Puntszog nagy láma volt és Szkander béget a tibeti nyelvre és a *bod-csoz* (buddhizmus) tanaira oktatta» — beszélt a jugari öreg. — «Szkander bég együtt érkezett Szangje Puntszoggal, aki nagyon szerette Szkander béget és megtanította mindarra, amit ő maga tudott.» Aztán elmondta Tszetan Dordzse, hogy a kunyhó, melyben Szkander bég és mestere lakott, már régen összeomlott, de meg tudja mutatni a helyet, ahol egykor állt. Mikor a kunyhó rombadőlt, folytatta Tszetan Dordzse, eljött *Teta* faluból Szangje Puntszog fivérének, Rincsen Tobdannak a fia, *Puntszog Antszuk*, és ami tárgyat a romok között talált, magával vitte szülőfalujába.

A jugari öreg és Ise namgjal is félreérthetetlenül *Teta* néven említette Szangje Puntszog láma faluját, amely Duka művében *Tisza* (angolosan : Teesa) formában szerepel. Nem valószínű, hogy a zanszkáriak helytelenül ejtették volna az előttük jólismert község nevét ; inkább feltételezhet-

* «(A láma) lekötötte magát, hogy ittmarad és dolgozik november 10-től kezdve a jövő év nyári solstitiumáig, velem lakván a pukdali zárdában, családja birtokához tartozó egyik szobában.» (Csoma jelentése, I. Duka magyar kiadásában a 63. old.) A fordítás nem szabatos, az angol eredeti *szoba* helyett *apartmentet* (lakás) mond. Ez a lakás egy különálló kunyhó volt.

jük, hogy a téves elnevezés úgy került Duka könyvébe, mint Zangla helyett Yangla. Meglehet, hogy Csoma, ki maga panaszkodott egyik levelében a nehézségekről, amelyek a tibeti szavak latinbetűs írásával járnak, Teta nevét is az eredeti tibeti írásmód visszaadásával próbálta lejegyezni, amit Duka a kéziratból talán hibásan másolt le. Csoma a legtöbb tibeti szót ilyen kísérleti módon írta le elentéseiben és csak később, Kalkattában állapodott meg a tibeti nyelv egységes, rendszeres latinbetűs kifejezőmódjában. Úgy a tibeti írás, mint ennek tudományosan elfogadott latinbetűs átírása, mely a tibeti jeleket pontosan visszaadja, *eltér a kiejtéstől*. Például Szangje Puntszog neve így szerepelt Csoma Tibeti Szótárának címlapján: *Sans-RGyas Phun-tshogs*. Akárhogy álljon is a dolog a falu nevével, azt hiszem, a zanszkáriak kiejtésében kell helyes formáját elfogadnunk.

Duka könyvéből és Csoma leveleiből tudjuk, amit a jugari öreg is megerősített: Csoma nem időzött állandóan a phuktali kolostorban, hanem Tetában is töltött hosszabb-rövidebb időt. Teta kb. kétnapi járóföldnyire fekszik Phuktaltól, a Szanszpo egyik mellékfolyójának völgyében, s az odavezető ösvényt Ise namgjál meg is mutatta nekem a szurdok torkolatánál, mikor Phuktalból visszatérőben átkeltünk a kis hegyifolyón. Ha Kulun át mentem volna vissza Indiába, akkor útam Tetán át vezetett volna, de főntebb kifejtettem, hogy le kellett mondanom erről az útvonalról. Bár nagyon szerettem volna Tetát is fölkeresni, a namgjállal folytatott megbeszélés után el kellett ejtenem a tervet, mert ez legalább öt nappal megnyújtotta volna zanszkári tartózkodásomat, nem is szólva a Szanszpo völgyénél is nehezebben járható nyomdokról. Semmiképpen nem vállalkozhattam már a tetai kirándulásra, hiszen hálát adhattam Istennek, hogy Phuktalig el bírtam jutni. A Kas-mirba való visszatérés feladata amúgy is még előttem állt és elég nagy próbára tette megfogyatkozott erőimet. E szerint megelégedtem a Phuktalban szerzett adatokkal. Eggyel több okom van így arra, hogy ha módom lesz rá és egészségem is lehetővé teszi, még egyszer felkeressem Zanszkár

kietlen, de csodálatos és feledhetetlen földjét. Hiszen minden ottani megpróbáltatásom dacára is olykor szinte a honvágy erejével húz, vonz vissza magához Nyugattibet otthontalan körengetege.

Miután Tszetan Dordzse közléseit a namgjal hindusz-táni tolmácsolásával lejegyeztem, velük együtt a kolostorba indultam. Útközben a láma, ki reggel lejött a gompából, a címzetes uralkodóval beszélgetett, s ez tolmácsolta nekem, hogy a kolostorban mitsem tudnak Szkander bég ottartózkodásáról. Ez annál inkább meglepett, mert Duka közlése szerint dr. Leitner látogatásakor, 1866-ban, a phuktali apát igen lelkesen nyilatkozott Szkander bégről, a *csilingi dászáról* («európai tanítvány» — Duka szövegében: *Philangi Dasa*). — «(Leitner) jelentéseiből úgy értesülünk, — írja Duka* — hogy Kőrösinek rokonszenves egyénisége mara-dandó befolyást hagyott ott maga után s hogy a főapát ennek alapján nemcsak a legnagyobb előzékenységgel fogadta Leitnert, midőn értesült, hogy ő Csomának honfiktársa, de legott ajánlkozott, saját felelősségére, ötöt személyesen Lassáig elkísérni, sőt megígérte ezen főpap még azt is, hogy a Lassába vivő útra kész lesz bárkivel elindulni, ha tapasztalni fogná, hogy a tudományért oly hő lelkesedéssel van áthatva, mint volt Kőrösi.»

Leitner eredeti jelentéseit nem olvastam, de ha 1866-ban ilyen kedvező benyomást nyert Phuktalban, azóta ugyan-csak megváltozott a helyzet. Midőn a keskeny, mcredek ösvényen a gompa kökerítésének bejáró tornyocskájá-hoz értünk, elénk jött a főláma egy csomó szerzetessel. Phuktalban azidőszerint úgylátszik interregnum volt, mert a gompa élén nem reinkarnált kusóg, hanem csak egy vezető láma állott. Ez a tiszteletreméltó személyiség ijesztően piszkos és meglehetősen baromi képű ember volt. E tekintetben alig ütött el társaitól, akik bámész tekintettel álltak körülöttem. Nagyon emlékeztettek a lámajurui pofákra. A namgjal tolmácsolásával kikérdeztem a vörössüveges fő-lámát, ám ez egyáltalán nem akart tudni Szkander bégről,

* Lásd Duka magyar kiadását, 152. old.

noha a fejedelem és Tszetan Dordzse részletesen elmondtak róla mindent, amit csak tudtak. Elolvastattam vele azokat a tibeti leveleket is, amelyeket Gergan tiszteletes és Mr. Ashai intéztek a ridzongi apáthoz. Sejtellem sincs, vajjon csak alakoskodott-e a kitűnő papi ember — ő tudja, mi oka lehetett rá — vagy pedig tényleg nem tudott semmit arról, hogy százkét évvel azelőtt milyen nevezetes lakója volt kolostorának. Én csupán a «Szkander bég» kifejezést értettem meg válaszából, mikor kérdő tekintettel lámáihoz fordult, akik mind fejükkel bólogatva adták értésünkre, hogy sohasem hallottak felőle. A namgjal útján erre felkértem a főlámát, nézne utána a kolostor évkönyveiben vagy más hasonló feljegyzéseiben, mert kétségtelen, hogy Szkander bég, Szangje Puntszog tanítványa és Kunga Csozlegs barátja, százkét évvel azelőtt ott lakott. A jugari öreg is megismételte állítását, hogy meg tudja mutatni egykori cellájának helyét. De a rosszképű apáthelyettes nem hajlott a szóra, kijelentette, hogy a kolostor nem rendelkezik oly feljegyzésekkel, amelyekből a kívánt adat megállapítható lenne.

Nem foroghatott fenn semmi kétség, hogy Csoma valóban a phuktali gompa lakója volt. Ezt bizonyította Csoma egykorú jelentésén és dr. Leitner közlésén kívül Gergan tiszteletes, a ridzongi kusóg, és Tszetan Dordzse állítása is. Nem vesztegethettem az időt azzal, hogy a főlámát megpuhítsam, már ha t. i. csak ravaszkodott. Értésére adtam a namgjal tolmácsolásával, hogy emléktáblát fogunk elhelyezni a kolostor bejáratánál. A jeles férfiú egyetlen szóval felelt:

— *Baksis!*

Baksis! Ezt az arab szót megtanulta és ismeri egész Kelet. Phuktal borotváltfejű főlámájának homályos agyában semmi más gondolat nem derengett föl, amikor a messze-földről jött, tisztaéletű, önfeláldozó, nagy tudósról hallott, a nyugat első fiáról, aki hosszú évek nehéz küzdelmei árán megtanulta Tibet nyelvét és vallását. Baksis! Borravaló! Amiért ökopaszága nagykegyesen megengedi, hogy egy kőtáblát illesszünk a kolostor dísztelen kapujára! De hiába,

mitsem változtathattam a helyzeten, legföljebb csak a tapasztalatot könyvelhettem el, amint arra a mérhetetlen különbségre gondoltam, amely a phuktali lámákat Zangla Gompa derék és kegyeletes láma-örétől elválasztotta. És miután számomra az emléktábla elhelyezése és épségbenmaradása volt a legfontosabb, megígértem a főlámának, hogy lesz baksis — de jónak láttam az ügy fontosságát egy kis kegyes hazugsággal is hangsúlyozni. Kijelentettem, — s barátom, a namgjal igen erőyes hangon tolmácsolta szavaimat — hogy az emléktábla elhelyezése a kasmiri *Szerkár* (kormány) tudtával és helyeslésével történik, s ha valami baja esnék a jövőben, a kormány felelősségre fogja vonni a kolostort. Vigyázzanak tehát, mert Ise namgjal, a padami címzetes uralkodó, megbízott azzal, hogy időnkint ellenőrizze, milyen állapotban van a kőtábla!

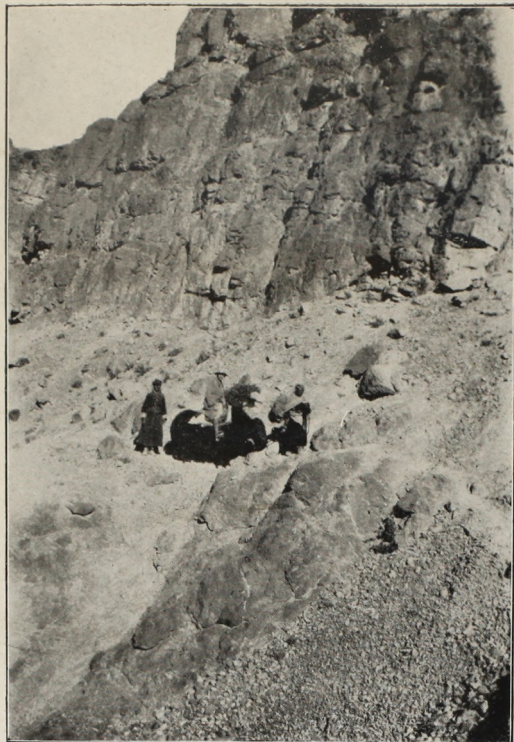
Ez utóbbi intelmet nyugodtan hozzáfűzhettem, mert a megértő fejedelem már útközben megígérte, hogy ő — miután úgysis minden évben el szokott látogatni Phuktal vidékére — gondoskodni fog az emléktábla jókarbantartásáról. Szavatartó, nemesérzésű embernek ismertem meg s ezért inkább bíztam ígéretében, mint abban a hatásban, amelyet föllentésem a főlámára tett. Annál is inkább, mert mint említettem, Ise namgjal oly nagy tiszteletnek örvendett Zanszkárban, mintha az üres fejedelmi címen kívül a tényleges hatalomnak is birtokában lett volna.

Ezekután, a baksis reményében megjuhászkodott lámák vezetésével, beléptünk a gompa udvarára. Az épületcsoportok egymás fölé tornyosuló terraszait ormótlan lépcsők kötötték össze. Jóformán két kunyhó sem állt egy szintben a függőleges hegyoldalba vájt és hozzáépített kőerkélyeken. Csodálatos embertanya volt, az bizonyos. Az egyik ház mellett, nyitott ólban, heverve kérődzött derék jakom, amely előző nap végigcipelt a pokolbeli ösvényen. Gazdája valami nyomorúságos kórókupacot vetett elébe, de az óriási állat egészen meg volt elégedve a sovány lakomával. Egyre följebb kapaszkodtunk a terraszokon, míg végre egy kis négyszögletes üres térségre jutottunk. Ugyanolyan kőerkély volt ez, mint amilyen a többi kunyhónak szolgált

93. A Szanszpo-völgy úttalan útja.

94. Jakháton Phuktal felé.

95. A phuktali kolostor. (A kép közepén fõnn, a kiugró szirtfok árnyékában, két világosabb folt közt látható az a barlangnyílás, amely alatt egykor Csoma kunyhója állt.

talapzatul, de ház nem állott rajta. Tszetan Dordzse a szikla tövére mutatott és így szólt:

— Itt állt Szkander bég és Szangje Puntszog láma kunyhója!

Sem ő, sem a lámák nem tudták megmondani, mikor dőlt össze a kunyhó. A jugari öregnek a 25 évvel azelőtt elhalt Tasi Morup mutatta meg a ház helyét s már ő is mint régen történt dologról emlékezett meg a kunyhó romlásáról. Ezt összevetve azzal az adattal, hogy Szangje Puntszog *unokaöccse* a kunyhó összedőlte után a romok közt talált tárgyakat magával vitte Tetába, hozzávetőleg megállapítható, hogy legalább 50—60 év telt el azóta.

Megvizsgáltam a kunyhó állítólagos helyét s úgy találtam, hogy valóban háznak kellett egykor a kis kőterraszon állania. Több phuktali kunyhó épült úgy, hogy hátfalukat maga a meredek sziklafal pótolta s a háztető nyitott erkélyét egy, a sziklába vájt négyszögletes barlangocskával toldották meg. Ilyen barlangnyílás tátongott a sziklafalban az üres terraszfölött is, körülbelül oly magasságban, hogy egy alatta épült tibeti típusu házikó tetejéhez csatlakozhatott. Még inkább bizonyította ezt az a körülmény, hogy a sima szirtfalban ásító barlangnyílást manapság *sehonnan sem lehet megközelíteni*. Ottlétét tehát nem magyarázhattam mással, mint azzal, hogy egykor tényleg egy kunyhó tető-erkélye szolgált bejáratául.

A kunyhó helyén állva végigtekintettem a gomba alanabb fekvő házcsoportjain és a szakadék mélyén zúgó Szanszpo komor völgyén. Ez a kép tárult százkét évvel előbb Tibet magyar remetéje elé. Ugyanez a kép, szakasztott úgy, amint akkor az én szemeim látták. *Hiszen Zanszkárban ma is minden olyan, mint száz esztendővel vagy akár évszázadokkal azelőtt volt.* Az ország kétségbeejtő ösvényeit róva, midőn a primitív állapotok oly nagy mértékben fokozták nélkülözéseimet és fáradalmaimat, mindezért az a tudat kárpótolt, hogy semmi sem változott arrafelé, amióta a nagyenyedi vándor lábai érintették a Szanszpo-völgy irdatlan kősisivatagát. Eltekintve a sohasem pihenő természet átalakító munkájától, amely esővel és széllel, földomlásokkal

és áradásokkal mintázta át a tájkép arculatát, Zanszkár ugyanazt a képet mutatta nekem, amilyenek Kőrösi Csoma Sándor szeme látta.

Onnan, a sziklafal alól végigtekinthettem a kolostor tövében elterülő hosszúkas térségen s a folyó túlsópartján fekvő Jugar falu oázisán. Ezt a két, egymást kiegészítő köralakú platót közepén a Szanszpo mély szakadéka szelte át, míg mögöttük a völgy kettős hegysorának pusztá sziklafalai meredtek a magasba. Szemben a kolostorral, a kitáguló völgykatlan túlsó, délnyugati végén, a szurdok ismét összehűült és a folyó meredek kőszalak alvilági kapuján át tűnt el szemem elől. Ezen a bejárón át érkeztem Phuhtalba előző este. Az egész táj kimondhatatlanul rideg, vad és idegen volt, de azért a déli napsütésben mégis lenyűgöző, marasztaló hangulat áradt végig rajta. Vonzott, ahogyan talán a mélység szédítő torka vonzza a belétekintőt. S átéreztem, hogy az a szegény, nyomoruságos nép, amelyet sorsa a Világ Tetejének e sivár tájaira rendelt, szereti földjét s éppúgy ragaszkodik hozzá, mint a szerencsésebb nemzetek ragaszkodnak dúsabb hazájukhoz. Az iszonyú kőpusztaság minden talpalatnyi termő foltját birtokukba vették és nehéz, verejtékes munkával kényszerítették megadni a mindennapi betévő falatot. És siralmas településeik közelében a legvadabb, legzordonabb szirtfokokra felépítették kolostoraikat, amelyek minden ősi, sötét babonán túl is a Buddha tanítását hirdetik — a Buddha tanítását, amely szerint ez a földi élet, és minden formát öltött lét a végtelen világban, csupán mulandó, megtévesztő álom, tartalmatlan, szétfoszló látomások szakadatlan sora, melyből a bölcs kiszabadulni igyekszik, hogy soha vissza ne kelljen térnie többé a változó, örökös szenvedéstől kísért létezés rab-ságába. Ó, milyen hatalmas mégis *Májá*, a Természet, a formákba zárt lét illúziójának ereje; még ettől az igazi siralmak völgyétől, a hosszú tél és rövid nyár koldusszegény hazájától, a végeszakadatlan nélkülözés és gyötrellem ellen-szomjasan tapadó emberlélek! Küzd, szenved, tűr, lemond, hogy mégis, mégis éljen, leheljen, eszméljen, a mulandóság

súlyos bilincsébe verten! És ha így van, vajjon nem embe-
ribb, élethez szabottabb-e az a parancs, hogy «vedd föl keresz-
tedet és kövess engem?» Hiszen az Ő követésének útja is a
Határtalan Valóság felé vezet — ám a föld göröngyében
botorkáló, börtönbe zárt lelket örvendetesebb, biztatóbb,
nagyobb tettekre ösztökélő szózattal emeli magasba.

Mit gondolhatott Szkander bég, mikor végigtekintett
ezen a meseszerű, valószínűtlen, döbbenetesen rideg világon,
itt? Kívánhatta, remélhette-e, hogy az ínség e kőkalodájába
zárva találja meg véreit, nemzetének elveszett rokonait?
Vagy a messze északi pusztákon kalandozott a képzelete,
ahol mokány paripákon tatárképű húnivadékok vágtatnak
a határtalan rónán? Ázsia tájait járva sokszor ötlött agyamba
a gondolat: vajjon nem alakult volna-e Kőrösi Csoma Sán-
dor élete még tragikusabban, nem várta volna-e még kese-
rűbb vég gyászos összeroppanása, ha történetesen *sikerül*
felfedeznie fájának elkallódott testvéreit? Ha csakugyan ma-
gyarokra bukkan ott, az elesett népeknek, a nyomor és kez-
detlegesség szűk korlátai közt tengődő fajoknak tengeré-
ben? Vajjon nem borzadt volna-e meg akkor? És ráeszmélt
volna a nagy igazságra, hogy «szent kelet vesztett boldog-
sága», ha valaha megvolt, immár örökre elveszett és hogy
mindennél nagyobb és dicsőbb jótétemény volt az, ami
kicsiny nemzetével történt: kiszabadult a fejlődés minden
lehetőségétől elzárt, a folytonos szétporlódásra s beolvad-
ásra ítélt, rövidéletű nép-egyedek reménytelen küzdő-
porondjáról, hogy a nyugaton új hazát teremtve magának,
minden természetes átalakuláson, behatáson, küzdelmen,
veszedelmen és bajon túl *mégis megőrizze különálló létét,*
nevét és nyelvét, s a kikerülhetetlen szétkallódás és egy szürke,
kevert néptengerbe való nyomtalan beolvadás helyett, ezer
esztendő viszontagságán keresztül, elhanyatlásai után min-
dig újból talpraállva, mint valami magányosan álló erős
szikla az ostromló tenger közepén, a maga mivoltában áll-
jon Európa nemzetei között nyugaton, a kelet kapujában.

De Kőrösi Csoma Sándor nem volt naiv fantazista. Ő
kutatni indult és nem «fedezett fel» magyarokat, valamerre
csak egypár hasonló hangzású szóra bukkant. Ha ilyen

nyelvészeti összehasonlításokkal próbálkozott, megszólalt benne a tudós kritikája is: «*Kifogásnélküli-e ezen feltevés, azt bizton állítani ki merné?*»* Nem, a nagy magyar kutató nem adta át magát gyermeki ábrándoknak Zanszkár sziklái közt: azért viselte el bölcs közönnyel a nélkülözéseket, mert az igazi tudós lelkesületével akart beléhatolni a maga elé tűzött feladat mélységeibe és fölszínes diletánskodás helyett teljesértékű, befejezett egészet óhajtott adni. Önérzete, mely arra sarkalta, hogy «kötelezettségének» eleget tegyen, csak fokozta akarateréjét, de mikor a tibeti szövegek hosszúka papírlapjait maga elé teregette, elfelejtette kötelezettségét, a brit-indiai kormány csekély támogatását, mindent, egyedül a tudásszomj, a kitűzött komoly cél elérésének gondolata fűtötte nagyratörő szellemét.

Az volt az érzésem, mikor a phuktali sziklán magam elé idéztem a magányos magyar alakját, hogy elgondolásom közelebb férközött igaz mivoltához azoknál a közkedvelt beállításoknál, amelyek romantikus ködbe burkolva Csoma egyéniségét, vakon mennek el életművének nagy, kézzelfogható tényei és eredményei mellett.

Azután leszálltam Szkander bég hajdani tanyájának színhelyéről és a kolostor szentélyéhez vezető lépcsőn a nagy barlangba indultam. A magas, tágas barlangot elől kőből épített mellvéd zárta be, melynek peremére hosszú póznákon hatalmas imamalmokat szereltek föl. A barlang mélyén csorten állt, s egy mély kútba csorgó ér vize újabb imamalmot forgatott. A lámák felsorakoztak a barlang erkélyén és lefényképezhettem a díszes társaságot (96. kép), amely nem emlékezett arra a nagy idegenre, kinek egykori ottléte a világ szemében értékesebb hírt, nevet adhatott a fantasztikus sziklafészeknek, mint a csorteneikbe rejtett sok-sok erekle.

Bejárva a kolostorhegyet, amely bizarr szikláival és furcsa épületcsoportjaival az idősebb Brueghel képzeletszülte tájképeit idézte elém, visszatértem táborhelyemre, hogy az emléktábla elkészítéséhez lássunk. Amilyen simán

* Lásd Duka magyar kiadását, 50. old.

ment minden Zanglában, annyi zökkenővel, akadállyal járt szándékaim keresztülvitele a phuktali gompában. Sem a kolostor léhűtői, sem Jugar lakói közt nem akadt kőfaragó. Ekkor Ise namgjal, aki már addig is mindenben oly hathatósan támogatott, *maga vállalkozott a szöveg kivésésére*. Sajnos, Phuktalban nemcsak kőfaragó, de faragásra alkalmas kő sem került. A palás kőlapokról nagy szilánkok pattogtak le a véső alatt. A padami fejedelem kezdetleges eszközökkel, kalapács helyett követ használva, dolgozott. Ugyancsak lapidáris stílusban, rövid szöveggel pingáltam a felirat magyar és angol szavait a kőlapra, de két-három tábla is elrepedt, míglen egy vastagabb kővön elkészülhetett az írás. A namgjal egész délután pengette vésőjét, amelyet bölcsen, minden eshetőségre számítva, Padamból magával hozott, de még a leszálló éjszaka is munkában találta. Viharlámpám és a tűz világánál dolgozott fél éjjel. A tábla persze még kezdetlegesebben ütött ki, mint a zanglai feliratok. De mégis elkészült és másnap, szeptember 17-ének reggelén felilleszthettük a kolostor kapujára.

Előző este újból visszatért a láz és reszketve, dideregve töltöttem a fagyos éjszakát. Reggel azonban felvillanyozott a tudat, hogy elérkeztem nyugattibeti utam céljainak utolsó lépéséhez. A jókora kőlapot felcipeltük a meredek ösvényen s a gomba bejáratánál megfelelő helyet kerestünk számára. A kapu fölött négyszögletes nyílás tátongott a kiugró kőeresz alatt, oda erősítettük föl a táblát, mert így minden oldalról védve maradhatott az eső és fagy behatásától. A főláma és társai egész idő alatt körülöttünk settenkedtek. Nyilván nem a felirat elhelyezése, hanem a kilátásba helyezett baksis érdekelte őket. A kő helyreillesztésének munkáját az ex-fejedelem és két kasmiri szolgám végezte. Hanem ezzel nem ért véget a nehézségek sora. Meg akartam örökíteni a táblát, de a kapuhoz meredeken fölfelé lejtő ösvényen sehol sem bírtam fényképezőgépet olymódon felállítani, hogy kielégítő képet kapjak. A világosság iránya sem kedvezett. Hosszas kínlódás után, a sziklafal egy kiszögelésére kapaszkodva, gépet kézben tartva kellett megcsinálnom a felvételt. Persze csak pillanatfelvételtől lehetett szó s még

így is csak alulról, ferde szög alatt állíthattam be a gépet. Mikor néhány héttel utóbb előhívtam úti felvételeimet, igen lehangoló eredményt kellett elkönyvelnem a phuktali felirattal kapcsolatban: a kedvezőtlen körülmények és a rövid megvilágítás folytán csak elmosódott, nagyon gyenge képet kaptam, amely reprodukálásra nem is volt alkalmas.

A phuktali táblán ez a felirat áll:

E KOLOSTORBAN LAKOTT
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR
A TUDOMÁNY ÖNFELÁLDOZÓ HŐSE
1825 AUG. 12-TŐL 1826 NOVEMBERÉIG.

A. CSOMA DE KÖRÖS
FROM HUNGARY
A HEROIC PIONEER AND SCHOLAR
LIVED AND WORKED HERE
FROM 12. AUG. 1825 TO NOV. 1826.

A dátum nem egészen szabatos, hiszen Csoma Tetában is időzött 1825—26-ban. De minthogy a gompában való tartózkodásának tartama pontosan nem volt megállapítható, elfogadtam a Duka művében közölt megállapítást, amely — Csoma jelentésének alapján — a fönti dátumokkal jelzi tudósunk phuktali tartózkodását.

Mielőtt szótlán kegyelettel búcsút vettem volna Phuktaltól, néhány rupiát nyomtam a föláma markába. Szélesen vigyorogva erősítgette, hogy a kolostor vigyázni fog a táblára. Biztonság okából szigorú képpel még egyszer megismételtem fenyegetésemet — a kasmiri kormány tagjai bizonyára nagyokat csuklottak aznap...

Összeszedtük málhánkat, előállt a jak, amely a gompában jól kipihente magát, a Csárból aznap reggelre odarendelt teherhordó emberek is megérkeztek. Mindenesetre jobb közérzetben hagytam el Phuktalt, mint ahogy jöttem. Nyergemben hátrafordulva, az összeszoruló szurdok sziklakapujában még egyszer végignézttem a kis völgykatlan hasonlíthatatlan tájképén. Szemem hosszan pihent a kolostor szirtfokán és a kőfalban sötétlő barlang kicsiny nyílásán, amely alatt egykor Szkander bég kunyhója állt. A nap

ragyogó fénnel sütött s a fantasztikus házcsoporthoz fehér foltjai majdnem barátságosan intettek utánam a sötét sziklafal felől. Akkor aztán lehullt mögöttem a kőkarpit és ismét a Szanszpo zord sziklavölgye tárult elém.

XXIV.

Kasmiron át vissza Indiába.

Jakom lassan, kimért léptekkel kocogott a félelmetes ösvényen, amely annyira elgyötört két nappal előbb, Phuktal felé utaztomban, midőn láztól vacogva, szédülve kapaszkodtam a nyeregkápába. Most már jobb erőben, fényes nappal jártam az úttalan utat és könnyebben vergődtünk át a Szanszpo pokoltornácán. Utolsó filmemen megörökítettem a nyomdok egyik pontját, Phuktal felé fordítva jakom fejét, hogy a kis csoport s a meredek hegyoldal utam utolsó szakaszára emlékeztessen. A készülék beállítása a mélység fölé kiugró sziklán meglehetősen veszélyessé vált, de Abdulla annál büszkébben pattintotta el a zárat.

Valami nagy, derűs nyugalom töltött el; a jólvégzett munka s a lerótt kötelesség tudata jutalmazott. Önkéntelenül a költő szavai csengtek fülembbe: «Ez jó mulatság, férfimunka volt» — bár józan mérlegeléssel aligha találhattam volna mulatságosnak utam utóbbi heteit.

Bizony, most, hogy a befejezett munka s a kitűzött cél elérése után már csak a visszatérés gondja foglalkoztatott, nem állt többé előttem oly vezérlő feladat, amely erőimet a végsőig fokozva minden akadályon átsegíthetett. Az út fáradalmai, a gyatra táplálék s az éjszakák egyre fokozódó hidege napról-napra jobban megviseltek. Minden nagy erőfeszítést elernyedés követ.

Ennek dacára is ragaszkodtam elhatározásomhoz, hogy erőltetett menetekben teszem meg a Kasmirba visszavezető utat. Minél előbb civilizáltabb vidékre kellett jutnom, hogy orvosi kezelésben részesülhessek. Padamba, mint onnan jövet Phuktalba, két nap alatt értünk. Csak éppen az éjt töltöttük régi padami táborhelyünkön, másnap, szeptember 19-én

nekivágtunk a Zanszkár-völgy ösvényének. Hanem előbb őszinte hálával és megindult érzéssel vettem búcsút a padami címzetes fejedelemtől, a derék, nagyszívű Ise namgjal-tól, akinek oly sokat köszönhettem. Nélküle sohasem jutottam volna Phuktalig. A szegény, de talpig nemes tibeti csak nagy erőltetésre fogadta el a felajánlott összeget, s ezt is csak abban a formában, hogy lova használatáért fizetem a szokásos bért. Látva, milyen földhözragadt sorban él, nagynehezen még egypár rupiát tukmáltam reá azon a címen, hogy ezt az összeget, melyet a kőtábla vésésére szántam, úgylis ki kellett volna adnom, ha Phuktalban kőfaragót találok. Hangsúlyoztam azonban, hogy áldozatkész szíveségét nem viszonzozhatom azzal a néhány pénzdarabbal és mindenkor hálával és szeretettel fogok megemlékezni róla. Ise namgjal még egyszer ünnepélyes ígéretet tett, hogy gondját viseli a phuktali feliratnak, sőt időnkint Zanglába is ellátogat, bár az ottani táblák sorsa jó kezekben van letéve. Ise namgjal emléke is hozzájárul ahhoz az érzésemhez, amely már most, alig másfél év múltán, szinte honvágyként hív vissza Nyugattibet vad tájaira. Elszomorít a gondolat, hogy soha többé ne szoríthassam meg zanszkári barátom durva, becsületes kezét, azt a kezét, amelyet oly önzetlen, oly lelkes megértés vezetett, amikor kőbe véste Kőrösi Csoma Sándor emlékét.

Visszafelé utazva a Zanszkár völgyében, nem egyszer éreztem volt útitársam, Pandit Kánthráam Dár hiányát. Jövet az ő hivatalos tekintélye sok könnyítést szerzett, de most, hogy egymagam jártam az ösvényt, váratlan nehézségek tornyosultak elém. Többek közt, miután átkeltünk a Zanszkár-folyó kötélhídján, az első községben nem sikerült teherhordó embereket és lovat szereznünk. A faluban egy-két vénasszonyon és gyermekén kívül teremtetett lélek nem mutatkozott, s mikor a falusi előljáró, a *lambardár* után kérdezősködtünk, azt felelték, hogy a többi falubelivel együtt a mezőn dolgozik. A Padamból velünk jött egyik kulival — aki törte a kasmiri nyelvet — és Abdullával portyázni indultam, hogy megtaláljam a *lambardárt*. A frissen betakarított árpakazlak közt, jó messzire a falutól, egy lovat pillan-

tottunk meg. Közelben dolgozó gazdájának tiltakozására ügyet sem vetve, Abdulla birtokába vette a lovat és immár nyeregben, korbácsát ádáz haraggal pattogtatva nyargalt utánam. Az előljárót nem sikerült előteremteni, a mezőn dolgozó rongyos tibetiek mindig másfelé mutattak, hogy ott valahol lesz a *lambardár*, mi pedig eredménytelenül vágattunk ide-oda a völgy széles térségén. A földművelők is bujtak, menekültek előlünk. Nyilván semmi kedvük sem volt a sürgető őszi munka idején otthagyni földjüket. Már jó másfélórát elvesztegettünk a hiábavaló nyargalászással, midőn Abdulla végkép türelmét veszítve, ráeszmélt a régebevált ázsiai módszerre és kasmiri mivoltának büszke tudatában arra biztatott, hogy fogjunk erőszakkal teherhordókat. Lovat már rekvirált, nem tehettünk hát egyebet, mint-hogy egyenként hajtottuk fel az öntözőcsatornákban és kazlak mögött elrejtőzött nyavalyásokat. Rimánkodva próbáltak eloldalogni, de Abdulla, mint valami Dzsingisz Khán-reinkarnáció, korbácsütésekkel terelte maga előtt a boldogtalan zanszkáriakat. Bántott a dolog és rosszulesett erőszakot alkalmaznom, de kénytelenek voltunk az ellenszenves rendszabályhoz folyamodni. Magam is felöltöttem a katonaságnál annakidején begyakorolt mű-harag arckifejezését és ordítva, lovaglópálcámat suhogtatva nyargaltam erre-arra, fenyegető mozdulatokkal hajtvam magam előtt a szegény robotosokat.

Végre összeszedtük a szükséges számú teherhordó embert; s a ló gazdáját is kényszerítettük, hogy velünk tartson. Mikor aztán sorsukba beletörődve hátukra szedegették a málhát, megoldódott a nyelvük s a kasmirit beszélő kuli tolmácsolásával elpanaszolták, hogy mikor jövet a pandit társaságában arra haladtunk, a fizetéssel megbízott padami thekidár, Abdurrahmán, egy árva rézpénzt sem adott a teherhordóknak, ellenben ütlegekkel fenyegette a falubelieket, ha egy szót merészelnének szólani. Így fest a kasmiri közigazgatás Zanszkárban. A megyei hajdú rangjában álló csirkefogó, felhasználva a maga s a pandit hivatalos tekintélyét, megrövidítette az ágrólszakadt falubelieket és zsebre-vágta a kezéhez fizetett összeget. Az ijedt népség ezért pró-

bált elrejtőzni előlünk és most is csak vélt *angrézi* (angol) mivoltomban bizakodva merték elpanaszolni bajukat. Természetesen megnyugtattam a boldogtalanokat, hogy kifizetem nemcsak aznapi bérüket, hanem a multkorit is, hozzáteve, hogy ne féljenek, ellátom a bitang thekidár baját. Kasmirból írtam is ez ügyben a panditnak Kargilba, de arról már nem állok jól, hogy megtorló lépések történtek, sőt, amennyire a kasmiri közigazgatást ismerem, félek, hogy Abdurrahmán mai nap is büntetlenül nyomor-gatja a szegény zanszkáriakat.

Szerencsére nem soká kellett a kuliváltással bajlódnom, mert Pheben egy kis karavánnal találkoztam, amely teher nélkül igyekezett Panyikarba. Onnan akartak egyet-mást felhozni Zanszkárba, s a kis csoport vezetője, egy balti muzulmán, örült a kedvező alkalomnak, hogy oda-menet is kereshet néhány rupiát. Abdullának is jutott egy lógós lovacska s Guláma is nyeregbe ülhetett időnként, bár a kíméletre nem szolgált rá. Egyre haszontalanabbnak bizonyult, sőt még lopáson is rajtakaptuk.

A rendkívül hideg éjszakákat többnyire álmatlanul töltöttem, mert képtelen voltam átmelegedni tábori ágyamban. Éjjelente a sátramban előkészített mosdóvíz egyetlen szilárd jégdarabbá fagyott a mosdótálban s reggel a tűzön kellett felolvasztani. Derékaljam, egy paplanhoz hasonló, vattázott indiai *razái*, túl vékony volt és hiába raktam magamra minden rámteríthetőt, alulról, az ágy vitorlavászon lapján át is behatolt a dermesztő hideg. Ahol szalmát keríthettünk, ágyam helyett a földön aludtam és valamivel jobban fel bírtam melegedni. Táplálékom is egyre hasonlóbba vált Abdulla kosztjához, ami nem elégített ki, mert képtelen voltam akkora rizsadagokat magambatömní és megemészteni, mint a gyakorlott kasmiriak. Kasmirra gondolva, mintha valami «Igéret Földje» intett volna felém. Hanem odáig még jókora út állt előttünk.

Szeptember 21-én keltünk át a Penszi La-hágón, amelynek környékét friss hó borította. Aztán erőltetett menetekkel folytattuk utunkat a Szuru mentén lefelé, éjszakánként többnyire más helyeken táborozva, mint mikor Zanszkár

felé haladtunk volt. Ezúttal például a *Sumsa Bransza* nevezetű puszta térségen, a folyóparti csenevész füzesben éjszákáztunk, ahová Tasi Tondzseből egy nap alatt jutottunk el. A kietlen tanyán óriási máglyát gyújtattam és fél éjjel, folyvást szítva a tüzet, melegedtem sátram előtt, a szó szoros értelmében *fázva* a lefekvéstől. Reggelenként is a tűz mellett tértem magamhoz a fagyos éjszaka dermedtségéből. A sumsabranszai táborhelytől megint egy nap alatt akartam megtenni az utat Panyikarig, Parkacseben meg sem állva. De ha meg nem is álltam a gleccserek tövében elterülő kis faluban, azért elég emlékezetes incidensem fűződik hozzá.

A Pheben szerzett ló, mely Panyikarig volt hivatva szállítani engem, még cifrább rossz szokásokkal rendelkezett, mint a *Cavallus Equus* speciesének többi szegény tibeti példánya. Határozottan az volt a benyomásom, hogy ez az állat eszelős, valami baj esett az agyával. Talán egyszer lezuhant és megsérült, vagy a hajcsárok durva bántalmazásaira emlékezett. Lépten-nyomon vad ijedtséggel ugrott félre a nagy kövek elől, minden mögötte vagy mellette lépdelő embertől megriadt és ha szembejövő vagy közelben legelésző lovat szimatolt, füleit hegyezve olyan vérfagyasztó üvöltésbe tört ki, aminőt még a harctéren halálrasedzett lovaktól sem hallottam. Nem volt az nyerítés, hanem valami örült, ijesztő vonítás, vagy elnyujtott éles röhögés, s az én előbb túlfeszített, majd annál inkább elernyedő idegeimre oly gyötrelmesen hatott ez a fülhasító hang, hogy valami beteges, vad düh öntött el, valahányszor felhangzott. Ilyenkor a boldogtalan pára arkifejezése — mert állatoknak is van arkifejezésük! — kimeredő, lobogó tekintetű szeme és vicsorgó fogai kétségtelen agybántalomra vallottak. Idegeim és a hosszas maláriától felkevert epém türtőztethetetlen dührohamban reagáltak a ló okvetetlenkedéseire és minden ugrását vagy megriadását keményen büntettem, fejét és füleit verve pálcámmal, miután másféle ütést fel sem látszott venni. De mihelyt kiadtam mérgemet, végtelen részvét fogott el, megsajnáltam a nyomorult lényt és komisznak éreztem magam — a legközelebbi epés düh-

kitörésig. Tudtam, éreztem, hogy valami idegen hatalom, valami szörnyen beteges indulat forrósága önti el megrikult véremet és ismételten feltettem magamban, hogy erőt veszek rajta, de hiába, idegeim már-már felmondták a szolgálatot. Utólag egészen megérdemelt megtorlásnak találtam, hogy a szegény szürke visszafizette komiszkodásaimat.

Amint messze, a karaván előtt léptetve, a jégárszegélyezte szurdokból befordultam Parkacse falu nyílt térségére, a hirtelen szembesüvöltő szél megborzongatott hideg lehelletével. Látva, hogy a szél nem áll el, fel akartam venni a hátsó nyeregkapára szíjazott felöltömet. Nem gondoltam a ló ijedős természetére, mert a sok durva büntetés mintha eredménnyel járt volna: az utóbbi egy-két napon lovam már sokkal tisztességesebben viselkedett és hirtelen félreugrások helyett megelégedett azzal, hogy nyugtalan, félős tekintettel nézte egy-egy szikla gyanús, számára bizonyosan rémítő formáit. Harctéri hosszú lovaglásaim s a nyugattibeti menetelések alatt számtalanszor öltöttem fel és vettem le felsőkabátomat lovaglás közben, megállás nélkül. Most is így akartam tenni. Csomót kötve a kantárszárra, leoldottam a köpenyt és már mindkét karomat az újjakba bujtattam, midőn egy hirtelen szélroham belékapott a felöltő szárnyába. A csapongó kelme zaja sok volt lovam beteg agyának: eszeveszett bakugrással szökelt felre és megbokrosodva, vad vágatással száguldott neki a tarlónak. A váratlan zökkenőben elvesztettem az egyik kengyelt s a nyeregre erősített, de csak az ülővankos alá gyűrt birkabőr is félrecsúszott, úgyhogy ülésem egyszerre bizonytalanná vált. A térséget egy oldalról terméskövekből rótt alacsony kerítés, a másik oldalon, elöl és hátul, az összevissza kanyargó csatornák kőperemei vették körül. A neki-vadult állat találomra rohant neki a kerítésnek, hogy az utolsó pillanatban megtorpanva éppoly veszett iramban el-kanyarodjék és egyenesen az egyik csatorna felé váglasson. Hiába igyekeztem visszanyerni az ülést vagy megragadni a kantárszárat; a birkabőrrel együtt mindjobban féloldalt csúsztam, a vágta s a hirtelen fordulatok zökkenéseiben nem bírtam kihúzni vagy kidugni a kabátújjakba bonyoló-

dott kezeimet, az ide-oda csapkodó kengyelt sem tudtam lábam alá keríteni. Csak arról lehetett szó, hogy lezuhanok, minden gondom arra irányult tehát, hogy lehetőleg ne a csatornaperelemek irdatlan köveire essem, vagy ha lovam keresztülbotlik rajtuk, ne temessen maga alá. Hozzá még a napellenző fekete szemüveg is orromon ült és eszembe ötlött, hogyha zuhanáskor eltörik, megvakíthat. Szóval, a helyzet nem volt élvezetesnek mondható. Szerencsére a ló, ismét félrekanyarodva az útját álló kőperem előtt, a tarló közepe felé száguldott s én, lecsukott szememet jól összeszorítva, átadtam magam az anyaföldnek. Mint valami zsák vágódtam a tarló aránylag porhanyós talajára, míg lovam a zuhanás zajától még jobban megbolondulva rohant el a dicstelen bukás színhelyéről. Pápaszemem összetört, de csak kis karcolást ejtett szemem alatt. A derekamon vékony bőrtokban fityegő vadászkés is oly szerencsésen került alá, hogy nem fúródott az oldalamba. Mindent összegezve, egy kis zúzódástól s az említett karcolástól eltekintve, aránylag szerencsésen úsztam meg a dolgot, ha ugyan úzásnak nevezhetem energikus érintkezésemet a föld szilárd anyagával.

Lovamat, amely a völgykatlan végéig rohant, két tibeti paraszt fogta le. Ezek messziről látták az egész tragikomédiát és futva jöttek segítségemre. Gyilkos düh fogott el és miután helyrehozva a meglazult hevedert és összecsomózva az eltépett kantárszárat, újból nyeregbe szálltam, a nyomorúságos pára minden nyugtalan mozdulatát oly lelketlen pálcahadarással toroltam meg, hogy nádbotom Panyikarig valóságos cirokseprővé hasadozott a ló fején. Később, midőn egészségem valamennyire jobbra fordult, kínzó szégyenkezéssel gondoltam vissza rá, hogyan bántam azzal az amúgy is szerencsétlen, sok-sok szenvedésre ítélt szegény állattal. Ezelős tekintete sokszor rémlett föl előttem és sivító, idegtépő ordítása gyakran vádló zokogásként hangzott föl emlékezetemben. Tudatosan sohasem bántottam embert és amennyire visszaemlékszem, ezzel a nyomorult, sajnálatraméltó zanszkári lóval szemben követtem el életem legembertelenebb, legigazságtalanabb cselekedeteit.

Ma már talán valahol a közönyös gleccserek tövéen vagy az útmenti sziklakoloncok közt fehérlik a szegény állat vi-gyorgó csontfeje és szétszórt csontváza, fülei, melyeket összevertem, elporladtak, s én soha, soha többé jóvá nem tehetem, amit egy védtelen, magatehetetlen élőlénytársam-mal szemben vétettem . . . A vezeklésnek egy nemét talá-lom abban, hogy hitvány viselkedésemet leírtam és ha sikerült kifejeznem gondolatomat, nem félek attól, hogy olvasóim túlzott érzelgősségnek fogják találni azt.

Panyikarban az ütött-kopott utasmenház ezúttal üres szobáját foglaltam el, hogy a gomolygó füsttel vitézül szembeszállva, mégis aránylag melegebb atmoszférában tölthessem az éjszakát. Egy közeli házból, ahol megszállott, átjött látogatásomra a főntebb már említett kasmiri felcser. Maradék rizsünk veszélyére *thulbatot* főzettem és vacsorára hívtam az ipsét. A *thulbat* tojásos, hosszú lére eresztett rizs, tojást hozzá Abdulla szerzett a faluban. Panyikarban ismét szerencsém volt, mert újabb kis karaván ajánlkozott ; a balti muzulmánok Kasmirba készültek, hogy onnan rizst és egyéb, a Szuru völgyében nem termelhető pótlást hoz-zanak. E szerint nem kellett többé lovakat és embereket váltanunk, a hajcsárok hajlandók voltak Ganderbalig jönni állataikkal, noha közelebbi kasmiri állomáson is besze-rezhették volna szükségleteiket. Nem akarták elmulasztani a ritka alkalmat, hogy egy szaháb szolgálatában nem remélt keresethez jussanak. Ezúttal a sors kegyéből igen tisztes-séges, jóindulatú pejko került nyergem alá.

Baksissal kecségtetve embereimet, továbbra is erőlte-tett menetekben folytattam utamat az alsó Szuru-völgy-ben, majd a Kargil felé vezető ösvényről letérve, nekivág-tunk az Umbá La magas hágójának. Ezúttal más úton igyekeztünk a hágó teteje felé, *Stoppa* falun át, a Szuru egyik mellékfolyójának mentén, a *Cso* völgyében érve el a hágó lábát. Kétségbeejtően meredek ösvény vezetett a magasba és hajcsárain mindenáron a hágó tövében akartak éjszakázni. Újabb baksis ígéretével öntöttem lelket beléjük és jóllehet magam leginkább megszenvedtem az órákig tartó kemény kapaszkodást, amelyet lóról szállva kellett

végigkínlódnom, mégis elértük a hágó legmagasabb pontját, ahonnan éppoly meredek hegyoldalon, de már lefelé kanyargott az ösvény addig a táborhelyig, ahol két hónappal azelőtt Drászból jövet töltöttük az éjszakát a hágó tövében. A hideg nem kegyelmezett és egyre fokozódó vágyakozást ébresztett bennem Kasmir barátságosabb földje után.

Drászhoz közeledve, ez a kis karavánállomás úgy tűnt fel képzeletemben, mintha a civilizáció minden áldásával kecsegtetne. Pompás menüket állítottam össze lovaglás vagy gyaloglás közben és már előre kéjelegtem az elgondolásban, mi mindent fogok bevásárolni a drászi boltocskában. Csak-hogy gazda nélkül csináltam a számadást: mikor a megérkezés után rögtön a bolthoz lovagoltam, kiderült, hogy tojáson, hagymán és a tibetnél valamivel különb törmelék-teán kívül semmi olyast nem kaphattam, ami kiéhezett fantáziám tervezgetéseinek megfelelt volna. Éppen a bolt előtt tereferélt egy kasmiri alantas hivatalnok, aki mint angolul beszélő úrféle, bizonyos kollégiális udvariassággal mutatkozott be. Mir Gulám Nábi — így hívták — ínségemről értesülve, nagy szívességgel ajánlott fel kertjéből egy-két *szehr* burgonyát és egy fej káposztát. Mi több, cigarettával is kísérett, ami nagy dolog volt, mert csekély készletem Guláma titkos támogatásával már régen kimerült s le kellett mondanom a dohányzás kétes értékű, de sajnós, megrögzött élvezetéről. Így hát a dák bangló befűtött kandallója előtt üldögélve, mégis részem volt a civilizáció némely jótéteményében és az utóbbi hetek étrendjénél valamivel különb vacsorában. A derék kasmiri fiatalember egy kevés cukrot is adott és a rég nélkülözött, majdnem angolos tea egészen jókedvre hangolt.

Drászból egynapi menettel egészen a *Matszihoi*-menházig, vagyis a Zodzsi La-hágó tetejéig jutottunk. Fázva, fáradtan szálltam lóról a kis dák bangló előtt, de teremtetts lelkem nem találunk az egész környéken, aki a lezárt ajtót felnyithatta volna. Fa ugyan hevert a hajcsárszállás épülete előtt, de felvágatlan koloncok voltak, baltánkat pedig még Zanszkárban elhagyta az ostoba Guláma. Besötétedett, mire a kecskelegelőről előkerült a *khánszáma* (a menház

őre) és alaposan átfázva gubbasztottam a kis szoba kandallója előtt, amelyben csak hosszas kínlódás után lobbant lángra a nedves fa.

A hágó tetejétől ismét egy nap alatt tettünk meg jó másfél menettávolságot *Szónamargig*. A hágóban s a Zodzi-folyó keskeny völgyében újfent tapasztalhattam, milyen nagy különbség, ha ellenkező irányban járjuk a vadidegen tájat: jóformán egyetlen pontot sem ismertem föl most visszatérőben, az ösvény merőben újnak, ismeretlennek tetszett, annál is inkább, mert két hónappal azelőtt hó borította a szurdokot és hóhidak íveltek át a folyón, míg most tenyérnyi hófolt sem fehérlett a völgyben. Szinte meglepődtem, mikor váratlanul máris a Szind völgye felé vezető ösvény sziklakapujához értünk. A keskeny szirtperemen végiglovagolva, egyszerre tárult ki előttem a zöldelő, derűs baltali völgy.

Úgy üdvözöltem Kasmir földjét, mint aki börtönből szabadulva szívja tele tüdejét a boldog, napsütötte világ üdítő levegőjével. A rengeteg kősvatag után Kasmir valóban a föld legszebb, legragyogóbb vidékének tetszett. Estére a szónamargi dák bangló aránylag csinos és rendes szobácskájában, lobogó tűz mellett pihenhettem le, miután valószínű *guzalkhána* (indiai fürdőszoba) bádognakádacsájában meleg fürdővel üdítettem föl kiállott tagjaimat. Ilyenkor, szeptember végén már üresen állnak a marg tágas rét-ségei, a nyaralók összeszedték sátorfájukat, s a pandzsábi *bania* (kereskedő) apró üzletében már mitsem kaphattam azokból a *vilájati* (európai) csemegékből, amelyeket fantáziám festett élém útközben. De jóféle angol Lipton's Tea került még egy dobozzal s így apránként, óvatos adagolásban jutottam hozzá ismét a civilizáció örömeihez.

A szónamargi állomásról táviratban értesítettem Lasszu Dándot, Abdulla bátyját, hogy október elsején délután megérkezünk Ganderbalba.

Szónamargtól *Mámur* községig meneteltünk, ahol dák bangló nem lévén, sátorban töltöttem az éjszakát. Az éj itt, a Szind völgyében is hideg volt már, de a zanszkári és drászvidéki fagyok után könnyű szívvel viseltem el. Má-

96. A phuktali lámák a szentély barlangjának erkélyén.

97. A jugari öreg kihallgatása Phuktalban.

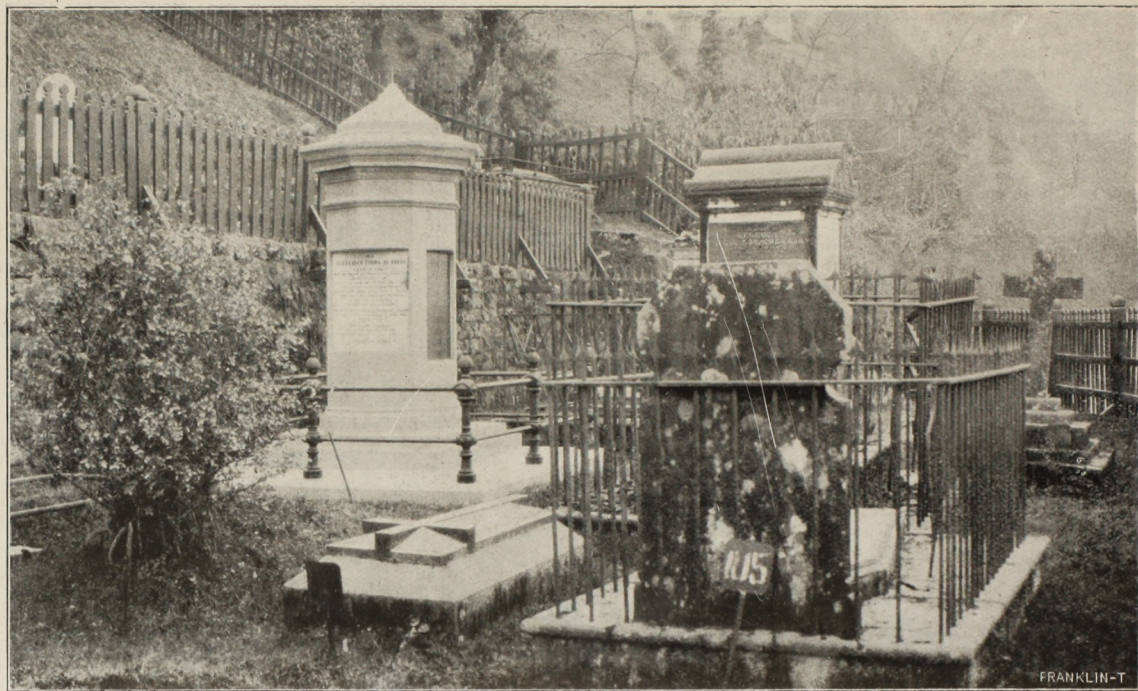
98. Az *Asiatic Society of Bengal* székháza Kalkattában. (Csoma közel tíz évig volt a lakója.)

99. Kőrösi Csoma Sándor szobra a Bengáli Ázsiai Társaság kalkattai székházában.

100. K. Csoma Sándor sírja a dardzsilingi temetőben.

murban kifizettem és elbocsátottam Gulámát, akinek szülőfaluja nem messze onnan feküdt; sem én, sem Abdulla nem hullattunk könnyet a semmirekellő fickó távozásán.

Másnap, október 1-én, Ganderbal felé közeledve, már alig bírtam fékentartani türelmetlenségemet; az elmúlt hetek testi-lelki erőfeszítései s a sok nélkülözés után annyira eluralgott rajtam az anyagias dolgok vágya, hogy szinte a nyálam csorgott a ganderbali bazárban már bizonyosan elérhető tisztességes európai eledelek és italok után. Az utolsó négy kilométert gyalog tettem meg, mert Abdullát lovamra ültetve előre küldtem, hogy bárkát béreljen. Ganderbalból sokkal kellemesebb és kényelmesebb bárkán a Szind-folyón lefelé evezve érni el Szrinagart, mint a két-kerekű tongákon órákhosszat döcögni. Abdulla, mint *hándzsi*, szakértő volt a vízi utazás dolgában, megbíztam tehát, hogy megfelelő bárkát keressen és mindent rendbehozzon, mert még aznap este tovább akartam menni Szrinagarig. A derék fiú, ki maga is egészen újjászületett, amióta hazája viruló tájait viszontlátta, elvágatott a Vajel-hídnál egyszerre szélesre terülő országúton, ahol már teherautók túlkölése üdvözölt a civilizáció harsonája gyanánt.

Ganderbal határán megrohant egy szakállas muzulmán *nái* (borbély), aki «üzletét» a vállárvetett táskában hordozta. Nagy tisztelettel s a viszontlátás örömeivel köszöntött, értésemre adva, hogy annakidején, a Ganderbalból való elinduláskor ígérettel köteleztem el magam arra, hogy visszatértemkor is ő fog megnyírni. Lehet, hogy így volt, de nem emlékeztem rá. Az ázsiai Figaró mellettem lépkedett és szaporán fecsegett, úgylátszik ősi szokása ez a hajművészek jeles céhének az egész világon. De mikor végre a ganderbali bazárba értem, egy újabb borbély rohamozott meg, arra hivatkozva, hogy Abdulla az imént helyezte neki kilátásba árva fejemet. A két beretvalovag parázs veszekedést rögtönzött és kis híja, hogy késre vagy jobban mondva ollóra nem mentek. Végül úgy oldottam meg a mulatságos problémát, hogy az elémjött borbélyt bíztam meg bozontos hajzatom rendbehozatalával, míg a másikat baksissal kárpótoltam rombadőlt reményeiért.

Elérkezett az ünnepélyes pillanat, amidőn az egyik bazárbeli «angrézi dukán»* deszkaemelvényén, a sebtében előhozott karosszékre telepedve, átadhattam magam a polgárosult élet gyönyöreinek. Ezzel is szerencsém volt, mert az indus tulajdonos már bezárta boltját, hogy a szezon végén visszamaradt, ládákba csomagolt árut másnap Szrinagarba szállítsa. Abdulla kerítette elő a boltost, aki szíves örömet nyitotta ki üzletét, hogy a kiéhezett szahábot kissé kifossa.

Mialatt a borbély kendőt terített nyakamba és ollóját csattogtatta fejem körül, felvonultattam az áhított földi javak közül mindazt, amivel a ganderbali bolt szolgálhatott. A *dukánvála* és Abdulla boldogan rakták elém a schweizi sajtosdobozokat, angol dzsemeket, kitűnő vaját, a bazárbeli péktől hozott *angrézi rotit*, vagyis európai módon készült kenyeret és egy üveg valódi bajor sört! Nem állhattam meg, hogy oda ne szóljak Abdullának:

— Nő, ez a kenyér van olyan jó, mint amilyent te süttöttél nekem!

Abdulla megértő mosollyal, alázatosan hajtotta le fejét:

— Hazúr, én megtettem mindent, ami tőlem tellett.

Igaza volt. A becsületes legény maga is sok fáradalmon, nélkülözésen ment át és mindenkor hűséges, értelmes, talpraesett szolgának bizonyult. A szegény fiúra különben nagy szomorúság várt: lakomám végefelé érkezett meg Szrinagarból a bátyja, aki élénk jött és közölte vele a le-sujtó hírt: fivérük, az ügyes szakács, akit régóta tüdőbaj kínozott, meghalt, mialatt Abdulla Nyugattibet ösvényeit róttta. Kasmiri legényem egy útszéli fához tántorgott és a törzshöz támaszkodva hangosan zokogni kezdett. Bizony, a várva-várt viszontlátás öröme helyett elég szomorú hír fogadta hazájában.

De a keleti ember hamar megnyugszik Allah vagy a Karma rendelésében. Nemsokára felszáradtak Abdulla könnyei is és mire holminkat a bárkába rakva elindultunk a Szind vizén, már nyugodtan, derűsen beszélgetett bátyjával, aki nekem is beszámolt mindarról, ami időközben tör-

* *Angol üzlet*, vagyis ahol európai holmit lehet kapni.

tént. Kis faszéntűzhelyen teát főztek számomra és a bárka védőernyője alatt takaróimon elnyúlva, boldogan élveztem a nyugalmas, kényelmes utazást. De a nagy lakoma, melyet Ganderbalban a hosszas ínség után bekebeleztem, túl gazdag volt. A malária s a dysentériás rohamok erősen megviseltek, úgyhogy kevés idő multán szaggató fejfájás és kegyetlen görcsök rontották el első ízletes étkezésem örömet. Hozzá még leszállt az éjszaka és Sztinagar határán megakadtunk: a *Dzsélam*-folyóba vezető keskeny csatorna zsilipjénél összetorlódott teherhajók állták el bárkánk útját. Késő éjszaka lett, mire Abdulláék a távoli városból tongákat hoztak és az átrakodás végbement a pislákoló lámpafény mellett. Lázasan, betegen értem el jólismert bárkaházamat a Dál-csatornában és haladéktalanul ágyba bujtam. De végre a láz didergésén kívül nem vacogtatott az éjszaka fagya, a «Boldog Völgy» szépséges októberének enyhe levegője áradt be a hálófülke nyitott ablakán.

Másnap reggel már jobban éreztem magam. Nem fordultam orvoshoz, mert rendszeres kezelésre úgysem lett volna idő, inkább azon voltam, hogy mielőbb Szimlába érjek. Kinint azonban beszereztem. Csak éppen néhány pihenőnapot szándékoztam Sztinagarban tölteni. A postán egész rakás indiai és hazai levél várt s bárkaházam társalgójában, kényelmesen hátradőlve a karszék párnáin, csak úgy faltam a kedves sorokat. Hajómat a Dzsélam vizére, a meder közepére dirigáltam, hogy a friss levegőt élvezhessem. A parttal kis *sikárán*, ernyővel védett csónakon közlekedtünk. Estefelé újból elővett a láz, de a következő reggelen megint jobban voltam. A tropikus malária igen kegyes úr, elpusztítja a vért, de hágy rövid szüneteket, hogy az áldozat lélekzethez jusson. Így pihentem pár napig, míg aztán váratlanul megtudtam, hogy Tucci professzorék is Sztinagarban vannak. Elegánsan berendezett houseboatjukban nagy örömmel fogadtak és közölték velem, hogy a két fiatal német tudós szintén Sztinagarban tartózkodik. Másnap, október 6-án sikárán átkeltem a Dáltavon, hogy meglátogassam *Stein Aurélt*, aki néhány nappal azelőtt jött le havasi tanyájáról. Sátortáborával a däl-

parti remek, régi mogul kertben, az *Isábar Bág*hban tartózkodott, amelyet a kasmiri kormány engedett át az illusztris tudós használatára. *Sir Aurel* már ismert vendégszeretettel, őszinte szívésséggel fogadott és mikor beszámoltam utamról, az elismerést kedves, szinte atyai dorgálással toldotta meg és alaposan leszidott, amiért betegen, hiányos felszereléssel nekivágtam nehéz vállalkozásomnak. Pedig mi volt az én teljesítményem az ő világhírű expedícióihoz képest! Igaz, hogy őt a sors robusztus egészséggel és erővel áldotta meg, amely lehetővé tette számára, hogy sikeresen szálljon szembe Középázsia embertelen sivatagjainak minden veszedelmével. Európába készült s azzal váltunk el, hogy a következő évben valószínűleg találkozzunk Budapesten. Mohandmargi látogatásomról emlékezve megjegyezte, hogy én voltam az első magyar, aki őt ázsiai «otthonában» valaha felkereste, mint ahogy én voltam az egyetlen ember, akivel harminc év óta Indiában magyarul beszélhetett. Utoljára a korán elhunyt nagytehetségű íróval, *Justh Zsigmonddal* beszélt ott magyarul, akit közös angol barátjuk, Dunsterville vezérőrnagy (akkor még csak hadnagy) hívott meg Lahorba.

Visszatérőben a hatalmas csenárfákkal ékes kertből, a Dál-csatornán bekopogtam német barátaim bárkaházába, akik kitörő örömmel fogadtak. Dr. Trinkler és dr. De Terra, miután Lehből lejöttek Kasmirba, Szrinagarban hosszabb ideig pihentek nehéz és hosszú középázsiai expedíciójuk után. Kényelmes houseboatjukban pompás vacsorára láttak vendégül és késő éjszakáig beszélgettünk, szórakoztunk a legvidámabb, szinte diákos hangulatban. Különösen De Terrával elevenítettünk fel kedves emlékeket, mert mint én, ő is éveket töltött Münchenben, ahol egyetemi tanulmányait végezte. Lelkemre kötötték, hogy Indiából hazatérve, feltétlenül jöjjenek Németországba és ne feledkezsem meg az ott tartandó előadásokról.

Másnap délután velük együtt délutáni teára voltam hivatalos Tucci professzoréknál. A Lehből hozott szőnyegekkel és néprajzi műtárgyakkal gazdagon díszített hajószalón valóságos kis múzeumnak hatott. A virgonc kis

professzor lábán ormótlan, piros tibeti bőrcsizma ékeskedett, de felesége teljes európai eleganciával játszotta a háziasszony szerepét. Az uzsonna végtelen kedélyesen, a nyugat-tibeti közös emlékek jegyében zajlott le, még a pompás teát is fületlen tibeti, illetve kínai porcelláncsészékből ittuk. Mondanom sem kell, hogy a kultúremberek társaságát és az ízléses, civilizált környezetet rendkívül élveztem.

Október 8-án hagytam el Szrinagart, miután Abdulla könnyezve vett búcsút tőlem. Bocsánatot kért netalán elkövetett mulasztásaiért és kifejezte reményét, hogy időnként hírt fogok adni magamról, elsősorban egészségem helyreálltáról. Zsebemtől telhetőleg még egy kis extra baksissal jutalmaztam hűséges szolgálatát, elbúcsúztam Lasszútól is, aztán automobilra rakatva megmaradt poggyászsomat, kirobogtam Szrinagarból. Marriban megpihentem éjszakára, másnap reggel folytatva utamat Rávalpindibe, hol egy dúsgazdag indus ismerősöm előkelő házában szálltam meg. Október 10-én reggel vonatra ültem és Lahoron át másnap délután megérkeztem Szimlába, indiai «főhadiszállásomra».

Colonel Wilson, Szimla legelső orvosa, és asszisztense, Major Rowntree, a krónikus malária igen súlyos formáját és nagyfokú vérszegénységet állapítottak meg, nem is szólva a maláriát kísérő, Indiában gyakran tapasztalt «misztikus» belső bajokról, amelyek az emésztés szerveit támadják meg. Meghittjeim kedves köre, a kinininjekciók, vérpótlószerek, megfelelő táplálkozás s az esős évszakot követő remek szimlai ősz néhány hét alatt annyira talpraállítottak, hogy hozzáláthattam utam tapasztalatainak s eredményeinek vázlatos feldolgozásához.

XXV.

Ahol a nyomok végetérnek...

Hatheti gyógykezelés és pihenés után, noha orvosaim az Európába való haladéktalan visszatérést tanácsolták, útrakeltem Szimlából, hogy bejárjam Indiának azokat a részeit, amelyeket eladdig még nem látogattam meg. A tapasztalt doktoroknak igazuk volt, mikor hazatérésemet

sürgették, mert mikor a nem akklimatizált európai szervezetét annyira legyöngíti a tropikus betegség, mint amennyire az enyémmel tették a hosszas malária s a velejáró nyavalyák, nem segíthet egyéb, csak a radikális légváltás. Beláttam ezt, de nem akartam féligvégzett munkával hazatérni, hiszen nyugattibeti utam csupán egyik epizódja volt indiai tanulmányaimnak, amelyek kedvéért a háromesztendős keleti tartózkodás sok-sok viszontagságát vállaltam.

Már Szimlában, majd további utazásaim idején Indiában, jólesett látnom, mily megértő elismeréssel fogadták nyugattibeti utam tapasztalatait s a Csomára vonatkozó adatokat oly egyének, — angolok és indusok — akiknek pedig Kőrösi Csoma Sándor nem volt honfitársuk. Többek közt Szimlában Sir John Marshal, az «Archeological Department of India» igazgatója nagy érdeklődéssel vette tudomásul közléseimet; a poonai *Deccan College* vezetője, Rawlinson professzor pedig angoloknál szokatlan lelkesedéssel fogadta új adataimat Csomáról. Átadta nekem kézirátát annak az előadásnak, amelyet nemrégén tartott a nagy magyar kutatóról: «A forgotten Hero» («Egy elfelejtett hős») címmel. Nem árultam el Csoma angol bámulójának, hogy hősét több joggal nevezhetnék elfeledtnek szülőhazájában, amelynek fővárosa például még nem állított szobrot neki és csupán egy jelentéktelen kültelki utcát nevezett el róla.

Déli Indiában tett utazásomból ismét északnak fordulva, 1929 januárjában Kalkattába (Calcutta) érkeztem. Ha nyomon követtem Kőrösi Csoma Sándort Nyugattibet úttalan útjain, természetesen el akartam zárándokolni azokra a helyekre is, ahová későbbi léptei vezették.

Csoma Kalkattában és Bengálban töltötte élete utolsó tíz évét, miután befejezte tibeti tanulmányait a Himálaja zordon hegyei közt. 1826 novemberének végén Phuktalból ismét visszatért Szabathuba. Kennedy százados és dr. Gerard közbenjárására havi 50 rupiát utaltak ki további tanulmányaira s a brit-indiai kormányon kívül már az «Asiatic Society of Bengal» is komoly érdeklődést tanúsított ezek iránt. Csoma még nem tekintette befejezettnek felada-

tát, de Zanszkár helyett a Basérh-kerületbeli *Kanam* faluba ment, ahová ezúttal mestere, Szangje Puntszog is eljött. Kanam tíz-tizenkétnapi járóföldnyire fekszik Szabathutól, illetve Szimlától, a déli Himálajában, nem messze a tibeti határtól. Bár a községet túlnyomóan hinduk lakták, Csomának módjában állt az ottani gompában őrzött tibeti könyvgyűjtemény és láma-mestere segélyével tető alá juttatni tanulmányait; a mellett zanszkári tanyáinál tűrhetőbb viszonyok közt, könnyebben és gyorsabban elérhető helyen éltetett. 1827 augusztusától 1830 októberig tartózkodott Kanamban, ahol barátja és tisztelője, dr. Gerard is fellekereste. Jelentéséből részletes képet nyerhetünk Csoma kanami életéről.* Ezt tehát nem burkolta az ismeretlenség homálya, mint zanszkári tartózkodásának helyeit s ottani életét. Ez a körülmény s az, hogy Rev. Dr. A. H. Francke, a kiváló tibeti tudós, Szimlából Zanszkárba utazva, *nappjainkban* meglátogatta és leírta Kanamot,** kellő súllyal esett latba azon óhajtasom ellenében, hogy Csoma utolsó himálajabeli tanyáját is fölkeressem. Bár ez már gyerekjáték lett volna a nyugattibeti úthoz képest, több okból nem vállalkozhattam reá. Először, mert a következő nyár előtt nem is gondolhattam volna a kanami kirándulásra, addigra pedig oly fenyegetővé vált a betegségem, hogy végre is meg kellett fogadnom orvosaimnak hét hónappal azelőtt adott tanácsát, hazatérve Európába; másodsor, a hosszas betegség munkaképtelenné tett s megmaradt energiám alig volt elég az említett indiai utazások befejezésére, ily módon keresni nem kereshettem, hanem csekély pénztartalékomat is feléltem. Ez indokok magukban is elégségesek lettek volna, de ismétlem, főleg azért álltam el a kanami úttól, mert ezt a helyet és Csoma otttartózkodásának körülményeit már többen leírták és ismertették.

Csoma 1830 októberében Kanamból ismét Szabathuba, majd Szimlába ment, hogy onnan az Asiatic Society of Bengal meghívására Kalkattába utazzék, ahová 1831 május

* Duka magyar kiadása, 72—89. old.

** A. H. Francke: *Antiquities of Western Tibet*. Calcutta, Superintendent Government Printing, India.

elején érkezett meg. A Bengáli Ázsiai Társaság székházában kapott szállást és ott dolgozott nagy művén, a Tibeti-Angol Szótáron és tibeti nyelvtanán 1834 elejéig, amidőn végre nyomtatásban láthatta hősi küzdelmeinek és nélkülözéseinek tudományos eredményét.

Ekkor, miután kötelezettségének fényesen eleget tett, ismét szabadnak tudhatta magát. Kalkattai magányában bizonyára gyakran kísértette magyar célja, de az a tény, hogy tibeti tudományos művének befejezte után nem indult azonnal Középázsia felé, megint csak azt igazolja, hogy *nem kényszerűségből* folytatta tibeti és ind nyelvészeti tanulmányait. Ezek oly nagy mértékben felköltötték érdeklődését, hogy 1835 végén útlevelet kért a brit-indiai kormánytól, mert északi Bengálban az ottani nyelvjárásokat óhajtott tanulmányozni. Meglehet, hogy ezt egybe akarta kötni eredeti céljával, amelyet talán leplezni próbált, hiszen idegen tudóstársai nem érthették meg vágyát s fantasztikusnak ítélték volna elhatározását. Tudjuk, hogy mialatt 1836 márciusától 1837 novemberéig északi Bengál szikkimi határterületein, *Dzsarpaiguriban*, majd *Titaljában* nyelvtanulmányokkal foglalkozott, ismételten is próbálkozott, hogy Nepálon, Szikkimen át Tibetbe hatolhasson, sikertelenül. Lelki és testi ereje bizonyára megsínylette a nyugattibeti nélkülözéseket, s talán még inkább a kalkattai éveket. Láttuk, hogyan élt a zanszkári kolostorokban, s ha az elszigetelt magányban eltöltött évek hatását hozzáadjuk Csoma túlzottan szerény, szinte aszkétikus, önkínzó természetéhez, amely azonban mégis izzó becsvágyat takart s egyidejűleg megakadályozta ennek kielégítését,* akkor igazán nincs mit csodálkoznunk azon, hogy mindinkább különccé, emberkerülővé vált. A modern lélekelemzés azt

* «Függetlenségének magasztos érzelmeit oly magas fokig viszi, ami szokásos talán saját hazájában, de magatartását e részben én legalább hibának bátorodom bélyegezni, — — — kifejezéseiben s társalgása közben gyakran levert — — — *elhagyatva és mellőzve* képzele magát.» (L. dr. Gerard levelét, Duka magy. kiad., 76. old.) — ... «Lelkének egész hevével visszatért azon régi és különös eszméire, hogy egykoron őt kémnek tartották s úgy bántak vele Sabathuban, mint egy bolonddal, — — — de

tanítja, hogy az elnyomott, háttérbe szorított gondolatmenetek lelki zavarokat idéznek elő: biztosra vehetjük, hogy Csoma forró vágyakozása az ősmagyar kapcsolatok kutatására, melyet készakarva bár, de mégis elnyomott, tanulmányainak legszebb eredményei mellett is az egyre múló idő s a bizonytalanságba vesző megvalósítás tudatával és talán önváddal terhelte idegzetét. Gyanakvó és félénk volt az emberekkel szemben, s mint tudós is, távol attól, hogy délibábos következtetésekbe bocsátkozzék, gyakran kételkedett önmagában és megállapításaiban. «Jellemének — írta Csoma halála után dr. Torrens* — legbámulatosb vonása volt: *rendkívüli bizalmatlansága oly tárgyakra nézve, melyekben mestere lehetett volna a két világ tudósainak.*»

Ha már kalkattai tartózkodásának 1835-ig terjedő első szakaszában feltűnt külön elzárkózottsága, ez még fokozottabban jelentkezett 1837 után, midőn sikertelen kísérletei, hogy Tibetbe juthasson, szintén hozzájárultak lelke nyugtalanságához. Nagy elkedvetlenedés jelét láthatjuk abban, hogy Csoma egyidőre feladva tervét, hogy Lhasszába hatolva, adatokat szerezzen az ősmagyar kapcsolatok további kutatásához, ismét letelepedett Kalkattában, elvállalva a Bengáli Ázsiai Társaság könyvtárosi tisztségét. 1837 végétől 1842 elejéig megint a Társaság székházának remetelakója volt és belső meghasonlása, növekvő elkülönődése mindentől, egyre feltűnőbbé vált. Még ott, a fejlődő nagyváros kellős közepén is, a magafőzte sós és zsíros tibeti teán élt, oly visszavonultságban, amely kalkattai tartózkodását alig különböztette meg a zanszkári tanyák életmódjától. Noha a könyvtár rendezésével nagy érdemeket szerzett, egyre inkább gondolataiba temetkezett. «Gyakran láttam őt — írta Pavie** — elmerülve ab-

---

nagy meglepéssel jegyezte meg, hogy *a világ nemsokára látni fogja, hogy ki ő?*» (U. o. 81. old.) «Látható ok nélkül esik sokszor komorságba.» (U. o. 84. old.) «— ha Ön egykoron jobban ismerendi Kőrösit, a legkülöncebb (eccentric) jellemek egyikének fogja őt tartani.» (Kennedy százados levele dr. Wilsonhoz. U. o. 95. old.)

* Lásd Duka magy. kiad., 146. old.

** U. o. 134. old.

rándos gondolataiban, mosolyogva saját ideáinak folymatán; hallgatagon, mint a brahmanok...» *Schoefft*, egy pesti festő, ki akkoriban Kalkattában járt, így számolt be Csomáról: * «... nálánál szokatlanabb embert soha nem láttam. Ő remeteként él a tibeti s más iratok halmazai közt az ázsiai társaság épületében, honnan ő ritkán jó ki. Este az udvarban kis sétát tesz s aztán szobájába becsukhatja magát.» A feltevést, hogy régi céljainak elhalasztása s elnyomott vágyakozása okozta elsősorban búskomorságát, negatív példával látszik igazolni, hogy — mint *Schoefft* megjegyezte — «víg volt, nevetgélt és nagy kedvre is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett. — — Gyakran oly kellemes beszédbe vegyülék vele, ha hazánkról s a magyarok eredetéről vitatkoztunk, hogy sokszor esteli tíz órán túl is mulattam nála».

Eredeti tervei nem is hagyták nyugodni. 1842 elején, ötvennyolc éves korában döbbent rá, hogy nem halogathatja többé álma megvalósítását. De még mindig bízott erejében és kitartásában: további tíz évre tervezte tudományos kutatásait, mielőtt hazatérne Magyarországba. 1842 február 9-én levelet intézett Mr. Torrenshez, a Society titkárához, közölve visszavonhatatlan elhatározását, hogy «ha lehetséges, körutat tesz Középázsiaiban.»** Megköszönte az élvezett támogatást, hozzátéve, hogy mindig vonakodott azt elfogadni. Bekövetkezhető halála esetére is tett intézkedéseket, aztán útrakelt északnak, Szikkim felé.

De mielőtt utolsó lépteit követnők, hadd írom le látogatásomat az Asiatic Society of Bengal kalkattai székházában, hol Csoma közel tíz évig lakott.

Az óriási exotikus világváros szívében, a *Csauringhi* (Chowringhee) és a *Park Street* sarkán áll a Bengáli Ázsiai Társaság régi épülete. (98. k.) Pálmákkal szegélyezett út

* U. o. 135. old. — *Schoefft Ágoston*, szül. Pesten, 1809, megh. 1888. Kb. 1836-ban Törökországon át Indiába utazott. Hosszabb időt töltött Kalkattában, ahol Csomával barátságot kötött. Bejárta Indiát, majd visszatérve Európába, Londonban kiállítást rendezett. Képeinek legnagyobb része külföldön van, önarcképét a Történelmi Arcképcsarnok őrzi.

** Duka magy. kiad. 197. old.

visz át a magas kőfallal kerített kis kerten a komoly, előkelő tónusú ház frontjához. A felülről világított tágas lépcsőház emeleti csarnokában bronz mellszobor áll, rajta a felirat: *Kőrösi Csoma Sándor*. Holló Barnabás műve, s a szobrász, noha alkotásában inkább a képzelet, mint a Csomát ábrázoló egy-két gyenge, régi metszet vezette, nagy kifejezőerővel örökítette meg a magyar tudóst. Csupa igénytelen-ség, szerénység, lemondás, de csupa erő, csupa akarat a kemény székelő koponya. A szobrot 1902-ben helyezte el egy magyar bizottság. Díszhelyen áll — Kőrösi Csoma Sándor képmása az első impresszió, mely az «Asiatic Society of Bengal» székházába lépő idegent fogadja. (99. k.)

Amint a lépcsősor tetején az egyik nagy terem tárt ajtaja felé fordultam, magastermetű, megnyerő arckifejezésű úr sietett ki s tartott egy másik ajtó felé. Csak úgy ingújjban, mert Kalkatta januári déldeje nálunk idehaza kánikulának is beillenék. Meglátva engem, az idegent, előzékenyen állt meg, hogy megkérdezze, miben lehet szolgálatomra.

— Magyar vagyok — feleltem bemutatkozva. — Azt hiszem, Ön tudja, hogy Alexander Csoma de Kőrös...

Széles mosollyal ragadta meg kezemet és csöppet sem angolos hévvel kiáltott föl:

— Kérem, ne sértsen meg azzal, hogy feltételezi, ne tudnám, ki volt a nagy Alexander Csoma de Kőrös! *Khöröschí Tschomá Schandorr* — tette hozzá kissé németesen, de majdnem kifogástalan magyar kiejtéssel. — Látja, uram, ott áll a szobra! S ott, a szobor mögött nyílik annak a szobának az ajtaja, melyben ő tíz évig lakott és dolgozott! Itt *mindenki* tudja, ki volt Alexander Csoma de Kőrös!

Kérdésemre, kihez légyen szerencsém, bemutatkozott: *Johan Van Manen*, a Bengáli Ázsiai Társaság titkára volt. A szálastermetű hollandus állat jól ápolt Henri IV.-szakáll toldotta meg, arcának jovíális kifejezését fokozva. Karonfogott s a középső nagy könyvtártermen át egy kisebb szobába vitt, ahol két tibeti fiatalember tibeti szövegeket fordított angolra.

— Ide nézzenek, uraim! — kiáltott lelkesen. — Egy

magyar gentlemant mutatok be, honfitársát a nagy Alexander Csoma de Kőrösnek!

A két sárgaképű, tibeti öltözetű fiatalember tiszteletteljes kifejezéssel állt fel és üdvözölt. Akkor aztán elmondtam Van Manen úrnak, hogy nem csupán honfitársa vagyok az egykori nagy magyar kutatónak, hanem a mult nyáron, Csoma nyomdokait követve, bejártam Ladákhót és Zanszkárt, emléktáblákkal jelölve meg a két kolostort, amelyben lakott, s helyszíni tapasztalatokkal, adatokkal és fényképekkel tértem vissza. A titkár — maga is a tibeti nyelv szaktudósa, tehát kettős oknál fogva tisztelője Csomának — kitörő lelkesedéssel rázta kezemet:

— Nagyszerű! Végre megtette valaki, amit már régen meg kellett volna tennünk!

És már cipelt is dolgozószobájába, hogy jeges «whisky and soda» mellett mondjam el, mit láttam, mit tapasztaltam Zanszkárban, felkérve, hogy írásban is küldjem meg utam beszámolóját a Társaságnak, a zanglai és phuktali fényképekkel együtt.

Jóideig tartott a beszélgetés. Végül, miután Van Manen úr bevezetett Csoma egykori szobájába is (amely, sajnos, könyvvállványokkal s íróasztalokkal megtömve, szemmel láthatóan nem idézi fel többé a magyar tudós ottartózkodásának emlékezetét), búcsúzóul így szólt:

— Kérem, mondja meg a magyaroknak, hogy ha Kalkattába jön valaki közülök, ne mulassza el felkeresni intézetünket. Eddig bizony nem tévedt ide magyar turista, pedig tudom, hogy évenként, a szezon idején, többen is eljönnek Indiába. Kőrösi Csoma Sándor minden honfitársát megkülönböztetett szívességgel és örömmel fogadjuk!

Van Manen bemutatott a Society elnökének és néhány tagjának, akik meleg elismeréssel gratuláltak utamhoz. Búcsúzás után lefényképeztem Csoma szobrát, aztán magamra maradva, hajdani lakószobájában merengtem egy ideig a multakon. Itt élte a székely tudós életének utolsó évtizedét. Itt, ebben a csendes, előkelő épületben írta meg és rendezte sajtó alá korszakalkotó munkáját. Kézirata — megsárgult íveken fakuló angol és tibeti szöveg, amelyet

Van Manen úr büszkén mutatott meg — az Ázsiai Társaság egyik legértékesebb kincse és ereklyéje, melytől nem is vált meg, amidőn Csoma hátrahagyott írásait átengedte a Magyar Tudományos Akadémiának. Innen, ebből a szobából indult el a nagyenyedi vándor utolsó útjára, melyről nem is tért meg többé...

És most keressük fel kegyeletes érzéssel a végső állomást, ahol Kőrösi Csoma Sándor nyomai végetérnek...

1842 februárjának végén vagy március elején (a pontos dátum nem ismeretes) összeszedte kis motyóját s elhagyva Kalkattát, lépteit ismét a Himálaja hófödte hegylánca felé irányította. Talán a Gangesz vizén fölfelé, csónakban tette meg útja első részét, hogy aztán nekivágjon a szikkimi határ s Dardzsiling felé vivő útnak. Mint rendesen, gyalogszerrel utazott és bízva szervezetének régi ellenálló erejében, nem is hederített a *Terai*-vidék dögleletes, miazmás mocsaraira, melyen keresztül útja vezetett. Ez az ingoványos zóna a Himálaja tövét szegélyezi Északi Bengálban s a nepáli határterületen. Manapság már teaültetvények foglalják el az egykori halálos lehelletű mocsarak helyét, de akkortájt a maláriát terjesztő szúnyograjok miatt az utasok mindig csak nappal keltek át a *Terai*-vidéken. Csoma valószínűleg meghalt a veszedelmes ingoványban. Elfelelte, hogy már nem az a robusztus, mindennel szembeszállni képes vándor, aki húsz évvel azelőtt a Khaibár szorosán át India földjére lépett. Csak ment, ment egyre tovább, előre észak felé: most már mindenáron el akart érni Lhaszába, hol a Dalai Láma híres könyvtárában útbaigazítást remélt találni az *ujgur* vagy *jugar* népre vonatkozólag, hogy aztán nekivágjon a mongol pusztáknak. *A csodaszarvas látomása derengett föl ismét előtte...*

Nem tudok megrázóbbat, tragikusabbat elképzelni az öreg magyar alakjánál, amint botjára támaszkodva, serény léptekkel bandukol a titokzatos, ismeretlen messzeség felé, hol élete legforróbb vágyakozásának végcélját sejtette — s ahol élete, minden élet szomorú végcélja várt reá.

Március 24-én ért Dardzsilingbe, lázas betegen. Meg kellett állania — ágynak esett. *Dr. Campbell* brit kormány-

ügynök, aki már régebben ismerte Csomát Kalkattából, mindent elkövetett megmentésére. De a konok székel még mindig rendületlenül bízott szervezete erejében, amely már oly sok kimondhatatlan nélkülözéssel és szenvedéssel bírkózott meg és visszautasított minden orvosságot. A maga kezdetleges szereivel próbálta gyógyítani baját. Mindhiába. Lázában kitört soká elfojtott vágya és dr. Campbell álmélkodva figyelt a haldokló idegen hagymázás szavaira. Hogyan is érthette volna, mit akar a lázban gyötrődő vándor *a húnokkal, a magyarokkal, az uigurokkal* ... «... Az elbeszélésnek összefüggése — írta jelentésében Csoma halála után* — sokkal komplikáltabb volt reám nézve, mintsem hogy azt folyamatosan följegyezhettem volna.» — Hogyan is sejthette a józan, derék, gyakorlatias angol, hogy Kőrösi Csoma Sándor lelke, még egyszer, utoljára, a száguldó képzelet táltosán űzőbe vette a Csodaszarvast, az örök magyar álom hívogató látomását? ...

1842 április 11-én meghalt a Kelet magyar vándora. Húszegynéhány évvel azelőtt indult el Nagyenyedről s ott, Dardzsilingben, a tibeti határon érkezett el hosszú és tövises útjának utolsó állomására. Ám ez az út a lelki nagyság magasságain át vezetett odáig.

Ma már kényelmes vasúti kocsiban utazhat fel az idegen Dardzsilingbe, India egyik legszebb üdülőhelyére, amely 2100 méter magasan fekszik a tenger színe fölött. A kirándulás Kalkattából feledhetetlen élmény s a dardzsilingi Tiger Hillről leírhatatlan látkép tárul a túrista szeme elé: a *Mount Everest* 8846 méter magas felséges jégcsúcsa, a Föld Kupolája, míg a másik oldalon a 8585 méteres *Kincsandzsanga* emelkedik ki a láthatár felhői fölé magasló Himálaja hófödte hegysorából. Méltó keret annak a férfinak a sírjához, aki életét a Föld s a lélek legmagasabb régióiban élte le.

Ködös, téli reggelen indultam szállodámból a régi (északi) temető felé Dardzsiling hegyi sétányain. A szürke párafátylon csak néha-néha derengett át az erőtlen nap-

* Duka magy. kiad., 143. old.

sugár s a táj borongós hangulata megfelelt érzésemnek, amint megilletődötten, a zarándok áhítatával álltam meg a nagy magyar sírja előtt. A temető terraszai lépcsőzetesen emelkednek egymás fölé, s a sír, amelyet látogatni jöttem, a legalsó terrasz városfelőli végéhez közel áll. (100. k.) Annak idején az Asiatic Society of Bengal gondoskodott Csoma emlékművéről, de 1910-ben magyar bizottság renoválta a sírkövet, bizony elég későn illesztve kegyeletünk márványtábláit az egykorú angol epitáfium mellé.

Most az emlékmű baloldalán olvasható az angol szöveg, amely magyarul így hangzik :

ITT NYUGSZIK

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR

MAGYARORSZÁG SZÜLÖTTJE,

KI NYELVÉSZETI KUTATÁSOK VÉGETT KELETRE JÖTT

S ÉVEK FOLYAMÁN, AMELYEKET

OLY NELKÜLÖZÉSEK KÖZT TÖLTÖTT, MINŐKET EMBER RITKÁN SZENVEDETT EL,

ÉS A TUDOMÁNY ÜGYÉBEN VÉGZETT KITARTÓ MUNKÁLKODÁS UTÁN

ELKÉSZÍTETTE A TIBETI NYELV SZÓTÁRÁT ÉS NYELVTANÁT,

AMELYEK AZ Ő LEGKÜLÖNB ÉS LEGIGAZABB EMLÉKEI.

—

MUNKÁLKODÁSÁNAK FOLYTATÁSA VÉGETT

LHASSA FELÉ VALÓ ÚTJÁBAN

MEGHALT E HELYEN

1842 ÁPRILIS 11-ÉN

42 ÉVES KORÁBAN.*

—

MUNKATÁRSAI

A BENGÁLI ÁZSIAI TÁRSULAT

SZENTELIK EMLÉKÉNEK E KÖTÁBLÁT.

A homlokzatot fekete márványlapon díszíti egy másik felirat, amelyet Nagy József brassói kőfaragómester vésett :

IDEGENBEN ELHALT

NAGYHÍRŰ TUDÓS

NÉHAI CSOMA SÁNDOR

EMLÉKÉRE

CSOMAKÖRÖS (MAGYARORSZÁG)

SZÜLŐKÖZSÉGÉTŐL

1910.

* Az életkort hibásan jegyezték a kőre.

De mindkettőnél hatalmasabb szózat hirdeti a hősi székely emlékét és nagyságát a sírkő jobboldalán. A felirat, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia helyezettett el ugyancsak 1910-ben, *gróf Széchenyi Istvánnak* Csoma halálára mondott emlékbeszédéből idéz ércpengésű, pompás, dúserejű szavakat:

EGY SZEGÉNY ÁRVA MAGYAR
PÉNZ ÉS TAPS NÉLKÜL
DE ELSZÁNT, KITARTÓ HAZAFISÁGTÓL LELKESÍTVE

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR

BÖLCÖSŐJÉT KERESTE A MAGYARNAK
ÉS VÉGRE ÖSSZEROSKADT FÁRADALMAI ALATT.
TÁVOL A HAZÁTÓL ALUSSZA ÖRÖK ÁLMÁT
DE ÉL MINDEN JOBB MAGYARNAK LELKÉBEN.

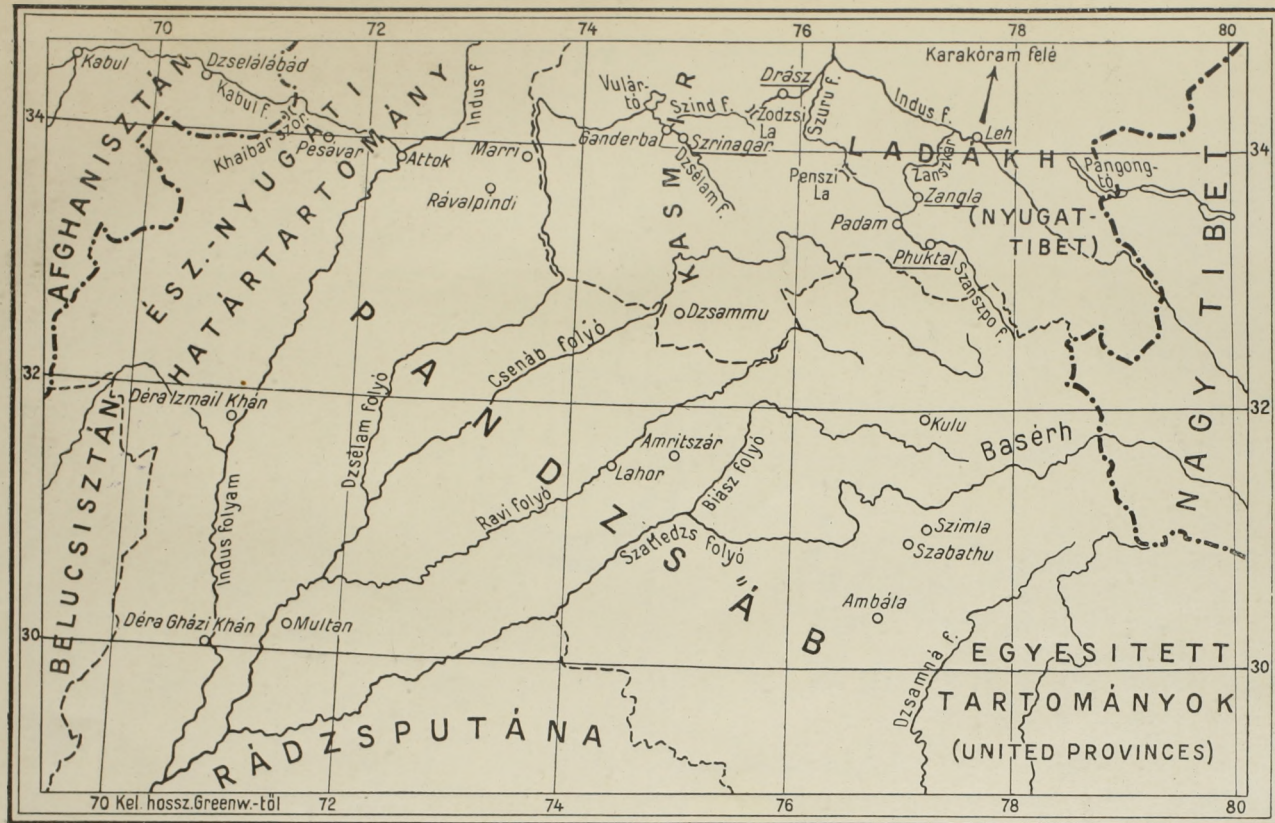
... *Egy szegény árva magyar, pénz és taps nélkül...* Lehet-e jellemzőbb, mélyebbre markoló szavakba foglalni Kőrösi Csoma Sándor életét, önfeláldozását, küzdelmeit? A Legnagyobb Magyar megértette a másik Nagy Magyar lelkét, tragédiáját... Mert a világnak minden jelentős nemzete adott kiváló férfiakat az Emberi Haladás ügyének — de *szegény, árva*, nagyhitű embereket *pénz és taps nélkül* egy nemzet sem adott többet, mint árva, szegény Magyarország...

De minél többet, minél önzetlenebbül tudunk adni, annál igazabb, annál külön emberek vagyunk. És minden látható eredményen túl ez a megismerés volt számomra a legbecsesebb élmény, amidőn Kőrösi Csoma Sándor lábnyomát követve, Kasmiron, Ladákhon, Zanszkáron, majd Kalkattán át eljutottam odáig, ahol a nyomok végetérnek a dardzsilingi temetőben.

VÉGE.

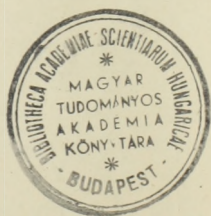

Térkép Baktay Ervin : A világ tetején c. művéhez.

Térkép Baktay Ervin : A világ tetején c. művéhez.

BUDAPEST

FÜGGELÉK.

Kőrösi Csoma Sándor életének főbb adatai.

Kőrösi Csoma Sándor 1784 április 4-én született Erdélyben, Háromszék megye Kőrös nevű községében, amelyet emlékére utóbb Csomakőrösnek neveztek el. Sándor székely nemes katona-családból származott, atyja Csoma András, anyja Gócz Ilona volt. Az elemi ismereteket Kőrösön elsajátítva, 1799-ben a nagyenyedi kollégiumba került, hol — vagyontalan lévén — akkori szokás szerint mint diák-szolga végezte tanulmányait. Már ebben az időben felébredt benne a vágy, hogy egykor Ázsiát beutazza. A protestáns kollégium angol segílyt élvezett s ennek kamataiból két ösztöndíjat alapított a göttingeni egyetemen, egyenkint 15 font sterling évi javadalmazással. Csomát is 1815-ben Göttingenbe küldték. Papnak készült, de *Eichhorn*nak, a híres orientálistának s filológusnak előadásait is hallgatta. Hatására fordult kifejezetten a keleti tanulmányok felé, arabul és angolul tanult. Arab forrásokban sok utalást találva az ősmagyarokra, elhatározta, hogy Ázsiába megy nemzete őstörténetét kutatni.

1818-ban hazatért Erdélybe. Professzori állással kínálták, de nem fogadta el. 1819 elején Temesvárra, majd Zágrábba ment, hogy szláv nyelveket is megtanuljon. Rövid időre visszatért Nagyenyedre, hogy 1819 november végén végleg útrakeljen. Románián át Szófiába, onnan Phillippopolisba jutott. Konstantinápolyba igyekezett, de a pestis hírére Enosba ment, ahonnan 1820 február 7-én görög hajóval Alexandriába vitorlázott. Itt is pestis tört ki, mire szíriai hajóval Cyprusba, onnan Tripoliba és Latakiába ment. Latakiából gyalog indult Aleppóba, majd május 19-én karavánhoz csatlakozva, »egyszerű ázsiai ruhában»

Moszulba, onnan csónakon Bagdadba ment. Az ottani angol követ olasz titkára s a magyar származású Szvoboda támogatásával, európai ruhában, lóháton, egy karavánnal Kermanshah és Hamadánon át október 14-én Teheránba ért, ahol négy hónapot töltött a perzsa nyelvet tanulmányozva. Az angol követ segítette. 1821 március 1-én, perzsa ruhát öltve, Khorasszán felé indult, szándéka szerint Közép-ázsiaiba igyekezve. November 18-án Bokharába érkezett, de háborús hírek miatt visszafordult és karavánhoz csatlakozva, Balkhon, Kulumon s a Bamian-szoroson át, 1822 január 6-án Kabulba, Afganisztánba jutott. Innen Indiának vette útját s a határon két francia tiszttel találkozott, akikkel együtt Lahorba ment. Március 23-án Amritszáron és Dzsammun keresztül Kasmírba ment, ahová április 14-én érkezett meg. A kedvező idő beálltára várakozva, május 19-én indult el Ladákh felé. Leht június 9-én érte el, de azt tapasztalta, hogy a Járkendba vezető út életveszéllyel és sok költséggel jár, tehát 25 napi időzés után elhatározta, hogy visszatér Lahorba.

Visszafelé menet, Kasmir határánál, július 16-án Moorcroft angol kormányügynökkel találkozott, akit visszakísért Lehbe.

Moorcroft beszélte rá Csomát, hogy figyelmét még határozatlan tervei helyett a tibeti kutatásnak szűz területére irányítsa. Csoma a Kasmirba visszatérő Moorcroft után ment és öt hónapot töltött vele Szrinagarban. Az angol utazó pénzsegéllyel és ajánlólevelekkel látta el Csomát, aki elhatározva, hogy idejét a tibeti tanulmányoknak szenteli, 1823 május 2-án Kasmirból ismét Lehbe indult, ahonnan Zanszkár tartományba ment, hogy a zanglai kolostorban 1823 június 26-tól 1824 október 22-ig egy láma vezetésével a tibeti nyelvet és a buddhizmust tanulmányozza. Aztán Szabathuba, a brit-indiai hódítás akkori határállomására, a Himálaja déli hegyvidékére ment. Szabathuban kémnek nézték és csak kimerítő jelentése, valamint Moorcroft ajánlólevele tisztázhatta helyzetét. Felismerve tibeti tanulmányainak jelentőségét, a brit-indiai kormány pénzbeli segélyt szavazott meg Csomának azok folytatására, aki,

miután láma-mestere megállapodásuk ellenére sem jött utána, ismét visszatért Zanszkárba, hol 1825 augusztus 12-től 1826 novemberéig részben a phuktali kolostorban, részben láma-mestere falujában, Tetában tartózkodott. Azután visszatért Szabathuba, hol angol barátainak közbenjárására további támogatást nyert a kormánytól s a Bengáli Ázsiai Társaságtól. Tanulmányait befejezendő, 1827 augusztusától 1830 októberéig a Basérh-kerületben, *Kanam* faluban tartózkodott, ahol mestere, a láma is csatlakozott hozzá. Kész eredményekkel tért vissza Szabathuba, hogy az Ázsiai Társaság meghívására Calcuttába (Kalkatta) menjen, ahová 1831 május elején érkezett meg. A Társaság házában lakott és dolgozott nagy művén, a Tibeti Angol Szótáron és Nyelvtanon, amelyek 1834 elején meg is jelentek nyomtatásban. Csoma 1835 végén útlevelet kért és 1836 márciusától 1837 őszéig északi Bengálban ind nyelvtanulmányokat folytatott, miközben eredménytelen kísérleteket tett, hogy Nagy Tibetbe hatolhasson. 1837 végétől 1842 elejéig ismét Calcuttában találjuk, mint az Ázsiai Társaság könyvtárosát. 1842-ben végső elhatározással akart nekivágni a Lhasszába vezető útnak, hogy a Dalai Láma könyvtárában a magyarral rokon *ujgur* népre vonatkozó adatokat találjon és ezek alapján Mongoliában kutasson. Szikkim felé igyekezve, a Terai mocsárvidékén maláriát kapott és a határszéli Dardzsilingben lázas betegen ágynak esett. 1842 április 11-én elhunyt, a nélkül, hogy élete nagy álmát megvalósíthatta volna. Sírjára a Bengáli Ázsiai Társaság állított emlékművet, amelyet 1910-ben magyar bizottság díszesebb formában állított helyre.

TARTALOM.

	Lap
I. Kőrösi Csoma Sándor nyomdokai	5
II. Előkészületek az útra	13
III. Indulás. — A Szind völgyében	26
IV. Szónamarg. Átkelés a Zodzsi La-hágón	37
V. A Drász völgye	46
VI. Az Umbá La-hágón át Kargilig	56
VII. Kargiltól Ladákh határáig	65
VIII. Ladákhban	72
IX. Buddhizmus és lámaizmus	84
X. Kövek között	97
XI. Lámajuru Gompa	109
XII. Az Indus-folyam. Ladákh népszokások	121
XIII. Tovább Leh felé. Betegség	134
XIV. Ladákh fővárosában. A Moravian Mission. Bazárélet	145
XV. Kőrösi Csoma Sándor tibeti tisztelője. Lehi napok	158
XVI. Európaiak Lehen. Készülődés és indulás Zanszkár felé	172
XVII. Úton. «Az ismeretlen evangélium». Ashai úr. Visszafelé Kargilig	184
XVIII. Ismét Kargilban. Zanszkár felé a Szuru völgyében	198
XIX. Idillikus élet Panyikarban. Jégárak mentén Zanszkárba	211
XX. Zanszkárban. Kötélhid. A «főváros»	223
XXI. Zangla felé. Zangla Gompa. Szkander bég élő emlékezete	235
XXII. Vissza Padamba. A Szanszpo völgyében. Phuktal felé	252
XXIII. Phuktal Gompa. A jugari öreg elbeszélése	263
XXIV. Kasmiron át vissza Indiába	279
XXV. Ahol a nyomok végetérnek	293
<i>Függelék. Kőrösi Csoma Sándor életének főbb adatai .....</i>	<i>305</i>

KÉPEK JEGYZÉKE.

Lap

Címkép. A szerző, tibeti kőfaragói, s a zanglai kolostoron elhelyezett emléktáblák.

1. A Banihál-hágó Kasmirban	16—17
2. A ganderbali táborhely	16—17
3. Málházás	16—17
4. A karaván	16—17
5. A Szind völgyében	32—33
6. Abdulla, Zanszkárban vett kecskéjével	32—33
7. A Szind völgye Gund és Szónamarg között	32—33
8. Szónamarg	32—33
9. A Szind völgye Szónamarg és Baltal között	32—33
10. A Zodzsi La-hágó feljárata	32—33
11. Hóhíd a Zodzsi La-hágóban	32—33
12. Birkanyáj a Zodzsi La-hágóban	32—33
13. Zhombuk a felső Drász-völgyben	48—49
14. Balti muzulmánok	48—49
15. Lakóház a Drász völgyében	48—49
16. Postafutár kunyhója	48—49
17. A Drász-folyó völgye	48—49
18. Drász és a régi szikh földvár	48—49
19. Járkendi kalmárok Drászban	48—49
20. A Drász-folyó Drásznál	48—49
21. A Lamagusz La-hágó	64—65
22. Sátorverés	64—65
23. Kapaszkodás az Umbá La-hágóban	64—65
24. Lakóházak a Szuru völgyében	64—65
25. Lebocsátkozás az Umbá La-hágóról	64—65
26. Lankarsze falu a Szuru völgyében	64—65
27. A Szuru-folyó	64—65
28. A Szuru sziklaszorosa	64—65
29. A kargili függőhíd	80—81
30. A kargili utasmenház	80—81
31. Patak völgy Ladákh határán	80—81
32. Ladákhi nemezzsállítók pihenője	80—81
33. Az első tibeti jellegű tájkép	80—81
34. Kalón Pun-Tszog	80—81
35. Dzsampa szobra Maulbekben	80—81
36. Csortenek az ösvény mentén	96—97
37. Mani ringmo (imafal)	96—97
38. Ladákhiak	96—97
39. Tibeti női viselet	96—97
40. Tibeti tárgyak	96—97
41. Óriási nőalakot utánzó szikla	96—97
42. Kilátás a bod kharbui táborhelyről	112—113
43. Magányos csorten a pusztaságban	112—113
44. Láma-juru Gompa	112—113
45. Ladákhi öregasszony az unokájával	112—113
46. Az Indus felé vezető sziklaszurdok	112—113
47. Vörössüveges lámák	112—113
48. Kusóg. (Apát)	128—129
49. Gyülekezőterem a kolostorban	128—129
50. A reformált szekta lámái	128—129

51. A kolostorbeli misztériumok néhány szereplője	128—129
52. Ladákhi pástorok.....	128—129
53. Szurdok, Lámajuru község után.....	128—129
54. Öreg ladákhi a kunyhója előtt	128—129
55. Zarándokok jelei a sziklán	144—145
56. Régi hídfővédő erőd az Indus partján	144—145
57. Az Indus-folyó Kalatsze előtt	144—145
58. Bozgu látkepe	144—145
59. Teherhordó jak	144—145
60. Homokpuszta a szpitogi hegy alatt	144—145
61. Leh. A főutca és a régi királyi várkastély	160—161
62. Peter püspök háza előtt	160—161
63. A lehi protestáns gyülekezet néhány tagja	160—161
64. Peter püspök lóháton	160—161
65. Peter püspök tibeti kaftánban	160—161
66. Rev. Joseph Gergan, a Moravian Mission bennszülött lelki- pásztora	160—161
67. A legöregebb lehi keresztyén	160—161
68. Sakkozók a lehi bazárban.....	176—177
69. Szankar Gompá, a régi szekta kolostora Lehben	176—177
70. Ladákhiak frózsármolyokat kínálnak megvételre	176—177
71. Dava, a gazdag lehi kalmár	176—177
72. A lehi hosszú imafal	192—193
73. Mészárszék a lehi bazárban	192—193
74. Ladákhi kislány	192—193
75. A járkendi szeráj Lehben	192—193
76. Pihenő turkesztáni kalmárok a szerájban	192—193
77. Dzsampa óriási szobra Lehben	192—193
78. Dava kalmár háza Lehben	208—209
79. A szpitogi lámakolostor.....	208—209
80. Kárbecslés a baleset színhelyén, a Szuru partján	208—209
81. Jómódú tibeti háziszentélye Zanszkárban	208—209
82. Gleccser a Szuru völgyében	224—225
83. Jégfolyó a Penszi La-hágóban	224—225
84. Kötélhíd a Zanszkár-folyón	224—225
85. Padam, Zanszkár fővárosa	240—241
86. Kului hindu táncosnő vendégszereplése Zanszkárban.....	240—241
87. A Zanszkár völgye Zangla előtt	240—241
88. A zanglai kolostorhegy	256—257
89. A zanglai kolostor a falu felől	256—257
90. Az öreg zanglai kihallgatása	256—257
91. Csoma szobája a zanglai kolostorban.....	256—257
92. Csoma szobájának bejárata, a cella jelenlegi láma-lakójával.	256—257
93. A Szanszpo-völgy úttalan útja	272—273
94. Jakháton Phuktal felé	272—273
95. A phuktali kolostor	272—273
96. A phuktali lámák a szentély barlangjának erkélyén.....	288—289
97. A jugari öreg kihallgatása Phuktalban	288—289
98. Az Asiatic Society of Bengal székháza Kalkattában	288—289
99. Kőrösi Csoma Sándor szobra a Bengáli Ázsiai Társaság kal- kattai székházában	288—289
100. Kőrösi Csoma Sándor sírja a dardzsilingi temetőben.....	288—289

Térképek: Északnyugati India, Kasmir és Ladák. Kasmir,
Ladák és Zanszkár, a szerző útvonalával .... A könyv végén.

